ВСЕСВІТ

ВЕСЬ МИР
THE WORLD
LE MONDE
DIE WELT
EL MUNDO
全世界
IL MONDO
SVET
БУХ ДЭЛХИЙ
विश्व
VILAG
СВЕТ

9

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ „ВСЕСВІТ" НА 1970 РІК

Шановні читачі!

У 1970 році на сторінках «Всесвіту» ви прочитаєте багато нових художніх творів, уперше перекладених на українську мову.

Протягом наступного року редакція має намір надрукувати твори різних літератур світу:

УІЛЬЯМА ФОЛКНЕРА **«Крадії»** (США),
ГЕРБЕРТА ОТТО **«Коли відлітають лелеки»** (НДР),
ЕРІКО ВЕРІССІМО **«Схрещені шляхи»** (Бразілія),
СОМЕРСЕТА МОЕМА **«Домашнє вогнище і красуня»** (Англія),
БОГОМИЛА РАЙНОВА **«Нема нічого кращого за негоду»** (Болгарія),
НОРБЕРТА ФРІДА **«Стовп води»** (Чехословаччина),
ЖАНА ДЮТУРА **«Яйця для маршала»** (Франція).

Як і раніше, в журналі широко друкуватимуться матеріали під рубриками: «Всесвіт» згадує, «Всесвіт» нагадує», «Подорожі і враження», «З фотоапаратом по світу», «Україна і світ», «Читаючи нові книги», «Життя мистецтв», «Веселі сторінки».

№ 9 1969

(135) ВЕРЕСЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ЛАСЛО РУДАШ. **Крізь два фронти.** 6

Спогади старого угорського комуніста Ласло Рудаша ми передруковуємо з книги «Угорці про Леніна», виданої в Будапешті.

Вони з армії безстрашних. 11

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ЮЛІАН ТУВІМ. Вірші. 16

Юліан Тувім (1894—1953) — видатний польський поет.

УЛЬРІХ БЕХЕР. **Просто скажений собака. Роман.** Оповідання. 29

Ульріх Бехер (нар. 1910 р.) — німецький письменник (живе у Швейцарії).
Автор новел «Чоловіки помиляються» (1932), «Завойовники» (1936); «Жінка і смерть» (1949); драми-містерії «Ніхто» (1936); збірки поезій «Мандрівка в блакитний день» (1946); п'єс «Самба» і «Вогненна вода» (1951) та ін.

СОМЕРСЕТ МОЕМ. **Жало бритви.** Роман. 70

Закінчуємо друком один із неперекладених у Радянському Союзі романів відомого англійського письменника, де на фоні гранично-реалістичного показу буржуазного суспільства нашої доби подано цікаву постать свого роду «зайвої людини» XX століття — Ларрі. Не знайшовши вірного шляху в житті, Ларрі шукає якогось виходу, захоплюючись релігією, а згодом індійською філософією, яка, цілком ясно, не могла принести справжнє розуміння сенсу життя. Ларрі просто тікає від свого суспільства, зрікається його й усієї своєї маєтності і шукає розради серед простого люду. Звичайно, це ще не шлях боротьби проти капіталістичного ладу, Ларрі не борець за правду, та й Сомерсет Моем, як буржуазний письменник, не має наміру змальовувати образи борців-рево-

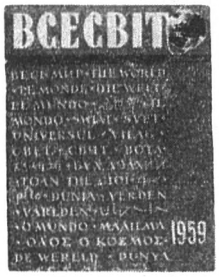

люціонерів. Однак образ Ларрі додає нових рис до характеристики західного буржуазного суспільства, яке Сомерсет Моем, в силу свого таланту, не міг не зобразити таким, яким воно є насправді, принаймні там, де йдеться про побут і мораль.

СТАТТІ, НАРИСИ

УКРАЇНА І СВІТ

В. ДМИТРУК. **Щирість і доброзичливість.** 21

Н. НОВОСЕЛИЦЬКА. **Побратими.** 25

Фантазія українських умільців. 28

Л. КОПИЛЕНКО. **Життя в революції.** 59

Г. КОНОВАЛОВ. **Відлуння світової слави.** 63

К. ШАХОВА. **Пітер Брейгель Мужицький.** 134

В. ГОГОЛЬ. **Країна богів і мертвих.** 153

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

Гюнтер ПРОДЕЛЬ. **Вкрадений герцог.** 143

Чверть віку. 3

Чорний «джі-ай». 55

Б. ЄНЕВИЧ. **У Бю-фіорді...** 56

Птахи і Пентагон. 68

Гармати Джемса Кука. 69

Фредерік Майєр і тюлені. 130

«Великий Ді Маджіо». 132

Хто сильніший! 142

НАШІ ІНТЕРВ'Ю 9

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 148

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 155

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 130, 131, 133, 141, 154

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, В. М. Дмитрук, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко.

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06065. Здано до набору 14. VII. 1969 р. Підписано до друку 19. VIII. 1969 р. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 5305. Ціна 60 коп. Зам. 03614

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

Чверть віку

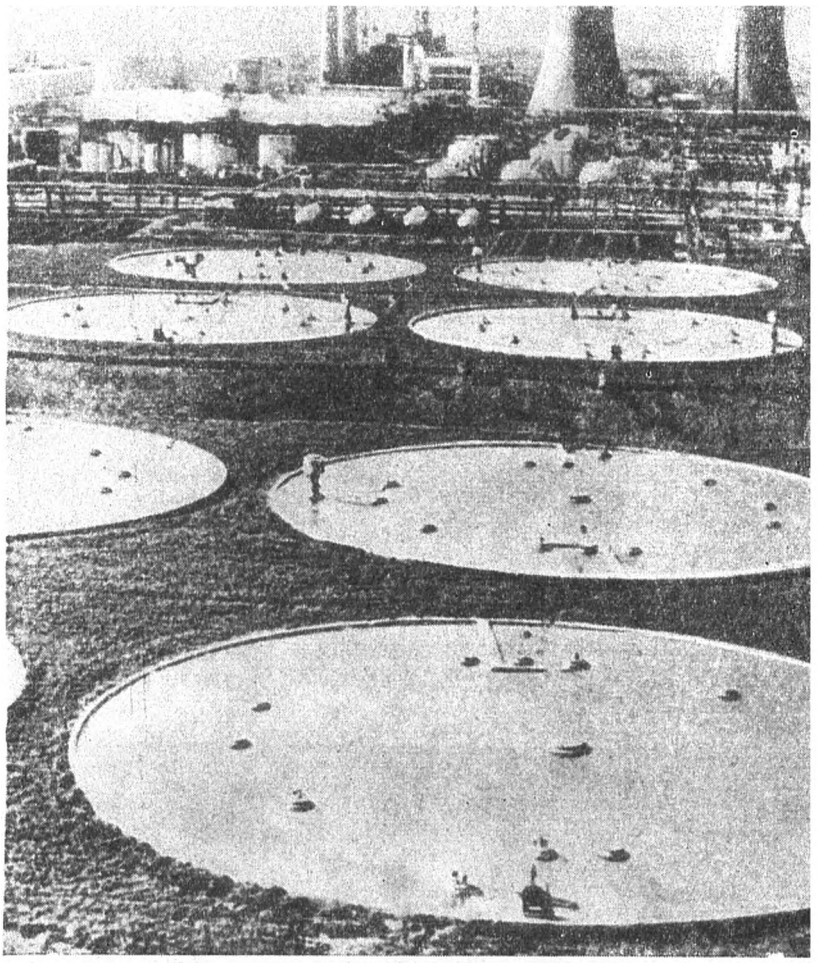

8 вересня 1944 року населення Болгарії радісно вітало війська героїчної Радянської Армії, яка, здійснюючи свою визвольну місію, прийшла сюди, щоб знищувати гітлерівську воєнну машину, звільнити болгарський народ від фашизму. Прихід радянських військ спричинився до могутнього піднесення в Болгарії руху народного Опору. І вже 9 вересня, внаслідок всенародного повстання, очолюваного Болгарською комуністичною партією, було повалено фашистський режим і створено болгарський уряд Вітчизняного фронту.

Це був початок нової ери в історії Болгарії — народної демократії, що створила передумови для виходу болгарського народу на шлях будівництва соціалізму. Величезні досягнення й успіхи республіки на цьому шляху нині широко відомі. Народна Бол-

Нафтохімічна промисловість — нове явище для Болгарії. Проте молода галузь вже може пишатися такими великими й найсучаснішими підприємствами, як, наприклад, нафтохімічний комбінат у Бургасі. Тут щороку переробляється понад три з половиною мільйони тонн нафтопродуктів, а через рік ця цифра сягне до семи мільйонів тонн. На базі нафтохімії в країні успішно розвиваються промисловість синтетичних матеріалів, штучного волокна та інші.

Родопи були колись найвідсталішим і найубогішим краєм Болгарії, а нині — це центр високорозвиненої гірничої та інших галузей промисловості. Тут покликані до життя величезні природні багатства краю, споруджено сучасні рудники, великі збагачувальні фабрики. Збагачувальна фабрика в місті Рудоземі збудована й оснащена новітнім устаткуванням за допомогою Радянського Союзу.

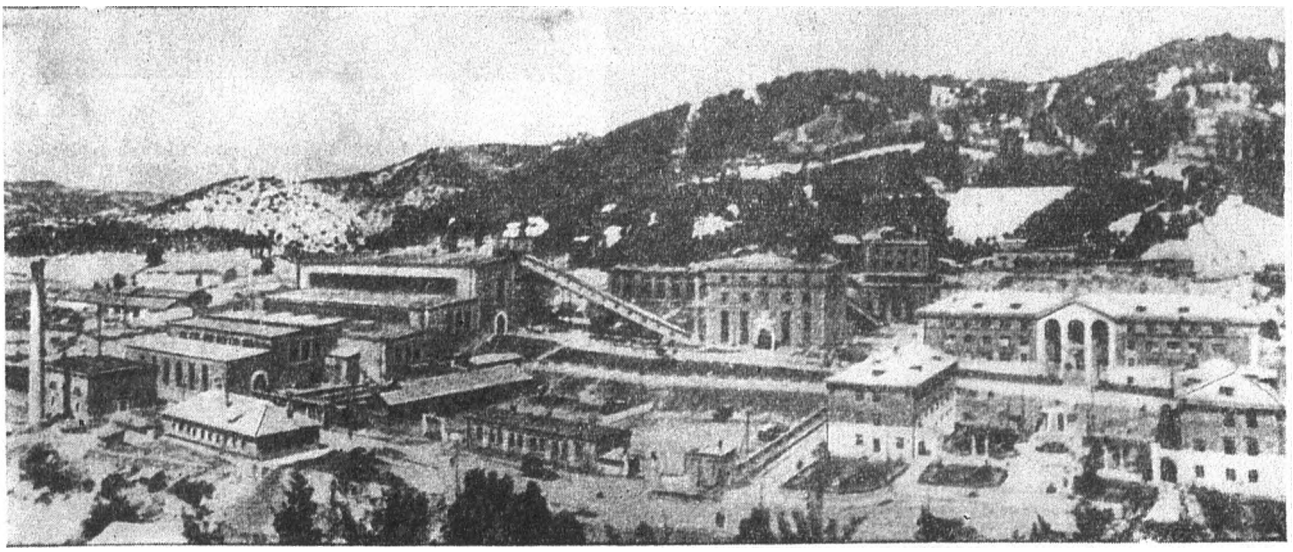

гарія в співдружності соціалістичних країн перетворилася за минулі 25 років на передову індустріально-аграрну державу, на край високорозвиненої промисловості, високопродуктивного сільського господарства, передової культури. Незмірно піднісся міжнародний авторитет Болгарії.

В серцях трудящих народної Болгарії зберігається немеркнуче почуття вдячності до Радянської країни та її армії, котра відіграла вирішальну роль у визволенні болгарського народу від фашизму. Тут добре пам'ятають слова Георгія Димитрова з його промови на V з'їзді Болгарської комуністичної партії: «Говорячи про перемогу всенародного повстання 9 вересня, ми повинні ще раз підкреслити, що найбільша заслуга в перемозі повстання 9 вересня й у визволенні нашої батьківщини з-під німецько-фашистського ярма належить героїчній Радянській Армії...»

У Болгарії добре знають також, що й повоєнні успіхи цієї країни пов'язані з щирою допомогою Радянського Союзу. Дружба з СРСР, з іншими соціалістичними країнами, тісне співробітництво, взаємодопомога — це широкий шлях, яким іде нині болгарський народ, й на якому він домагається ще більших успіхів

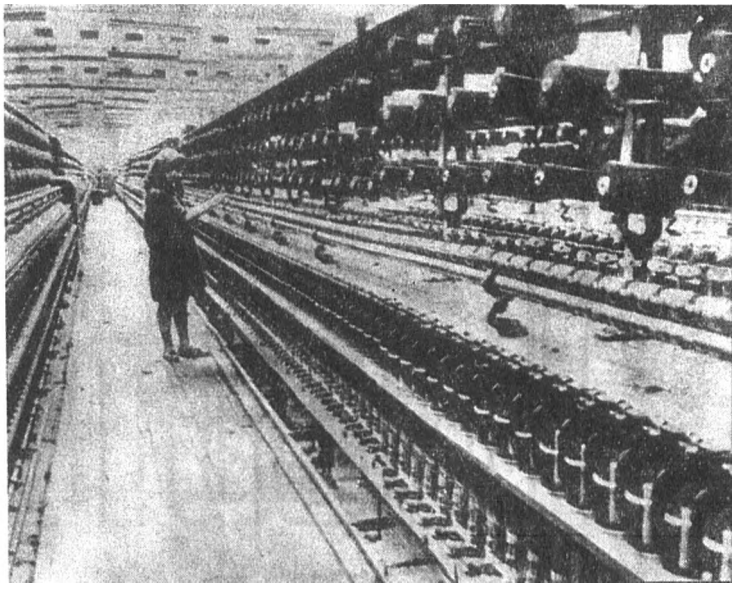

«Долиною троянд» називають чудовий район на півдні країни. Нині тут виросли нові світлі міста, великі текстильні підприємства. Новий текстильний комбінат у місті Казанлику є найбільшим на Балканах, а нове місто вражає своєю красою, чудовим поєднанням світлих будов з майже незайманою природою безліччю квітів, неповторністю свого вигляду.

Про власну автомобільну промисловість в старій царській Болгарії, звичайно, не можна було і мріяти. За народної влади ця галузь стала життєвою реальністю. Одне з її провідних підприємств — автомобільний завод «Мадара». Виробнича програма заводу — три тисячі вантажних автомобілів на рік, але скоро вона буде значно збільшена. Машини з маркою «Мадара» вже добре зарекомендували себе.

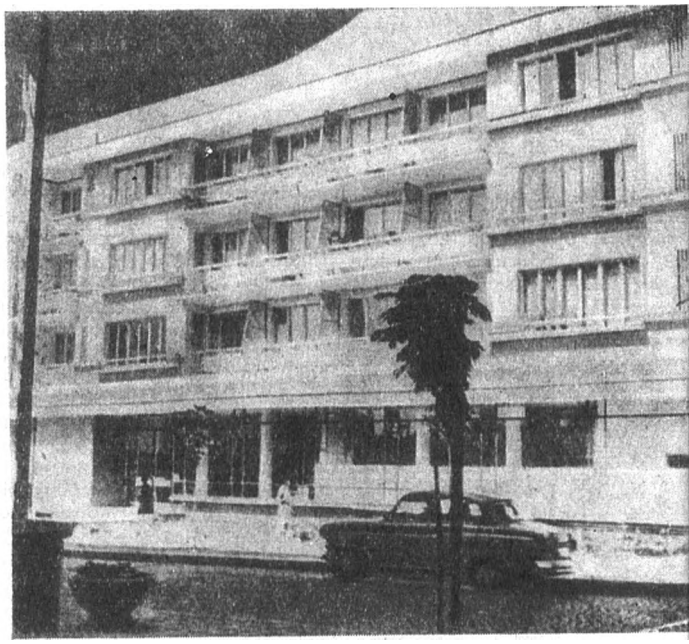

Народну Болгарію нині по праву називають морською державою. І справа не лише в тому, що вона лежить на чорноморському узбережжі, адже вона займала таке саме положення й за старих часів. Річ у тому, що Болгарія має тепер значний морський пасажирський і вантажний флот, має добре обладнані порти й власні верфі. На фото — новий пароплав «Варна», один з багатьох, збудованих у республіці.

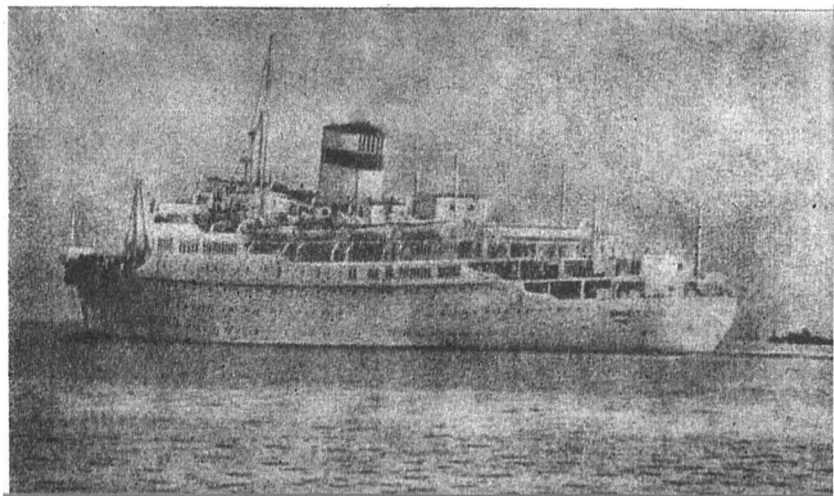

У численних наукових закладах країни ведеться розробка важливих науково-технічних проблем, пов'язаних із потребами народного господарства. «Інститутом молодих» називають Софійський інститут вимірювальних приладів, адже середній вік його науковців становить менше 30-ти років. А праці цього закладу відомі й за межами країни. Група, очолювана інженером Колчо Бояджієвим, створила тут унікальний апарат для випробування електронних арифмометрів.

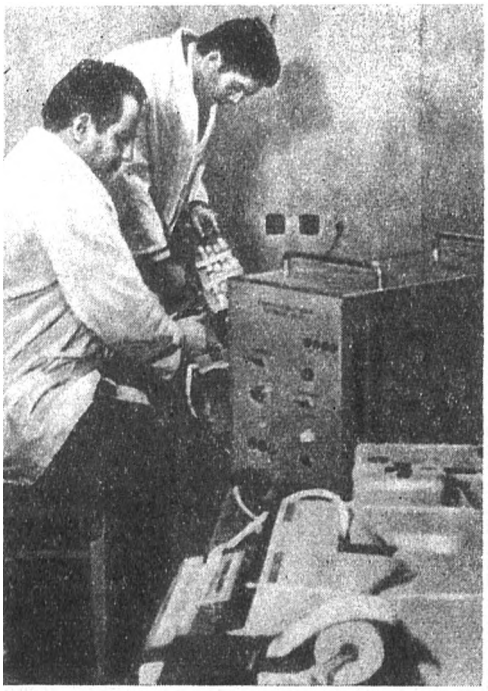

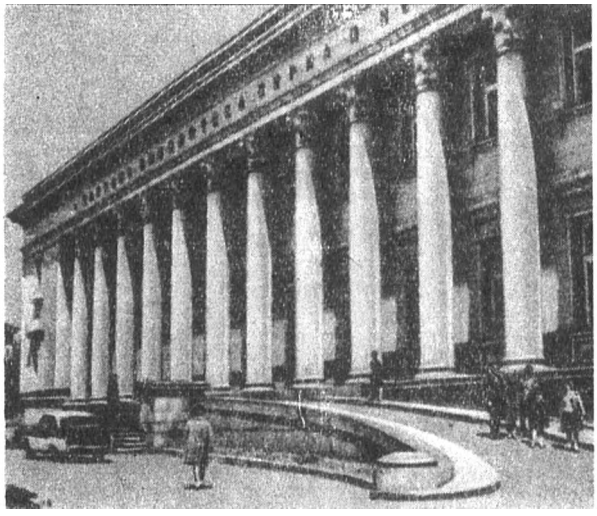

Софійська Народна бібліотека імені Кирила і Мефодія посіла нині чільне місце серед найзначніших книгосховищ світу. Тут зібрано все, що видавалося в Болгарії після 1806 року. Серед півтора мільйона томів фонду бібліотеки є рідкісні пам'ятки древньоболгарської літератури. Софійська бібліотека має постійний обмін з книгосховищами багатьох країн світу.

Світової слави зажило собі театральне, особливо оперне, мистецтво народної Болгарії. Софійська Народна опера — театр, що має світове визнання. Його гастролі за кордоном незмінно викликають тріумф, його співаків запрошують для виступів у різні країни всіх континентів. Репертуар театру дуже широкий й охоплює численні як класичні, так і нові твори.

На фото: сцена з опери Георгія Атанасова «Гергана».

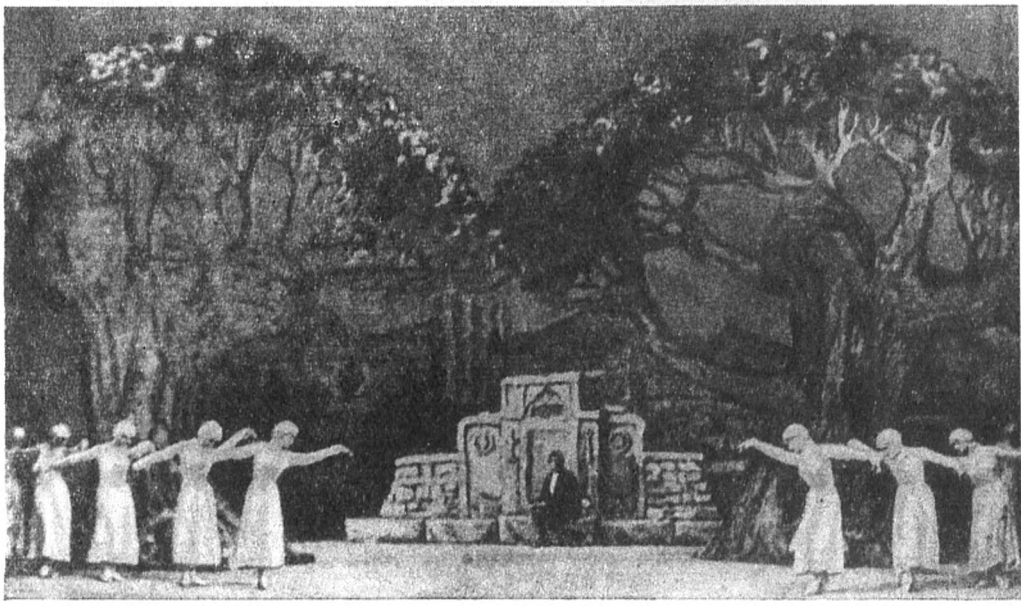

ЛАСЛО РУДАШ

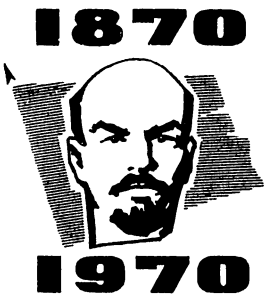

Крізь два фронти

В середині лютого 1919 року за рішенням Угорської комуністичної партії мене і ще трьох товаришів відрядили в Москву для участі в роботі Першого конгресу III Інтернаціоналу. Шлях до Москви в той час був нелегкий. Треба було пройти крізь два фронти. Тоді точилися бої за Львів, а далі нам перетинали шлях контрреволюційні банди Петлюри, що відступали під натиском Червоної Армії.

Двоє членів делегації не наважилися ризикувати життям і повернули назад в Угорщину. Шлях зі мною продовжував Габор Месарош, який згодом загинув смертю героя. Залізничного сполучення не було. Більшість шляху довелося долати на возах, а то й пішки. В Тарнополі мене затримали як «більшовицького агента», і тільки щасливий випадок допоміг врятуватися.

З Вінниці вже легше було дістатися до Москви — перед тим Червона Армія звільнила це місто. Звідси їхав сам, бо Месарош, колишній військовополонений, краще орієнтувався і випередив мене. 23 березня я прибув у Київ, де почув про проголошення диктатури пролетаріату в Угорщині. В Києві я дізнався також, що конгрес III Інтернаціоналу вже закінчив свою роботу, і коли я нарешті прибув до Москви, то потрапив на Всеросійський з'їзд Рад.

Я увійшов до залу саме тоді, коли виступав Ленін. Володимир Ілліч вніс пропозицію обрати го-

Знаменний для Угорщини день — 1 січня 1946 року, проголошення Угорщини республікою.

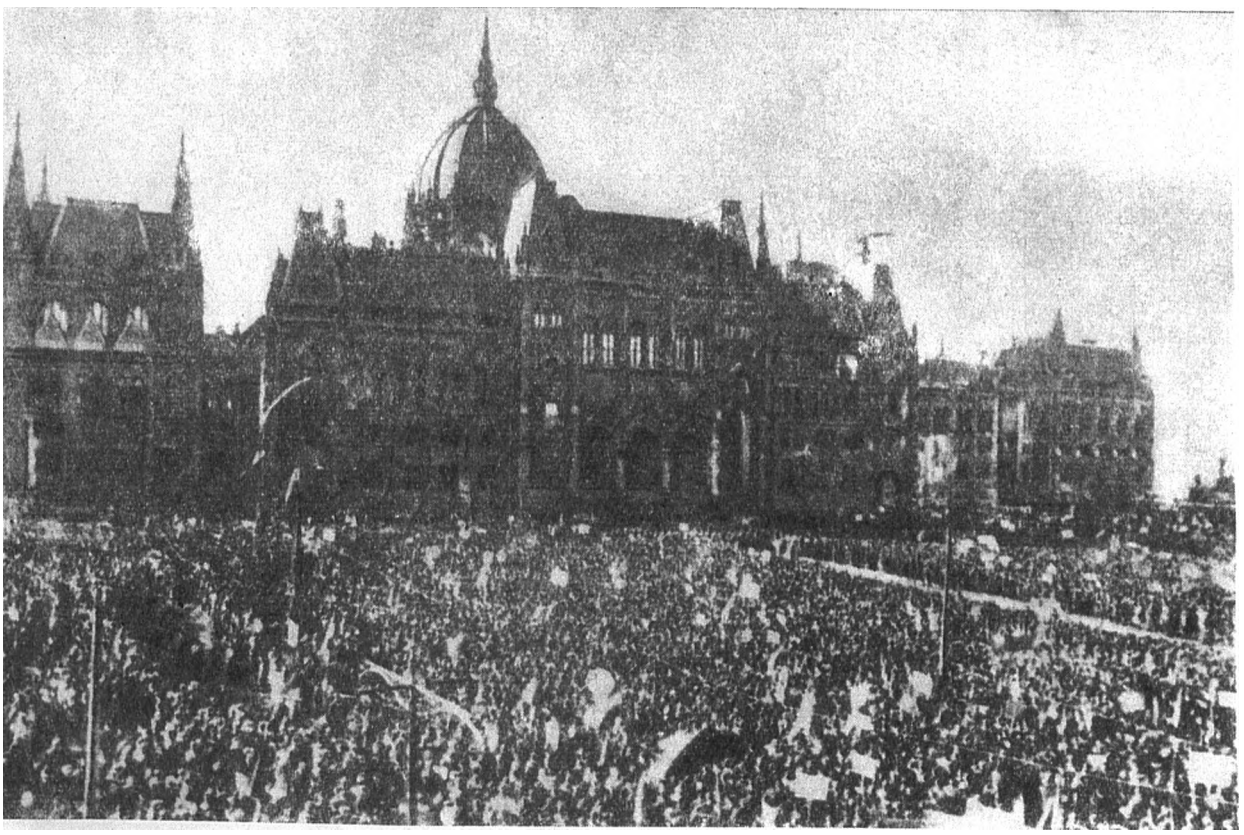

Перше вільне свято угорських трудящих — першотравневий мітинг й демонстрація на площі Героїв у Будапешті в 1946 році. Учасники цього грандіозного мітингу висловили рішучість твердо йти шляхом, вказаним трудящим світу В. І. Леніним.

ловою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету товариша Калініна. Коли Ленін скінчив виступ, нарком іноземних справ Чичерін повів мене до нього на трибуну. Ленін вже знав від Месароша, як мені вдалося врятуватися в Тарнополі. Він запропонував виступити перед делегатами з'їзду. З мого боку це було помилкою — відмовитися від почесної можливості виступити від імені угорських трудящих. Я послався на втому під час переїзду. Ну що ж... коли людина ще молода і вона ще не має досвіду революційної роботи, та ще опиняється віч-на-віч з Леніним... Мабуть, можна зрозуміти, що неважко було розгубитися й припуститися помилки...

Минув тиждень мого перебування в Москві, коли Ленін викликав мене до себе. Кабінет Володимира Ілліча був тоді в будинку ВЦВК. Вартовий солдат пропустив тільки мого супутника, що показав посвідчення. Я постояв кілька хвилин, потім вийшов Ленін, узяв мене під руку і повів до себе.

В перші хвилини я, звичайно, розгубився. Адже мене чекала розмова з людиною, поруч з якою я почувався карликом. Боявся, що не зможу дати вичерпні відповіді на запитання.

Спочатку Ленін спитав, якою мовою я бажаю розмовляти.

— Можемо розмовляти німецькою, французькою або англійською, — сказав Ленін, — мені все одно. Всіма цими мовами я володію однаково недосконало.

Я обрав німецьку, і вже після перших слів з'ясувалося, що Ленін розмовляв цією мовою не тільки краще за мене, а й досконало.

Вразила його скромність.

Ленін перевів розмову на угорську пролетарську диктатуру і прямо запитав:

— Що то у вас за диктатура, що починається з націоналізації театрів і кафе? Невже зараз це для вас найголовніше?

Я запевнив Леніна, що в Угорщині відбувається не тільки це. Можливо, європейська буржуазна преса галасує про ці другорядні справи, проте незабаром, коли почнемо націоналізацію в промисловості, вона заговорить інакше.

Раптом Ленін перейшов до питання про злиття комуністичної партії з соціал-демократичною:

— Вважаю таке об'єднання небезпечним. Краще було б створити блок, у якому обидві партії були б незалежні. Таким чином, комуністи залишилися б для народу самостійною партією, одержали б змогу щодня зміцнювати свої лави. А в разі, коли б соціал-демократи не виконали своїх обов'язків, можна було б піти на розрив. А так...

Я відповів, що мені не відомі причини, чому в Угорщині стали на цей шлях.

— Я запитував угорських товаришів, — вів далі Ленін, — яка гарантія непорушності цього об'єднання. По телефону мене заспокоїли, що керівники угорських комуністів — учні Маркса. Я відповів їм, що це ще недостатня гарантія, бо є й такі учні, котрі погано засвоюють уроки...

Потім товариш Ленін поцікавився, чи достатньо підтримують угорську диктатуру пролетаріату маси селянської бідноти.

— Скільки в Угорщині землеробів і бідних селян? — спитав він раптом.

Пригадавши дані на початок першої світової війни, я відповів: чотири мільйони.

— Невже так багато? — здивувався Ленін. У голосі його відчувався великий сумнів. — Обережно, — сказав він серйозно, — з цим не жартують. Вчора був у мене керівник комуністичної партії одної сусідньої з вами країни, і він на подібне запитання не зміг відповісти. Що ж це за комуніст, який не знає, скільки в його країні пролетарів і напівпролетарів?! Гадаєте, можна називати якусь цифру, не будучи переконаним у її точності? Краще заявити про некомпетентність з цього питан-

ня, — закінчив Ленін і допитливо подивився на мене.

Я заспокоїв його: мовляв, якщо ця цифра і неточна, то близька до дійсності. Ленін відказав, що сам перевірить ці дані.

Мушу зауважити, що згодом Володимир Ілліч дійсно перевірив цифру і, коли пізніше товариш Тібор Самуелі був у Москві, просив його передати мені: «Ваша інформація точна».

Потім ми говорили про те, наскільки загрожує угорській диктатурі пролетаріату контрреволюція. Я сказав, що колишні панівні класи в результаті поразки у війні зламані й навряд чи мають досить сил для серйозного опору. Інше становище в східній частині країни, в Трансільванії, де ще багато залишків феодалізму, та й селянство надто розшароване. Можливо, що там заможних селян використають з контрреволюційною метою.

Згодом я попросив товариша Леніна, щоб він звернувся з листом до угорських трудящих, закликав їх до революційної стійкості, бо його авторитет матиме на них великий вплив.

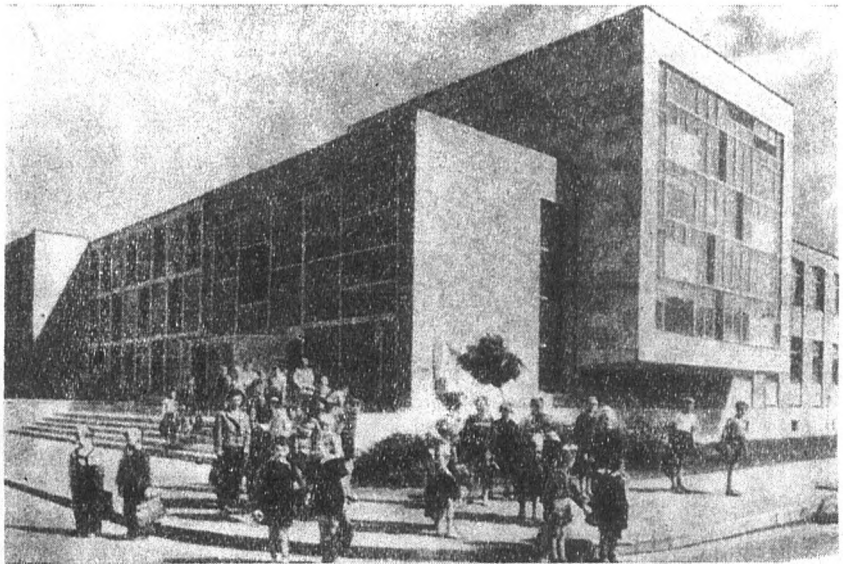

Нова школа в новому житловому кварталі Будапешта — це також ознака соціалістичних перетворень в Угорщині.

На шляху будівництва соціалізму народна Угорщина стала високорозвиненою промисловою країною. Один з цехів металургійного комбінату в Дунайвароші, гіганті угорської індустрії.

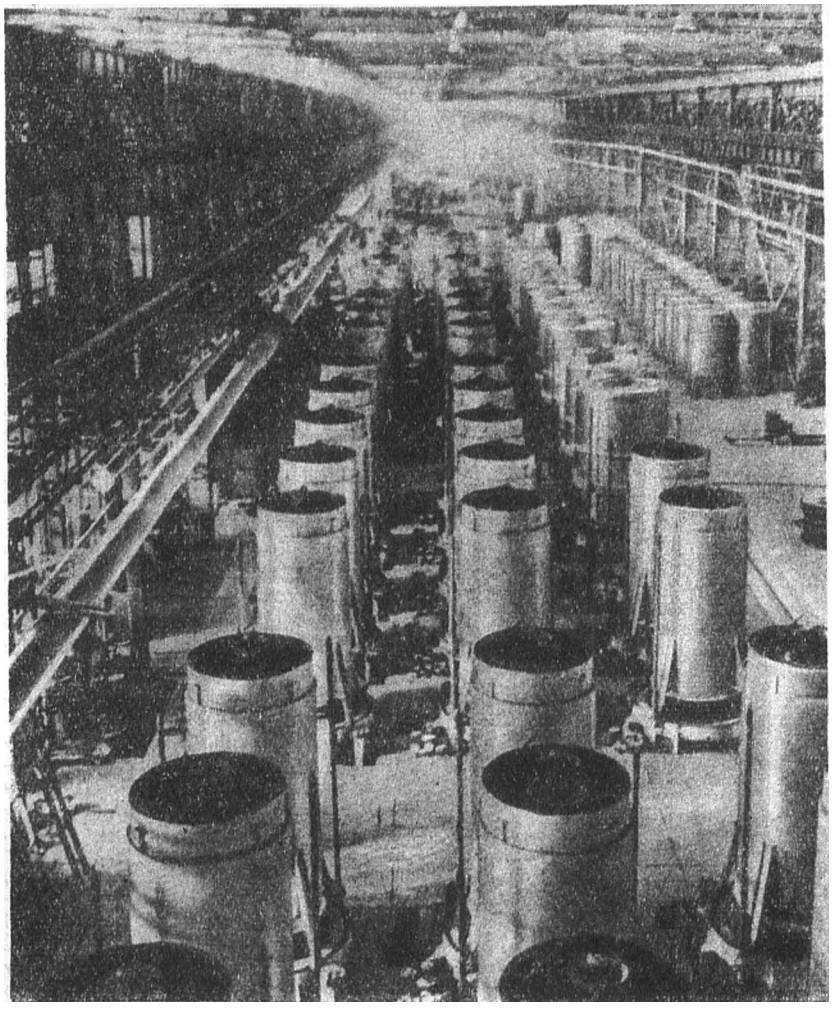

— Цього я не можу зробити,— відповів Ленін, — не маю права втручатися у внутрішні справи іншої країни. Тим більше, що мені недостатньо відома ситуація всередині вашої країни.

Проте такий лист згодом був написаний, його привіз до Будапешта товариш Самуелі.

В кінці нашої розмови йшлося про міжнародний революційний рух, про роль Каутського тощо.

Коли я приїхав до Москви вдруге, в 1922 році, Ленін був уже тяжко хворий. І все-таки на IV конгресі Комінтерну він виступив з відомою промовою про нову економічну політику.

Зустріч з Леніним була однією з найважливіших подій у моєму житті, і я свято зберігаю в серці пам'ять про неї. Ленін зумів повестися так, щоб з самого початку бесіди розвіяти напруженість, яка охопила мене, рядового комуніста.

І справді, через кілька хвилин я відчував уже тільки те, що розмовляю із старшим, незмірно досвідченішим від мене товаришем. Велике враження справила на мене його виняткова скромність, але разом із тим суворість погляду, з яким він дивився на мене, коли вважав, що я нещирий або не насмілююсь визнати свою необізнаність з того чи іншого питання. Коли під час розмови Ленін посміхався, я бачив його в усій його і суворості, й лагідності, я бачив його таким, яким міг побачити тільки при особистій зустрічі.

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

КРИСТЮ МИРСЬКИЙ
Народний артист НРБ

ЄДНІСТЬ ІДЕАЛІВ, ЄДНІСТЬ ПОРИВАНЬ

Нашій бесіді спочатку заважає деякий мовний бар'єр. Але минає хвилин десять, й ми перестаємо його помічати. Адже й справді, який українець чи росіянин не зрозуміє болгарина, не знайде з ним спільної мови в буквальному та переносному значенні цього слова! Звісно, знаходимо і ми. За якихось п'ятнадцять хвилин розмова потекла так легко і невимушено, немов позаду в нас роки знайомства та численні зустрічі.

Наш співрозмовник Кристю Мирський — помітна постать в театральному світі сучасної Болгарії. Він головний режисер Болгарського Національного театру ім. Івана Вазова — найбільшого в республіці, народний артист НРБ, лауреат Димитровської премії, професор театрального інституту. Це його почесні, заслужені талантом, знаннями й творчою працею звання. Ну, а до якої рубрики віднести те, що не вміщується в жодний офіційний перелік — чарівливість, якою природа так щедро наділила його! Це відчувається вже при перших словах знайомства.

На столику, в номері готелю, лежить тоненька книга. На обкладинці читаємо: «Царска милост». Це п'єса відомого болгарського драматурга Камена Зидарова. Заголовок її не потребує перекладу—він зрозумілий. Але ж тільки заголовок, а про що йдеться в п'єсі? І чому вона, помережена, мабуть, зовсім свіжими ремарками на берегах, займає болгарського режисера зараз, коли він гостює в Москві?

Все пояснюється просто. Відзначаючи 25-ліття братньої соціалістичної Болгарії, що минає цього місяця, Московський Художній академічний театр включив до свого репертуару «Царську ласку», а для її постановки запросив Кристю Мирського. Ми й розмовляємо з ним після нелегкого дня репетицій, по вінця заповненого творчими пошуками та знахідками.

...На залитих кров'ю полях Європи гриміла перша світова війна, сіючи смерть та руйнування. Обдурена урядом царської Болгарії невеличка слов'янська країна, попри волю її народу, була втягнута в світову бойню на боці кайзерівської Німеччини. Це те тло, на якому розгортаються драматичні перипетії п'єси.

Сталося так, що простодушна і чесна болгарська жінка — її справжнє прізвище Гюлеметова,— сліпо вірячи в доброзвичайність болгарського царя Фердинанда, волею долі запобігла замахові, котрий готувався на царя. Коли ж та сама жінка через деякий час звернулася до врятованого нею царя з проханням помилувати її сина, засудженого на страту за бунт на фронті, Фердинанд на словах обіцяв скасувати вирок, а насправді підтвердив його. Навздогін підбадьореній жінці, що їхала на зустріч із сином, був посланий наказ монарха: допустити матір до трупа страченого сина. Ось вона, ціна царської ласки!

Режисер розповідає, що п'єса, написана в 1946 році, з великим успіхом ішла в болгарських театрах, розвінчуючи ореол монархії, що тоді ще подекуди зберігся. Але зараз, на порозі 25-річчя соціалістичної Болгарії, нема потреби розвінчувати те, що давно і назавжди розвінчане народом і викинуте на смітник історії.

— Тому,— пояснює Кристю Мирський,— прийнявши до постановки п'єсу, МХАТ покаже її в новому варіанті. Мета і завдання майбутнього спектаклю — показати крах наївних ілюзій, прозріння політично сліпих людей. Загибель віри в царя у героїні, виведеної в п'єсі під ім'ям Ірини Радіонової,— це загибель віри в усі й всілякі ідоли, в які б шати вони не вбиралися.

— Мені здається,— підкреслює режисер,— що ідея ця не втрачає своєї актуальності й зараз: у буржуазному суспільстві є ще чимало засліплених, ошуканих людей. Вони чекають свого прозріння.

У спектаклі, що готується, роль Ірини Радіонової виконуватиме Алла Тарасова, роль царя Фердинанда — Павло Массальський.

Легко зрозуміти творчі хвилювання зарубіжного режисера, що дебютує на сцені МХАТ'у. Адже ця честь до болгарина Кристю Мирського випала лише одному зарубіжному режисерові — англійцю Гордону Крегу. Це було в пору молодості МХАТ'у, коли Станіславський запросив Крега на постановку «Гамлета».

Чи знайомий болгарському митцеві «почерк» МХАТ'у, його стиль, його особливості?

— Я взагалі не мислю собі справжнього художника, де б він не жив, котрий би не відчував на собі благотворного впливу школи МХАТ'у,— відповідає на наше питання співбесідник.— Вчення Станіславського універсальне і вічне, бо воно розкриває і науково досліджує джерела театральної майстерності. Що ж стосується мене особисто,— веде далі Кристю Мирський,— то я вважаю себе учнем МХАТ'у і гадаю, що ніхто не в змозі відмовити мені в такій честі: мені пощастило пройти цю «академію майстерності».

Розмова заходить про театральне мистецтво Болгарії.

— Для нашого театру, — каже Мирський,—характерні міцні реалістичні традиції, що сягають своїм корінням в російський театр. Віддавна незмінним девізом болгарського театру було — «Виховувати, а не розважати!» Таке наше «кредо», що народилося ще в самодіяльних театральних гуртках під час лихої пам'яті турецького іга. Цьому девізові болгарський театр вірний і зараз. Правда, деякі театральні колективи іноді в минулому захоплювалися формалістичними спробами, але вони не знайшли в народній Болгарії належної підтримки й не залишили жодного сліду.

Кристю Мирський розповідає, що в соціалістичній Болгарії налічується зараз понад 30 театрів. Творчість їх грунтується на міцній реалістичній основі — демократичності, народності. Її характеризує деяка піднесеність, емоційність у вираженні почуттів та думок героїв.

У репертуарі болгарських театрів значне місце посідає російська класика і сучасна радянська драматургія.

— Можна з певністю твердити, — каже наш співбесідник,— що нема жодної значної російської п'єси, котра б не побачила світло рампи на болгарській сцені. З незмінним успіхом ідуть п'єси Островського, Чехова, Горького, Миколи Погодіна, Костянтина Симонова, Віктора Розова та багатьох інших. Українську драматургію представляють на болгарській сцені насамперед п'єси Олександра Корнійчука.

У зв'язку з цим наш гість пригадує прем'єру «Платона Кречета» ще в театрі досоціалістичної Болгарії, в 1939 році. П'єсу ставив Микола Массалітінов.

— Це була,— розповідає професор Мирський,— не лише велика мистецька, але й значна політична подія: вперше в царській Болгарії пролунало слово радянського драматурга, і глядачі, що виповнили театр, скористалися з цього, аби висловити своє братнє ставлення до СРСР. Театр обложили студенти, була мобілізована поліція, спектакль «Платон Кречет» перетворився на яскраву політичну демонстрацію.

І хоч давно відлунали політичні пристрасті навколо «Платона Кречета», але, як і раніше, ця та інші п'єси Корнійчука ідуть в театрах Болгарії з неослабним успіхом.

Що думає режисер про зв'язки між болгарськими та українськими театрами?

— Вони вкрай недостатні,— каже Кристю Мирський, — ми, театральні діячі Болгарії, звичайно, знайомі з літератури з досягненнями українського радянського театру і високо цінуємо його майстерність. Я особисто мав насолоду побачити фільм-спектакль «Украдене щастя» в постановці українського театру ім. Івана Франка з Амвросієм Бучмою та Наталею Ужвій в головних ролях. У моїй особистій грамофонній «бібліотеці» є пластинка з записом сцени з цієї п'єси. Часто з великим хвилюванням я слухаю цю пластинку. Але хіба фільми й пластинки можуть повною мірою замінити живе спілкування, живе бачення майстрів української сцени?

Те саме можна сказати й про драматургію. Крім п'єс Корнійчука, ми, на жаль, погано знаємо її. Ставили у нас п'єсу Василя Минка «Не називаючи прізвищ», ще одну-дві п'єси українських драматургів — і все. Хіба це може дати вичерпне уявлення про сучасну українську драматургію? Звісно, жодною мірою.

— Мені б дуже хотілося,— закінчує бесіду Кристю Мирський,— щоб був налагоджений гастрольний обмін театрів Болгарії та Радянської України. Приміром, театр імені Івана Вазова приїхав би на гастролі до Києва, а театр імені Івана Франка — в Софію.

Сподіваюсь, що такий обмін здійсниться. Творчі контакти між нами треба розширювати й поглиблювати. Це в наших спільних інтересах.

«Комуністи відстоюють свободу, національну незалежність і соціалістичне майбутнє своїх народів, вони є носіями ідей наукового соціалізму, передовими борцями національно-визвольного руху».

З Основного документа міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у Москві.

ВОНИ З АРМІЇ БЕЗСТРАШНИХ

Франсіско Мігел — людина незламної волі, комуніст, мужній син португальського робітничого класу.

Протягом життя одного покоління третина людства під проводом марксистсько-ленінських партій скинула з себе кайдани капіталізму й будує суспільство Рівності, Братерства і Щастя. В цьому історичному прикладі комуністи всіх континентів нашої планети черпають певність у неминучості перемоги їх святої справи.

Старий світ висуває безліч перешкод на шляху комуністів. Проти них провадиться шалена пропагандистська кампанія. Нічого не навчившись у історії, правителі ряду капіталістичних країн намагаються насильницьким способом викреслити комуністів з політичного життя і навіть з життя взагалі. В'язниці й розстріли щогодини загрожують членам героїчної Комуністичної партії Іспанії, мужнім комуністам Португалії та Греції, які йдуть в авангарді боротьби своїх народів проти диктаторських фашистських режимів. Жертвами диких розправ і репресій реакції стали тисячі комуністів Індонезії, Гаїті, Південно-Африканської Республіки та інших країн.

Але комуністи знають, на що вони йдуть.

Про декого з цієї армії безстрашних борців ми розповідаємо нашим читачам.

Двадцять три роки одного життя

«Все моє життя зв'язане з товаришем Леніним та його великим вченням. Коли португальські комуністи думають про Леніна, вони передусім відчувають життєву потребу бути справжніми інтернаціоналістами. Ми, португальські комуністи, бачимо в Радянському Союзі свою другу Батьківщину, в партії Леніна — могутню силу соціалістичного оновлення світу, надійну фортецю комунізму. Бути справжнім ленінцем — найвище бажання істинного комуніста в Португалії. Наша партія присвячує свою боротьбу здійсненню ленінських заповітів. Жити й боротися за свободу свого народу, наслідувати Ілліча у великому й малому, бути схожим на нього — в цьому я вбачаю найвище щастя комуніста».

Це слова товариша Франсіско Мігела, члена Центрального Комітету Португальської Комуністичної партії. 23 роки провів він у тюремних катівнях, чотири рази тікав з ув'язнення. Коротка воля, активна революційна діяльність — і знов арешти, катування. Франсіско Мігел пізнав і тропічне пекло — острів повільної смерті Таррафал. Чи є у світі страшніше, більш згубне місце? Болото, спека, висока вологість, москіти... Над в'язнями тяжіє постійна загроза жовтої чи злоякісної лихоманки, від яких гинуть навіть багато аборигенів острова.

В'язні працюють у каменоломнях, закуті в кайдани. З шостої години ранку аж до ночі їх примушують добувати каміння, прокладати шляхи, зводити мури, а потім... ламати їх і починати все знову.

Португальські власті були певні: той, хто виживе після Таррафала, назавжди відмовиться від боротьби проти фашизму. Так гадав Салазар. Але комуністи Португалії, легендарний Франсіско Мігел поводяться інакше.

...Другові Мігела, португальському комуністові Домінгесу Абрантесу 32 роки. Він говорить про себе: «З дев'ятнадцяти років я віддаю нашій боротьбі все, що маю.

Поліція і жандарми — зброя проти народу — така вона, сьогоднішня Португалія.

Коли я не віддав більше, то лиш тому, що не зумів... Почуття відповідальності дозволяє мені сказати, що партії, боротьбі нашого народу належить все, що я маю».

Абрантес живе героїчним життям революціонера. В 1960 році його справу розглядав спеціальний трибунал. Мужній комуніст перетворив процес в суд над катами португальського народу. Неспроможний примусити викривача замовкнути, розлючений голова наказав поліцаям силоміць витягти Абрантеса з залу суду. У відповідь з уст комуніста пролунало: «Хай живе Португальська комуністична партія! Геть фашизм! Слава Леніну!»

Домінгес Абрантес багато разів доводив, що комуніст усе мусить витримати в боротьбі з ворогом. Після «суду» його вкинули в похмуру фортецю Кашіаса, поблизу Лісабона. Кожний в'язень ніби замурований тут в бетонній домовині. І проте Абрантес з групою товаришів утік з цієї фортеці. Втік на броневику, що його Салазар одержав од Гітлера як особистий подарунок.

Втечу готували довго й ретельно. План її був погоджений з керівництвом партії. Кілька в'язнів-комуністів зуміли таємно відремонтувати броневик і під час зміни варти вмить ускочили в нього й рушили до напіводчиненої брами. Далі — друга брама. Броневик протаранив її і вскочив у тунель. А тим часом на тюремному подвір'ї в'язні, рискуючи життям, блокували поліційні машини...

Після цієї втечі Абрантес майже чотири роки виконував найважчі завдання партії, але політична поліція натрапила на його слід. Знов арешт, катування... Та воля комуніста незламна.

«Пайсанін»

...Товариші любовно називають Орасіо «Пайсанін». Це можна перекласти як «цілком свій», «найближчий». Навіть у найтяжчі хвилини він знаходить можливість підбадьорити своїх товаришів, допомогти їм. «Люба моя! Кріпись!

Орасіо Фернандес Інгуансо.

— пише Орасіо з тюрми до своєї сестри Лібертас. — Ми тут духом не занепадаємо. Інакше ми б не були гідні тих, хто бореться на волі».

— Товариш Орасіо, — розповідає член Виконкому Комуністичної партії Іспанії Рамон Мандесон, — завжди працював на найважчих ділянках. Якщо в усій Іспанії панує терор, то в робітничій Астурії франкісти встановили по суті воєнний режим. Та ніколи товариш Орасіо не просився туди, де легше. Навпаки, в дні, коли небезпека фактично подвоїлась і потроїлась, товариш Орасіо попросив залишити його на місці, в Астурії.

Навіть у в'язницях Орасіо теж на найважчих ділянках: він керує організаційною та ідеологічною роботою серед політичних в'язнів. Учитель за фахом, Орасіо викладає марксизм-ленінізм у «головній академії» іспанських комуністів, як називають Центральну тюрму в Бургосі.

В 1963 році, після великих страйків, що охопили всю гірничодобувну промисловість Астурії, Орасіо заочно був засуджений до двадцяти років ув'язнення. Шість років франкістська поліція полювала на комуніста, і лише 22 травня 1969 р. ввечері його заарештовано біля села Рекехо. То був уже четвертий арешт. Сімнадцять років у в'язниці, решта років у підпіллі— ось життя цього безстрашного борця.

Зустріч у бургоській в'язниці

Не менш легендарний є шлях іншого іспанського комуніста, поета Маркоса Ана. Йому не було ще й вісімнадцяти, коли за ним зачинилася залізна тюремна брама. І не відчинялась вона для нього аж двадцять три роки. Маркоса Ана двічі засуджували до страти, й був час, коли здавалося, ніби сили його вже кінчаються. Але тут сталося те, що Ана називає «зустріччю в бургоській тюрмі з Володимиром Іллічем Леніним».

— Сиджу в карцері, жду, —розповідав Маркос Ана згодом одному кореспондентові. — А мене щовечора б'ють і катують, довго й тяжко мордують... І раптом одного ранку сталося щось зовсім незвичайне: у «вовчок» мого карцера влетів акуратно згорнутий аркуш паперу. Я з подивом вхопив його, не розуміючи, хто це вкинув, навіщо? Тремтячими руками розгорнув вирвану з незнайомої іспанської книги сторінку. Розгорнув і побачив портрет Леніна,

Маркос Ана після виходу із в'язниці.

сфотографованого в далекій Москві, на славнозвісній Красній площі, разом із двома російськими хлопчаками. Тепер уже, звісно, я добре знаю історію цієї фотографії. Але тоді, в задушливому, вогкому, тісному карцері мені це здалося просто чудом. Я дивився на портрет і не вірив очам: не може бути! Сниться мені це чи коїться наяву? Хто це зробив?

Того пам'ятного ранку все змінилось. Я забув про страшні побої, про катування. Припавши до стіни камери якнайдалі від «вовчка» та вартових, які походжали коридором, я подовгу дивився на безцінну фотографію. Мені часом навіть ввижалося, ніби вона якимсь чародійним способом ожила, і тепер я вже не самотній — поруч мене товариш Ленін. Ледь примруживши око, він немовби питав у мене: «Ну що, товаришу Маркос Ана, важкувато? Бачу, все бачу! А чи стане у вас сил витримати тут все?» «Спробую, товаришу Ленін, — неначе відповів я, — тепер я мушу, я можу все подолати!»

І мені було легше від думки, що саме в цей тяжкий час Ленін був з нами, іспанськими комуністами. Ви розумієте, що то важить для людини, коли поруч неї Ленін? Портрет весь час був при мені, і ніяка сила не примусила б мене розлучитися з ним, коли б не одна несподівана обставина. В сусідстві зі мною, в іншому карцері з'явився новий в'язень. Певно, теж іспанський робітник. Його теж, звісно, катували. Вночі мій сусід плакав і стогнав од болю. Знесилився, мабуть, вкрай. Якось вранці, коли мене вели коридором на черговий допит, я зміг зазирнути до нього крізь «вовчок». Сусід лежав напівмертвий на бетонній підлозі. Дуже мені стало шкода товариша, і я подумав, що портрет товариша Леніна може допомогти тепер і йому. А мені він уже допоміг, додав мені сил, і я вже знову можу гідно відстоювати справу нашої партії. А мій сусід... Мені було тяжко, аж неможливо розстатися з портретом Ілліча, проте я вирішив передати його сусідові. У франкістській в'язниці справа це не проста. Але мені ще раз пощастило, і я непомітно вкинув згорнутий портрет до нього в карцер таким самим способом, як він потрапив до мене.

А потім мене перевели до іншої в'язниці. Минуло кілька років. Сидимо в спільній камері з товаришами по боротьбі. Палимо цигарки, стиха розмовляємо. І ось один із в'язнів раптом пригадав, як одного разу до нього в карцер № 21 прийшов товариш Ленін. Фотографія, звичайно. Прийшов у найтяжчий, можна сказати, час випробувань, коли він, замордований катуваннями, втрачав уже останні сили. Я аж занімів од його розповіді. Трапляється ж таке на світі! А він, посмоктуючи люльку, вів далі:

— Ви знаєте, либонь, цю фотографію, яку чиясь дружня рука влітку закинула до мене в карцер: Ленін на Красній площі, в центрі Москви. У теплому пальті й російській шапці. А поруч нього двоє щасливих російських хлоп'ят. Я старанно зберігав ленінський портрет від поліцейського ока, але настала пора, і довелося віддати його. Поруч, в сусідній камері з'явився новий політв'язень, комуніст. Правда, зовсім молоденький, зелений хлопчина. Йому теж тяжко перепало від катів. Я побоювався, що він не витримає катувань, і вирішив «переадресувати» йому портрет товариша Леніна, що його вкинув мені незнайомий друг. Скільки вже років минуло відтоді, а мені й досі кортить довідатись: хто ж тоді зробив для мене цю добру справу?

Тож бувають такі чудеса на білому світі! На факти доводиться зважати. А портрет товариша Леніна й далі мандрував з одної камери до іншої, несучи політв'язням енергію та сили для нових боїв з фашизмом.

* * *

Міжнародна пролетарська солідарність вирвала Маркоса Ана з похмурих фашистських катівень. Поет поклявся все своє життя віддати боротьбі за звільнення політичних в'язнів. І він робить цю благородну справу.

Перший серед відважних

Ім'я Едуардо Мачадо добре відоме не лише у Венесуелі, а й далеко за її межами. За плечима цього шістдесятсемилітнього комуніста важкий шлях революційної боротьби. Виходець з багатої родини, талановита, освічена людина, він розриває із своїм класом, сім'єю і переходить на бік простого люду.

Бургоська тюрма, яку пройшли сотні й тисячі іспанських борців проти фашизму.

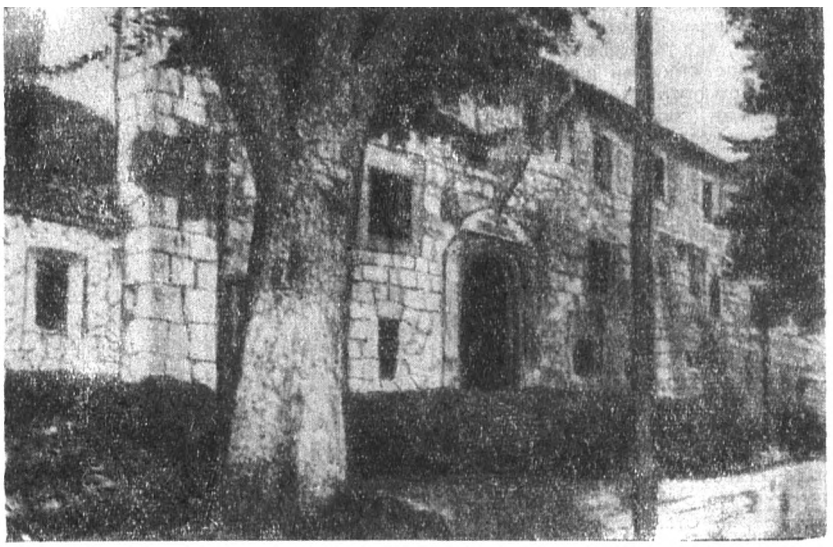

...Кінець двадцятих років, острів Трінідад. Темної дощової ночі група людей з паками на плечах переходить бродом річку. Один з них — Едуардо Мачадо. Він важко дихає, бо зовсім недавно мав приступ лихоманки. Але треба йти далі разом з друзями. Адже на них чекають, чекають на зброю і боєприпаси товариші, що готуються виступити проти диктатури Хуана Вісенте Гомеса.

...Початок тридцятих років, Іспанія. Тюрма, повна ув'язнених. Більшість з них — гірники, учасники збройного повстання в Астурії, і серед них венесуельський революціонер Едуардо Мачадо.

...1935 рік, Польща. До перону варшавського вокзалу підходить берлінський поїзд. Раптом з будинку вокзалу з'являється великий наряд поліцаїв. Вони кидаються до одного з вагонів, оточують його. В цьому вагоні, проїздом через Німеччину й Польщу, їде до Москви Едуардо Мачадо, якого уряд США вислав із країни за революційну діяльність. Країна Рад надала йому політичний притулок. Варшавські поліцаї оточили вагон, аби прості поляки не вступили в контакт з «бунтівником».

Після тривалої перерви Едуардо Мачадо повертається на батьківщину, до Венесуели. Напружена боротьба за організацію робітничих профспілок. Зустрічі з сільською біднотою, участь у створенні селянських ліг — масових організацій трудового селянства. Велика теоретична робота для пропаганди ідей комунізму.

Народ Венесуели виявляє високе довір'я комуністові, обирає його депутатом парламенту. Але 30 вересня 1963 року в будинок депутата парламенту вдирається загін озброєних автоматами поліцаїв. Едуардо Мачадо ув'язнюють — він потрапляє до фортеці Сан-Карлос, у тісну й вогку камеру, яку прозвали тут «димна нора». Це невеличке тісне приміщення в кам'яній фортеці, без вентиляції, з неглибоким стоком посередині для води, яка тече зі стелі під час дощу. Але стік цей замалий для вологи, що потрапляє сюди. Камеру заливає. Все тут вогке, шар цвілі вкриває стіни й підлогу. Через п'ятнадцять місяців тюремні власті змушені перевести Мачадо у військовий шпиталь, бо здоров'я його різко погіршало. Та коли Едуардо поправляється, його знову кидають до в'язниці.

Майже через чотири роки, 13 липня 1967 року, у військовому суді відбувся процес у справі колишніх членів парламенту — комуністів, в'язнів Сан-Карлоса. Серед них Едуардо Мачадо. Його, як і інших, судили за обвинуваченням у заколоті. Під час процесу з Едуардо стався серйозний серцевий приступ. Його мусили відправити до лікарні. Стан хворого був такий тяжкий, що лікар дозволив йому з'явитися в залі суду, щоб вимовити одне лиш речення. І Мачадо сказав: «Я відкидаю всі обвинувачення прокурора».

Недавно народ Венесуели добився легалізації Комуністичної партії, комуністів знов обрано до парламенту, і серед них Мачадо. Трудящі Венесуели розгорнули боротьбу за вигнання з країни іноземного капіталу. І незважаючи на свої шістдесят сім років, в авангарді цієї боротьби, як і раніш, іде Едуардо Мачадо.

Щастя Грігоріса Фаракоса

25 травня 1969 року. Посилені наряди поліції заповнили вулиці, розташовані навколо будівлі афінського військового трибуналу.

В зал суду заводять закутих у наручники члена Політбюро Компартії Греції, вченого-економіста Грігоріса Фаракоса, його друга по партії Георгіоса Морантіса та інших товаришів.

— Цей суд, — заявив на процесі Фаракос, — характеризує політичний фанатизм диктаторського уряду, який намагається знищити своїх політичних противників. Нинішній військовий режим утвердився на порушення конституції країни, в результаті насильства над волею народу. Диктатура не дістала ніякої народної основи.

Політична діяльність комуністів Греції спрямована на захист інтересів робітничого класу, всіх трудящих, на забезпечення справж-

Грігоріс Фаракос.

Облави, арешти — це Греція фашистських «чорних полковників».

ньої національної незалежності й суверенітету.

Моїм головним завданням як комуніста було згуртування всіх демократичних сил для боротьби за повалення диктатури на основі програми, доступної широким верствам народу, незалежно від політичних переконань. Бути комуністом — найвище щастя для мене!

А Георгіос Морантіс заявив:

— Я член Компартії Греції і боронитиму її ще сильніше, ніж самого себе. Ви обвинувачуєте мене у симпатіях до СРСР. А ми цього і не приховуємо!

Яку мужність треба мати, яку тверду переконаність у правоті своєї справи, щоб протягом багатьох і багатьох років вести боротьбу під смертельним вогнем ворога, щоб не відступати в умовах страшної дійсності сьогоднішньої Греції! Фаракос, інші вірні сини й дочки грецького народу мають таку мужність і таку переконаність. Вони були й лишаються незламні.

Життєвий і революційний шлях Фаракоса може бути взірцем для комуніста. Він героїчно боровся в лавах Опору проти фашистської воєнної машини. В наступні роки він віддає багато часу вивченню і пропаганді праць Маркса, Енгельса, Леніна. Фаракос часто говорив своїм товаришам-комуністам, що він дуже пишається тим, що йому випало щастя нести в маси світло ленінського вчення, боротися за торжество соціалізму та комунізму на грецькій землі. «Фаракос,— записано в одному партійному документі, — завжди й у всьому вірний учень Леніна. Революційна принциповість, непримиренність до ворогів, до фальсифікаторів марксизму-ленінізму, відданість справі робітничого класу — для нього над усе».

І навіть за нинішнього режиму «чорних полковників» Фаракос понад півтора року, в умовах найглибшого підпілля, редагує партійний журнал «Нео Космос», дає відсіч антисоціалістичним та антирадянським підступам правих опортуністів, він один із фундаторів і керівників Патріотичного фронту.

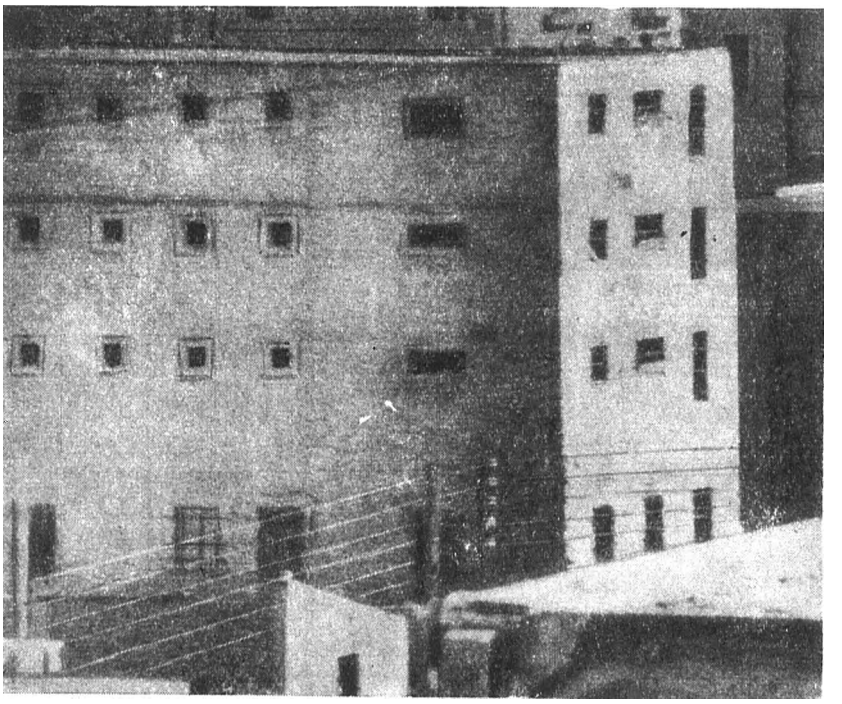

Афінська тюрма Авероф.

...У центральному бюро грецької охранки — асфалії, є двадцять одиночних камер. Це бетонні домовини з вузьким прорізом у дверях. 30 листопада 1968 року почався перший допит Фаракоса: погрози, жорстоке побиття. Його примусили стояти непорушно протягом чотирьох годин, в очі спрямовували сильне світло, що кололо мов голками. Через кілька днів — горезвісна «горішня тераса»: арештованого підв'язують до дерев'яного ослону і б'ють кийками по п'ятах...

Трибунал засудив Фаракоса до довічного ув'язнення. У відповідь на вирок комуніст тільки посміхнувся. Судді зрозуміли цю посмішку засудженого: мовляв, вирок, панове, винесла історія вам, він остаточний, а ваш вирок — тільки прояв страху.

Фаракоса наглухо ізолювали від зовнішнього світу. Грецька фашистська хунта страшиться таких, як Грігоріс Фаракос та його соратники. Адже їх, кажучи словами Ернеста Хемінгуея, «можна знищити, але не можна перемогти»!

Я. ЯШИН

З НОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

ЮЛІАН ТУВІМ

В наше бурхливе напружене століття, здається, не лише літаки розвивають дедалі більші швидкості, а й самий час спливає швидше. Ще ніби зовсім недавно в нашу країну приїздив Юліан Тувім, лунав його живий голос, одного з найбільших польських поетів сучасності. А вже поколінню тих, що народилися в рік смерті поета, по шістнадцять, і вони із захопленням читають його лірику, виховуються на його патріотичній, громадянській поезії.

Творчість Юліана Тувіма добре відома українському читачеві. Цим ми завдячуємо великому знавцеві і популяризатору польської поезії Максиму Тадейовичу Рильському, який не тільки переклав багато віршів Тувіма, але й був організатором, душею групи талановитих перекладачів, що підготували том вибраних поезій польського митця.

В передмові до цього тому, написаній з притаманними Рильському ерудицією та блиском, є такі слова: «Життя Тувіма було прекрасне, бо це була творчість, бо це було кипіння, бо це була правда. Його спадщину свято береже народна Польща і глибоко шанують народи-брати».

БРАТТЯ МИ ОДНОЇ ДОЛІ

Браття ми одної долі,
З'єднані по добрій волі,
Із завзяттям трудовим
Ставим дружно спільний дім.

Неприступну зводим твердь
Ми, мільйони рук робочих,
І мільйони простих серць
Одним серцем в нас стукочуть.

І за лавами йдуть лави
До нових будов Варшави.
Б'є з дерев веселий май,
Лине клич на цілий край.

Розбудуєм двір ясний, —
Веснам новим хай цвітеться.
Цегла з цеглою зростеться —
Буде мур стоять міцний.

(1950)

* * *

Звивно, жваво, мов у дівчини тої
Кошик пружистий з лози молодої,
Думи мої плетуться; сон, плутаний сон лісовий
уночі їй присниться.
А вранці-рано —
Поглянь! Вже вертає, а в кошику у неї липкі червоні суниці.
Іде — співає, то на мить перестане,
І ягідка по ягідці в устах її тане.

Іде — зупиниться, озирнеться
То з усміхом, то з печаллю!
Що в неї діється в серці!
А ліс чорніє чимраз далі,
Чимраз ближче біліє
Хата, що в ній так снилось.
Раніше плелося —
Тепер здійснилось.

(1952)

ВТОМА

Забувши хвилю, як додому ти прийдеш,
Віконниці прихилиш і в тіні кімнати,
Мов після оранки, на ліжко упадеш
По блиску і жарі нестерпній подрімати.

Пробившись в щілину, промінчик на стіні
Заграє райдужно, осяє темне фото.
Завважиш гілочку, прищемлену в вікні,
І джміль набридливо до сну тягтиме ноту.

Під маревом дитинства, ніби в тумані,
В неволю тихого спочинку віддасися,
Й люпином гони зашаліють запашні,
І хмари, граючи, захлюскотять із висі.

ЛЮБОВНИЙ ВІРШ ПРО БУЗОК

Бузку настовбурчене віття,
Грубозернисте і мокре,
Стократне, мов визрілий вірш, веселе суцвіття бузку.
О шостій ранку ти встала,
Дівчино із пружним серцем,
Щоб наламати, з любові до мене, ясного бузку.
Ще рано, а вже так жарко.
А як о полудні буде,
Коли ще духмяніш запахне букет твойого бузку!
Дівчино, навшпиньки зіп'ята,
Твої ніжні чутливі руки
З надією хапають якнайпишніші галузки!
Дівчино, щаслива безмежно,
З листом, цілованим палко,
З листом, жахливо коротким.
Чим я можу зарадить?
Я трепечу твоїм щастям,
Дрижу, як ламана гілка бузку.

МЕНІ КУЩЕМ БИ СТАТЬ ЧЕРВОНИХ, СВІЖИХ РУЖ...

Мені кущем би стать червоних, свіжих руж,
Котрі і свіжо й чéрвоно цвісти уміють!
Ти очі тільки (так, як можеш) змруж,
І я на цей твій знак запломенію.
І навіть хай помру я, перейду у прах, у глей,
В могилу лігши, в тьму, на тління безпросвітне,
Один лиш погляд твій із прижмуром очей,
І ружа з попелу розквітне.

З польської переклав
Валентин СТРУТИНСЬКИЙ

МУДРІСТЬ

Ото насіння, кметю, ото сівба незморна,
У небі сонце біле, а тут земличка чорна.

Ото широка смуга, плугами густо зрита,
А час настане, кметю, і буде ланом жита.

А то вже осінь, кметю, коли парує нива,
Тамто вже буде літо, коли надійдуть жнива.
А ось молодка-лада. Пашать здоров'ям груди.
Мені жоною стане. Дитятко мати буде.

Так само збіжжя буде взолочене, доспіле,
Бо тут земличка чорна, а в небі сонце біле.

(1913)

ЖІНОЧЕ

З річки ішла. Паленіла.
Кохала. Сіяла мревом.
Пахла світанком тіла,
Милом мигдалевим.

В річці був зелен-вечір
Для тіла, а над водою
Впивались медові плечі
Спекотою золотою.

Тепер, опустивши очі,
Несла вона пишну вроду,
Повні плоди жіночі,
Бачені через воду.

Вічна ішла, як сонце,
Полохлива, як ланя.
В заростях гупало серце
Тайного задивляння.

Мліли березові стегна,
Під шовком вогким, рожевим.
Ковзалось по ній серце
Милом мигдалевим.

ПОГОНЯ

Біг я додому —
Бурі порив.
Ударом грому
Браму відкрив.

Гримлю під стіною, —
Пусти! Повір! —
Біжить за мною,
Летить за мною
Тисяча гір!

Як левів стада,
Степи біжать,
Мчить автострада
І сіножать!

Світ за плечима
Гукає: стій!
Хто ж мене втрима,
Як я лиш твій!

Пусти до хати! —
Кричу чимдуж. —
Дай світу знати,
Що я твій муж!

Стихія кида
В хлань океану...
Мамо, життя!
Мамо, життя!
— В хаті навколюшки стану...

ЕРОТИКА

Кричу з весни, неначе з болю,
Гріха благає ніч шалена.
Ти безпощадною любов'ю
Закуй мене в свої рамена.

Як вириватися раптово
Почну від тебе, юна доле,
Скажи мені, нарешті, слово,
Якого я не чув ніколи.

Я знов поганську жду завію,
Що йде нестримна й знавісніла.
Погладь мене, як знов здичію,
Вітри зірви з мойого тіла!

ЛИСТ ДО ПЛЕМІННИКА

Представник американських банків, які дали Польщі 50 мільйонів доларів позики, п. Кларенс Дайлон (дивись вітальну телеграму до п. Грабського в «Ранковім кур'єрі» від 21-го цього місяця) є моїм племінником.

Ю. Тувім

Містер Кларенс! В місті Лодзі,
В домі Тувімів, у шафі
Є альбом, а в тім альбомі
Фамілійні фотографії.

Містер Кларенс! Подобизна
І твоя у тім звіринці,
Але вже не пам'ятаю,
На якій вона сторінці.

Ту нуднющу галерею
Я, було, переглядаю.
— Мамо, хто блондин цей гарний?
— А! То Кларенс. — Я не знаю.

— Та ж то Кларенс. Кларенс Дайлон.
Родич твій американський...
Справді, думаю, мо' й родич,
Тільки вигляд дуже панський.

Потім, чуючи довкола
Лихварів грізне ричання,
Думав я: багатий Кларенс
Щось пришле з заокеання.

Він не присилав нічого,
Хоч про це невпинно снив я.
(Думаю, що він прислав би,
Та його не попросив я).

Аж тут раптом... Містер Кларенс!
Родичу із подобизни!
Сам ти вирішив прислати
Таку суму... для вітчизни...

Thank you very much, o mister!
Пан мене замало цінить,
Бо мільйон в моїм бюджеті
Нічогісінько не змінить.

А до Грабського ти пишеш
У постскриптумі: — «Мій пане,
Хай з тієї суми Тувім
Доларів мільйон дістане!»

Обійдусь, o dear Кларенс,
Хіба так, для інтересу,
Вишли тисячу і фото,
Тільки ж — на мою адресу!

(1925)

МІНІСТР І ВИСТАВА

Пан міністр запізнивсь на виставу,
Як прийшов, то з обурення зблід:
Небезпечну затіяно справу...

Не пустить! Затоптать, наче ватру!
Пан міністр запізнивсь до театру
На хвилинку і двадцять п'ять літ!

(1932)

РАПТОВИЙ ПОГЛЯД

Люди-звірята, люди-барила,
В людській одежі дивні тіла,
Духи ребристі, що то за сила
Вас одмінила і прокляла?

Коню в краватці, чом же так блима
В тебе засмута з дір голови!
Слупе зарослий, віхтю з очима,
Цапе-заїко, звідки це ви?

Звідки ваш порух, мовите що ви,
Дивлячись мертво, наче з-під криг,
Кості, для руху збиті основи,
Привиди згадок пропрастарих?

Ціпе в камзолі, вільхо в сурдуті,
Пишнобородa, лиса вівце,
З безмірів пустки, з тайн каламуті
Що ви сказати мали б на це?

Звідки ж я взявся тут поміж вами,
Чортові діти, блудні сичі?
— Очі — проміння, руки — мечі!
Бийте шайтана, бийте без тями!

ПЕРЕСТОРОГА ІДІОТАМ

Щастям по вінця налитий,
Хитався я над шинквасом.
І прийшов Ідіот Знаменитий,
І став говорити басом.

Чисту правду дурило
Говорив грубо й гречно.
Аж мене замлоїло,
Як сказав: «Безперечно...»

І заплакав я слізно
Над корчемним шинквасом,
Безперечно і дійсно
Переконаний басом.

Визнаючи його правду,
Пляшка одна зухвала
Знаком оклику раптом
Вниз головою стала.

— Мадам! Як можна — шепнув я. —
Що за дикі замашки?
Ідіот запитав: «Що, прошу?»
— Нічого. Це я до пляшки.

«Як до пляшки? Це диво!
Не бачив я пляшки живої!
І з пляшки то п'ється пиво,
Або інші напої!»

...Був гарний у домовині!
Неначе кристали,
В тім'ї, в чолі і в скронях
Осколки скляні блищали.

(1936)

ТРОЯНДА

Барви й пелюстки в оздобі
Листя темного й колюччя.
Глянув я й подумав: пробі!
Що то за краса могуча!
Як же ідеально й містко
Зір вбирає форма строга!
О трояндо, формалістко,
Що ти робиш, бійся бога!

(1952)

З польської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО

Президія мітингу японо-радянської дружби в Йокогамі.

УКРАЇНА І СВІТ

ЩИРІСТЬ І ДОБРОЗИЧЛИВІСТЬ

У багатогранній діяльності Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами важливу роль відіграє робота по координації зв'язків українських і зарубіжних міст.

1957 року на Установчому конгресі у французькому місті Екс-ле-Бен була створена Всесвітня федерація поріднених міст. Цим актом були офіційно закріплені й дістали дальший розвиток дружні зв'язки між містами країн антифашистської коаліції, які виникли в роки другої світової війни.

Федерація має на меті розвиток дружніх зв'язків між містами усіх країн, незалежно від соціально-політичної системи; вона виступає за підтримку мирного співіснування, за розвиток співробітництва й взаєморозуміння народів; вона була однією з перших міжнародних організацій, яка схвалила Московський договір про заборону ядерних випробувань.

Ця позитивна програма дістала підтримку радянської громадськості, і 1964 року була створена Асоціація по зв'язках радянських і зарубіжних міст, яка здійснює співробітництво з Федерацією і представляє в ній радянські міста.

Тепер міста Радянського Союзу підтримують зв'язки з містами 40 країн світу, а в нашій республіці 23 області і 2 міста мають дружні зв'язки з 12 округами, 9 воєводствами, 7 областями, 3 повітами і 3 містами соціалістичних країн, та 13 міст і одна область — з 31 містом і однією областю Англії, Бельгії, Італії, Лівану, ОАР, Франції, Фінляндії, Швеції, Японії.

Останнім часом додатково встановлені й успішно розвиваються постійні контакти між колективами й організаціями Тернопільської області й Сливенського округу НРБ, Луганської області й області Фейєр УНР, міста Ізмаїла та румунського міста Тулча.

Дружні зв'язки з містами й областями соціалістичних країн являють собою приклад справжнього братерського співробітництва, в основі якого лежать ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Головним напрямком, по якому вони розвивалися, було

Герб Болоньї.

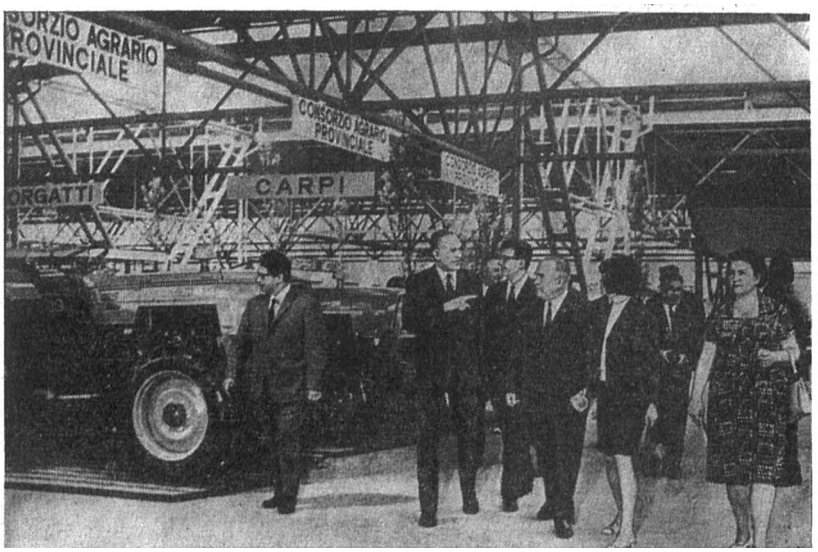

Делегація харків'ян у місті Болоньї.

взаємне вивчення передового досвіду в промисловості й сільському господарстві, в розвитку науки, культури, обмін досвідом роботи товариств дружби та їхніх первинних організацій.

Тісні й дружні зв'язки підтримують області республіки з округами Болгарії. Минулого року в поріднених з болгарськими областях України пройшли вечори дружби, збори трудящих, організовувалися виставки, кінофестивалі, присвячені знаменним датам у житті болгарського народу. Так, наприклад, у Полтавській області, порідненій з Велико-Тирновським округом, було проведено 167 зборів і вечорів, прочитано майже 700 лекцій, створено 299 кутків радянсько-болгарської дружби.

Плодотворний обмін передовим досвідом здійснюють трудящі Одещини й Варненського округу. В колгоспах області за методом болгарських друзів переобладнано 1600 комбайнів марки СК-3 і СК-4 для зменшення втрат зерна при збиранні врожаю. Щорічний економічний ефект від застосування цього методу складає понад 3 мільйони карбованців. На багатьох підприємствах, у колгоспах, радгоспах республіки є болгарські перехідні прапори та вимпели, які вручаються кращим цехам, бригадам, фермам. Радянські прапори та вимпели є і в болгарських колективах.

П'ять областей республіки і місто Одеса підтримують дружні ділові контакти з угорськими областями й містом Сегед. Колективи 120 промислових підприємств, колгоспів та учбових закладів здійснюють співробітництво з відповідними угорськими організаціями.

Цікаво організували роботу по зв'язках із Дунайварошським металургійним комбінатом партійна організація та відділення Товариства радянсько-угорської дружби Комунарського металургійного заводу. Міська газета «Вогні комунізму» опублікувала листа сталевара заводу Володимира Корзинкіна дунайварошському сталевару Імре Пінтеру «Як працюється, друже?» Радянський сталевар розповідає угорському другові про свою роботу і роботу своїх товаришів по праці, про змагання з угорськими металургами. Регулярно листується з угорським металургом Ласло Тесариком Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР Олексій Луговський.

Великий економічний ефект дає широке використання досвіду угорських селекціонерів і садоводів у практиці кримських колгоспів і радгоспів.

Символом дружби між трудящими НДР і Радянського Союзу стало легендарне знамено

Генуезці покладають вінок на могилу героїв оборони Одеси.

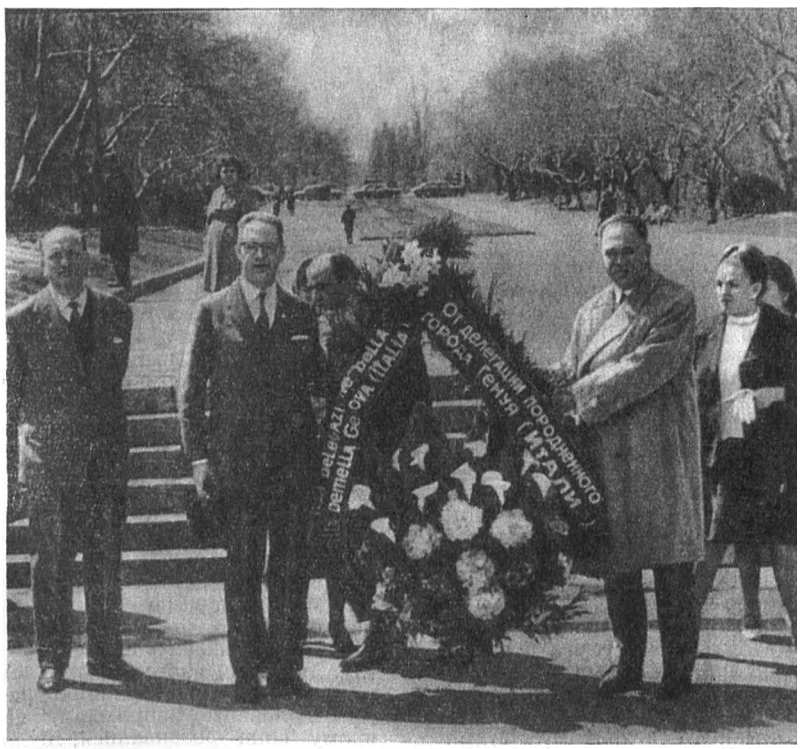

Друзі з Лілля в Харкові.

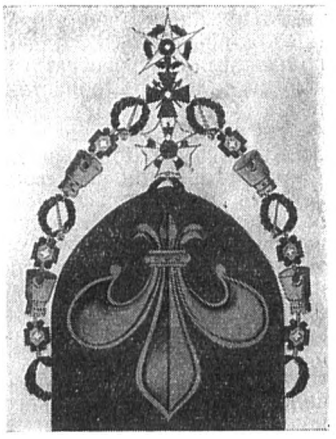

Герб Лілля.

Кривого Рогу, яке українські гірники в 1928 році передали шахтарям Мансфельда. Із цим прапором мансфельдці виходили на демонстрації й мітинги, вони берегли його як святиню.

Цій темі присвячений роман Отто Готше «Криворізький прапор», який друкувався у журналі «Всесвіт».

Плідно розвиваються зв'язки між університетом ім. Т. Г. Шевченка м. Києва та Лейпцігським університетом ім. Карла Маркса. Університети двох міст обмінюються учбовими планами, планами наукових конференцій та симпозіумів. 76 викладачів і студентів виїжджали до Лейпціга з візитом-відповіддю для обміну досвідом наукової, учбової й виховної роботи.

На початку травня в Лейпцігському й Магдебурзькому округах НДР були проведені Дні Києва і Дні Донецька, для участі в яких виїжджали делегації, колективи самодіяльності, заслужений шахтарський ансамбль УРСР, були надіслані виставки, література, кінофільми. Ці події широко висвітлювалися по телебаченню і в пресі.

Останнім часом помітно активізувалися дружні зв'язки з повітами Соціалістичної Республіки Румунії. В Одесі, Ужгороді створені обласні, а в Ізмаїлі міське відділення Товариства радянсько-румунської дружби.

Широко використовуються радіопередачі, обмінні сторінки в газетах, в Румунію було надіслано інформаційну літературу, фотовиставки.

В 1968 році партійні, радянські організації республіки, Товариства радянсько-чехословацької дружби доклали багато зусиль до зміцнення дружніх зв'язків з трудящими Чехословаччини. Це, зокрема, Дні культури України, естафети дружби, за програмою яких до Чехословаччини виїжджало понад 600 представників нашої республіки. Товариство дружби надіслало до ЧССР 43 кінофільми, понад 20 фотовиставок, 30 тисяч примірників інформаційної літератури чеською і словацькою мовами. Широко відзначались у нашій республіці 20-а річниця перемоги трудящих Чехословаччини над реакцією в лютому 1948 року, 23-а річниця визволення країни від фашистської окупації, 25-а річниця Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і Чехословаччиною.

Останнім часом Закарпатську і Чернігівську області відвідали делегації Східнословацької і Східночеської областей. Велике значення для розвитку дружніх стосунків мала недавня поїздка делегації міста Києва в ЧССР й укладення угоди про зв'язки між Києвом та Братіславою.

Члени італійської делегації посадили в Одесі дерево дружби.

Свідченням дедалі міцніючих зв'язків між трудящими ПНР і Української РСР, дев'ятьма польськими воєводствами і такою ж кількістю областей України були Дні Польщі в Києві, рейси поїздів дружби з Києва до Кракова і з Донецька до Катовіц, організація виставок, проведення декад польської книги, радіоперекликів міст, опублікування обмінних сторінок у газетах, широкий розвиток виробничих, наукових та культурних зв'язків.

У кожному з поріднених українських міст є вулиці, кінотеатри, сади, які носять імена видатних діячів польського народу та назви польських міст: Краківська вулиця в Києві, Вроцлавська у Запоріжжі, Бидгощська у Черкасах. В одному Донецьку є вулиці Коперніка, Костюшка, Міцкевича, Монюшка, Шопена, Домбровського.

Широко здійснюється прикордонний обмін, поїздки лекторів, самодіяльних колективів, спортсменів, обмін групами піонерів та харцерів для літнього відпочинку.

Набагато зріс обмін спеціалізованими групами туристів між поріднеными областями й містами. Українське товариство дружби, надаючи великого значення особистим контактам, направило в поріднені міста тільки за останній рік групи діячів науки, культури, мистецтва, передовиків виробництва. У квітні цього року Поїзд дружби, до складу якого входило 330 представників поріднених міст України, активістів Товариства радянсько-угорської дружби, виїжджав до Угорської Народної Республіки, а в травні Поїзд дружби Київської області побував у НДР, у місті-побратимі Лейпцігу.

Взаємні поїздки ще більше зміцнюють зв'язки між колективами споріднених підприємств та організацій і створюють великі можливості для обміну досвідом між сотнями людей різних спеціальностей.

У період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, партійні, радянські організації республіки, товариства дружби вживають заходів до того, щоб дружні зв'язки з трудящими областей і міст соціалістичних країн неухильно міцніли й розвивалися.

Активізуються й зв'язки із зарубіжними містами капіталістичних країн.

Розвиваються дружні взаємини Києва, Одеси, Ялти, Алушти, Запоріжжя з містами Фінляндії. В них, поряд з міськвиконкомами, беруть активну участь товариства дружби. Так, у Ялті, де головою міськради тов. Король, а відділення Товариства дружби «СРСР—Фінляндія» очолює гов. Кочагова, вже стало доброю традицією проведення традиційних місячників радянсько-фінської дружби. На підприємствах, в учбових закладах відбуваються вечори дружби, фестивалі фінських фільмів, концерти, фотовиставки тощо. Високо оцінюючи вклад ялтинських трудящих у зміцнення радянсько-фінської дружби, муніципалітет м. Піетарсарі нагородив місто Ялту срібною пам'ятною медаллю й грамотою.

Зміцнюються дружні контакти між жителями Києва і Тампере, Одеси і Оулу. 1968 року в Одесі гостив чоловічий хор «Північна пісня» з м. Оулу. Він складався з 80 чоловік — людей різних професій: робітників, інженерів, вчителів, лікарів. З візитом-відповіддю до м. Оулу виїжджала хорова капела Одеси. Перебування таких великих колективів у дружніх містах, спілкування з людьми різних професій зміцнюють дружбу і взаєморозуміння і тим самим сприяють зміцненню міжнародних зв'язків.

За останній час поліпшилися зв'язки міст Києва, Одеси, Луганська, Ялти, Запоріжжя, Краснодона, Харкова, Нової Каховки, Умані й Мелітополя з містами Франції.

Аналізуючи ці зв'язки, ще раз переконуєшся в тому, яку велику роль в їхньому розвитку відіграють товариства дружби й широкі кола громадськості.

Українське товариство дружби, радянські організації Києва, Українське відділення Товариства «СРСР—Італія» з нагоди проведення Днів Києва і Тижня України направили до Флоренції лекторів, вчених, туристську групу, виставки, велику кількість інформаційно-пропагандистської літератури, кінофільми, статті, фотодобірки. У заходах, присвячених Дням Києва, брали участь ансамбль «Дарничанка», група провідних українських гімнастів, солісти оперного театру та інші. У Палаццо Строцці експонувалася виставка «Радянська Україна», яку відвідали близько 200 тисяч флорентійців.

Під час проведення Днів Києва й Тижня України у Флоренції, в урочистій обстановці був підписаний договір про дружбу й культурне співробітництво між двома поріднеными містами.

Тиждень Києва й України у Флоренції дістав дуже високу оцінку всієї італійської громадськості. Міцніють також контакти Києва й Одеси з японськими містами Кіото і Йокогамою. Успішно пройшла в Одесі торговельно-промислова виставка м. Йокогами, яку ми розглядаємо як значну подію у зміцненні співробітництва двох поріднених міст і як важливий крок у розширенні економічних зв'язків.

Мер міста Йокогами Ічіо Асухата, виступаючи на офіційному закритті виставки, заявив: «Ми пишаємось тим, що є побратимами героїчної Одеси, і бажаємо разом з вами пліч-о-пліч іти вперед шляхом зміцнення миру в усьому світі... Виставка в Одесі перевершила всі сподівання. Досі ми проводили такі виставки в Чікаго, Мюнхені, Манчестері, але ніде не зустрічали такого дружнього ставлення, сердечності й щирої доброзичливості, як на радянській землі, у місті-побратимі Одесі».

Розвиваючи і зміцнюючи міжнародні зв'язки, ми сприяємо поліпшенню взаєморозуміння між усіма людьми і збереженню миру в усьому світі.

В. ДМИТРУК
Голова президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

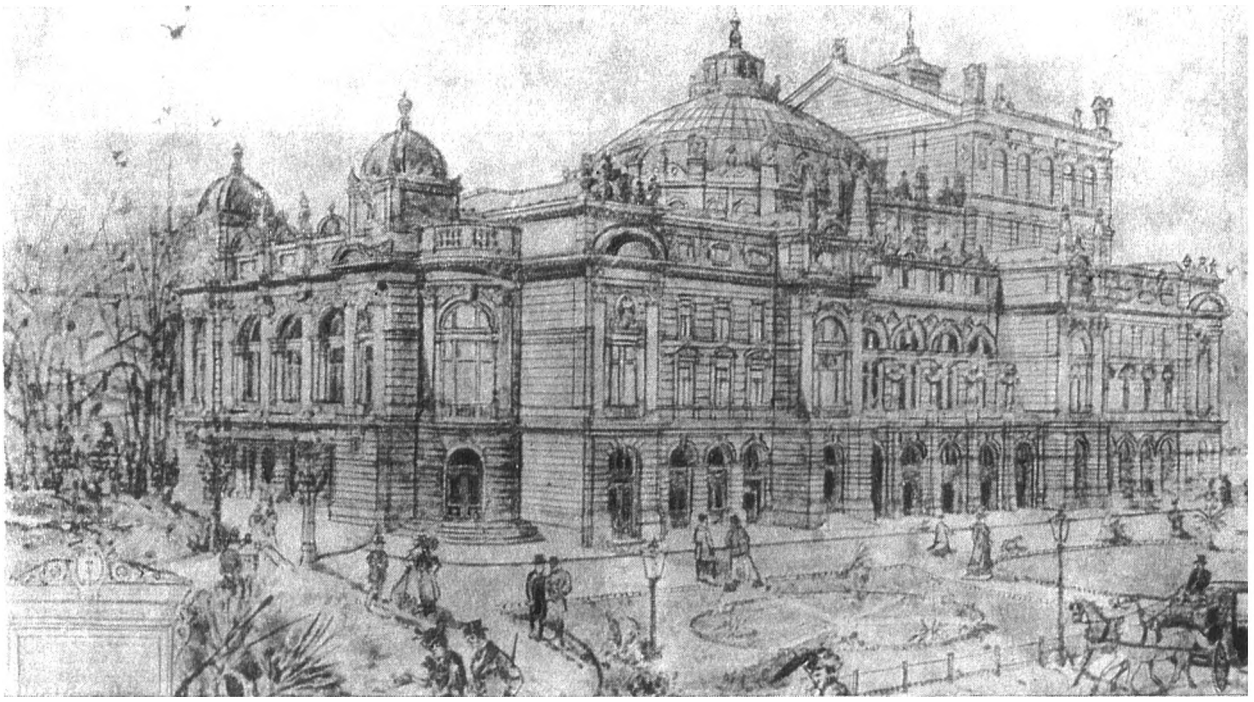

Цей старовинний краківський театр у 1909 році названо іменем Юліуша Словацького, на честь 100-річчя з дня народження великого польського поета.

ПОБРАТИМИ

Влітку минулого року мені довелося побувати в одному з найкрасивіших міст Польщі — Кракові. На кожному кроці тут відчуваєш дихання давнини, і водночас Краків вражає жвавою яскравістю сьогодення.

Славнозвісні костьоли, серед яких, мабуть, найпрекрасніший — Маріацький... Незабутній Вавель з його старовинними гобеленами, нев'янучі фарби яких примушують думати про вічність справжньої краси... Флоріанський Барбакан, що його залишило в центрі Кракова сторіччя п'ятнадцяте...

Хотілося б сказати, це місто-музей. Тут, а втім це характерно для всієї Польщі, вміють і люблять зберігати пам'ятки старовини, по яких немовби читаєш історію країни. Але Краків — не лише музейне, а й цілком сучасне місто. Тут зустрінеш наймодерніші будови, що чудово гармоніюють з будовами найстаровиннішими. Як прекрасно уживається з древнім містом гарне повоєнне робітниче передмістя Нова Гута!

Недалеко від Кракова — пам'ятник горю, пам'ятник мужності, пам'ятник ненависті до фашизму. Освенцім. Нашим гідом була молоденька жінка в легкій сукні. Ми йшли за нею від барака до барака, від стіни розстрілу до перших печей, від місця, де повісили колишнього коменданта Освенціму — кривавого ката Гесса, до пам'ятника загиблим у Бжезінці. Жінка пояснювала, старанно добираючи російські слова, пояснювала рівним голосом, тамуючи емоції. Але очі її, чорні очі-терни, не могли приховати почуттів.

У вузькому проході однієї з освенцімських будов — численні фото тих, хто не вийшов з

Людвік Сольський (1855—1954) — корифей польського театру.

табору. Невеличкі фото, буденні. Йдеш повз них — не відвести погляду від облич. І здається, вони дивляться тобі вслід, проводжають очима. Саме цей вузенький прохід, де з сірої стіни до мене волали очі, — я не можу забути.

Я ще раз обернулася. І побачила — наш гід теж стоїть біля тієї сірої стіни, мабуть, забувши на мить про нас. Гід в Освенцімі — то, мабуть, не ремесло, навіть не фах, а покликання.

Чому, власне, я пишу тут про це? Адже я хотіла розповісти про Краків і Краківський театр імені Словацького.

Та в тім-то й річ, що Освенцім невіддільний від Кракова, як і від усієї Польщі. А творче обличчя театру імені Юліуша Словацького відбиває і багатющу традицію, що складалася протягом сімдесяти п'яти років його існування, і громадянську позицію нинішнього покоління, що здобуло перемогу над фашизмом.

Стоїть театр у центрі Кракова. Побудований 1893 року, він у 1909 став театром імені Юліуша Словацького — на честь сторіччя з дня народження великого польського поета.

На сцені театру йшли твори Міцкевича, Словацького, Виспянського, Фредро, Софокла, Шекспіра, Бомарше, Мольєра, Гоголя, Достоєвського, Островського, Чехова, Горького, Шоу, Брехта, Дюрренматта, Треньова, Вишневського, Штейна, Кручковського, Бриля і багатьох-багатьох інших авторів. Це колектив великої культури і високої мети. Театр удостоєний ордена «Штандар Праци» (Прапор Праці) першого ступеня.

Мені пощастило подивитися

Б. Домбровський — директор і художній керівник театру ім. Ю. Словацького.

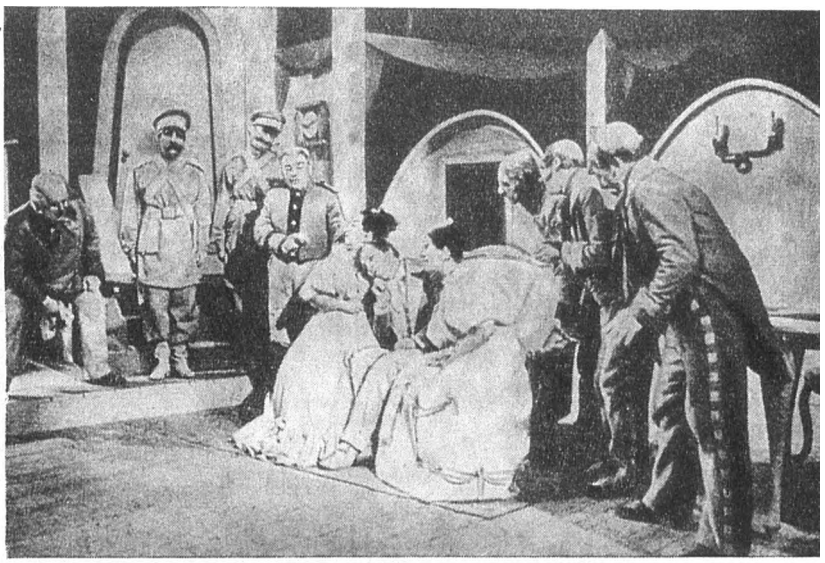

Сцена з п'єси М. Гоголя «Ревізор» у постановці театру ім. Ю. Словацького.

два спектаклі в театрі імені Юліуша Словацького: «Америку» за романом Франца Кафки й «Диліжанс» Александра Фредро.

«Америку» поставила Лідія Замков, відомий у Польщі режисер. Для вистави характерні багатозначні й винахідливо розроблені мізансцени, раптові, але блискуче виправдані зміни ритмів і несподівана, на перший погляд, але теж обумовлена законами саме цієї сценічної розповіді, плакатність. Та, мабуть, найцікавіше в цьому спектаклі — тема героя — Кароля Россмана — у виконанні Войцеха Жітарського. Це трагічна тема зіткнення маленької людини з ворожим, безсоромним і злочинним американським світом.

Театр розумно, цілеспрямовано й тенденційно, в найкращому розумінні цього слова, готує глядачів до сприйняття концепції спектаклю. У програмці, що її одержує глядач, — і вірш негритянського поета Ленгстона Х'юза про Америку, і портрети та висловлювання Авраама Лінкольна, забитого 1865 року, та Мартіна Лютера Кінга, забитого року 1968-го. І ясніша стає позиція постановника й виконавців вистави — позиція активних гуманістів, активних ворогів імперіалізму, активних антифашистів.

Ось і згадуєш знову в цьому зв'язку Освенцім, що поблизу Кракова...

До речі, про оті програмки. Вони несхожі одна на одну, для кожної прем'єри — нова. Театр довіряє глядачеві, але він і веде його за собою, збагачує його знання, прищеплює естетичні смаки. Вже упорядковуючи цю книжечку, театр вис-

«Любов Ярова» К. Треньова. Сцена із спектаклю.

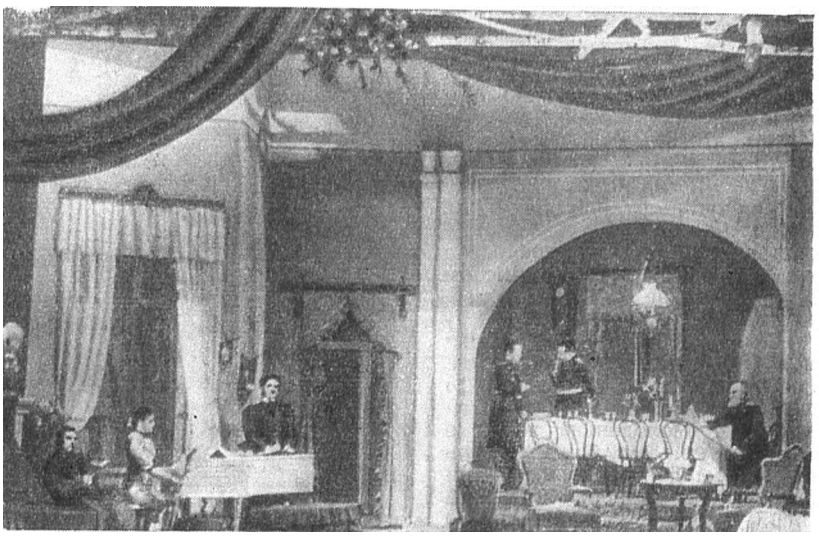

«Три сестри» А. Чехова. Сцена із спектаклю.

тупає в ролі розумного вихователя й політика.

Глядач, наприклад, має можливість прочитати статті, що тлумачать творчість Кафки і «несподіванки» його «Америки». А придбавши програмку «Диліжанса», дістаєш сконденсовані відомості про автора п'єси — великого польського комедіографа Александра Фредро, про сценічну історію саме цієї комедії тощо.

Видання таких книжечок — добра й розумна традиція театру імені Словацького, що завойовує глядачів не на один спектакль, не на один сезон.

«Диліжанс» поставив режисер Єжи Голінський. Це справжнє свято гумору, акторської імпровізації.

В антракті директор і художній керівник театру Броніслав Домбровський охоче розповідав про театр, яким він керує вже багато років. Його молодий колега — артист і режисер Генрік Матвішин — привів мене до гримерної Людвіка Сольського.

Цей великий польський актор і режисер багато років (Сольський помер у 1954-му, не доживши року до свого сторіччя) віддав театрові імені Словацького. Гримерна Сольського — своєрідний музей театру й рідкісне явище, мабуть, європейського масштабу. Тут наприкінці минулого сторіччя збиралися численні шанувальники театру й прихильники таланту Сольського. Тоді ж таки стало традицією залишати на стінах кімнати автографи, малюнки, цікаві висловлювання. Авторами їх були художники, критики, композитори, актори — польські та іноземні.

Вже минулого літа в театрі імені Словацького готувалися до обміну режисерами з Київським академічним театром імені Івана Франка.

І ось у січні 1969-го до нас приїхала постановочна група з Кракова: режисер Броніслав Домбровський, художник Казімір Вісняк і режисер-асистент Генрік Матвішин.

Вже було відомо, що гості працюватимуть в київському театрі над перлиною польського класичного репертуару — комедією Александра Фредро «Помста». Переклав її для франківців Борис Тен. У цій п'єсі в Польщі грали найвидатніші актори. Тому, певно, київські митці відчували особливу відповідальність, вписуючи у сценічну історію комедії нову — українську — сторінку.

Сьогодні «Помста» вже на афіші театру імені Франка. Наш польський гість і друг Броніслав Домбровський (читачам, мабуть, цікаво буде дізнатись, що він працював колись у Львові і пишається званням заслуженого артиста УРСР) поставив надзвичайно граціозний спектакль. Ледве розсувається завіса, і ми бачимо всіх персонажів безсмертної комедії, що застигли, неначе маріонетки, й поволі оживають, бо музика вдихнула в них життя, стає ясно, що

«Помста» А. Фредро. Театр ім. Словацького. (Диндальський — Л. Сольський, Раптусевич — Є. Лещінський, Папкін — К. Шуберт).

Сцена з комедії Александра Фредро «Помста» в постановці театру ім. І. Франка.

нас запрошують на веселе й трохи іронічне видовище.

Може, не всі виконавці ще почуваються вільно в особливій атмосфері саме цієї комедії, але вже сьогодні можна говорити про успіх Галини Яблонської в ролі вдови стольника Ганни, Анатолія Скибенка — нотаря Мільчека, Сергія Олексієнка — дворецького Диндальського.

Глядачі часто і охоче сміються, аплодують, і це гідна оцінка майстерності польських та українських митців. І, звичайно, це данина невмирущому талантові веселого чарівника — Александра Фредро.

Виставою-відповіддю є «Сторінка щоденника» Олександра Корнійчука, що її поставив у Краківському театрі імені Словацького заслужений діяч мистецтв України Володимир Лизогуб.

Театри планують обмін акторами: майстри театру імені Словацького братимуть участь у нашому спектаклі «Помста», а франківці гратимуть у краківській виставі «Сторінка щоденника». Це буде ще один прояв дружби, дружби театрів і міст — Києва та Кракова.

Н. НОВОСЕЛИЦЬКА

В КІЛЬКА РЯДКІВ

Газета «Руде право» вмістила на своїх сторінках інформацію, в якій розповідається про вшанування пам'яті великого Кобзаря в Чехословаччині. Зокрема газета повідомляє:

«В Національному театрі міста Пряшів відбувся урочистий вечір, присвячений 155-річчю з дня народження видатного українського поета, революційного демократа Тараса Шевченка».

●

«Прешерн по-українськи» — так називається стаття Голови Спілки перекладачів Словенії Божибара Борко, вміщена в югославській газеті «Дело» («Праця»), в якій він високо оцінює переклади Прешерна, виконані Андрієм Малишко і видрукувані «Літературною Україною».

«Словенська громадськість вітатиме видання творів Прешерна у серії «Перлини світової лірики», які вийдуть друком у Київському видавництві «Дніпро», — зазначає Б. Борко.

●

Надзвичайний і повноважний посол Радянського Союзу у Франції В. О. Зорін вручив медаль лауреата премії ім. Т. Г. Шевченка голові муніципальної ради Парижа Бернару Роше.

У посланні голови урядового республіканського Комітету по преміях імені Т. Г. Шевченка О. Є. Корнійчука, яке теж було передано Бернару Роше, підкреслюється, що ця нагорода свідчить про високу оцінку почуття глибокої поваги до великого українського поета, художника і мислителя, яку продемонструвала муніципальна рада Парижа, присвоївши ім'я сина українського народу одному з мальовничих парків французької столиці.

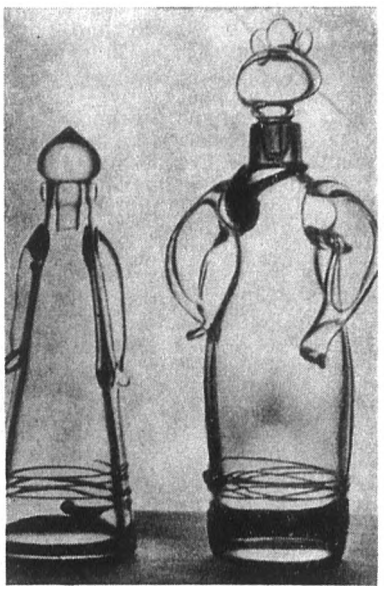

Фігурні пляшки роботи М. Павловського, що експонувалися на виставці в Угорщині.

ФАНТАЗІЯ УКРАЇНСЬКИХ УМІЛЬЦІВ

В угорському журналі «Мювесет» («Мистецтво») вміщено статтю Еви Хегедюш, присвячену виставці української графіки та прикладного мистецтва, яка була організована в Будапешті спільними зусиллями музею мистецтв «Мючарнок» і міським Товариством угорсько-радянської дружби.

Хегедюш пише в своїй статті, що на перший погляд відбір експонатів для виставки міг здатися дещо еклектичним — графіка і раптом керамічні вироби, різьблення по дереву, художнє скло. Але це лише на перший погляд. Насправді таке поєднання цілком слушне. Всі ці речі створюються, щоб прикрашати житло людей, робити його гарним і затишним. Отже, і картини, і чудові народні керамічні фігурки чи посуд, скляні флакони, вази або оригінальні пляшки і різьблення — все це елементи сучасного інтер'єру, які виконують одну роль. Автор вказує, що на виставці творів українських митців відчувалася і ідейно-стильова єдність, спільні коріння розмаїтих і таких несхожих між собою творів: бо коли деякі митці не черпають з багатої скарбниці традиційних форм народно-прикладного мистецтва, вони створюють свої художні вироби, використовуючи безмежне багатство форм, народжених природою, йдуть від реальних форм життя, яке їх оточує.

Коли дивишся на українські вироби з кераміки, — пише мистецтвознавець, — захоплює життєрадісність, світлий настрій, який вони випромінюють. Вражає велика спостережливість майстрів. Щасливо уникає в своїх роботах натуралізму Й. Железняк. Його твори лаконічні за формою, їх поверхня вкрита простою поливою. Стилізовані фігурки І. Гончара близькі до живої природи, він уміло використовує нові прийоми. Дуже гарний його баранчик, вкритий блискучими кристаликами поливи. Або коники Д. Головка, розмальовані веселими орнаментами. Зображення тварин і звірів, які збереглися в народному мистецтві ще від сивої давнини, коли у кочових племен між Карпатами і Волгою вони мали магічне значення, набули в нові часи нових рис, вони стали веселими і сповненими гумору чарівними фігурками, що прикрашають наш побут і викликають теплу посмішку. Шкода, що на виставці були представлені лише фото фігурних композицій Гончара, а не самі його твори.

Сполучення традиційного і сучасного яскраво виявляється у мистецтві прикарпатських і гуцульських майстрів. Приваблює гарна за кольоровою гамою кераміка, де світло-жовтий фон так тонко сполучається з зелено-коричневим декоративним розписом. Дуже виразні маленькі фігури, які робить М. Кікоть.

Серед скляних виробів особливу увагу відвідувачів виставки привертали роботи львівського майстра М. Павловського. Форми і барви виробів цього художника свідчать про великий смак і фантазію, вони спокійні й одночасно дуже багаті, розмаїті.

УЛЬРІХ БЕХЕР

Малюнки К. Верхацької

Просто скажений собака

ОПОВІДАННЯ

1

То було невеличке містечко, що лежало серед лук, лісів та кам'янистих пагорбів. Містечко зі старовинною брамою та рештками мурів, що ними городяни дуже пишалися, з тінистими малолюдними вулицями, забрукованими каменем-кругляком. Із Новим та Старим ринками. Новий ринок був не більший за тенісний майданчик: там стояли тільки ощадкаса та новенький холодно-сірий будинок страхового товариства. Зате довкола великого Старого ринку примістилось усе. Там були ратуша, пошта, жандармерія, школа, бензоколонка й ціла низка крамниць та трактирів. Ніякі великі шляхи через місто не вели, — то було просто собі базарне містечко, та й годі. Правда, через нього текла річка. І по ній часом пропливали трупи здохлих собак, що їх кинули у воду їхні хазяїни...

2

Одного гарного весняного дня в містечку з'явився якийсь чудний чолов'яга. Ніхто не знав, звідки він прийшов — чи з вокзалу, чи з автобусної станції, чи просто пішки путівцем. Як судити з його черевиків, то, либонь, саме пішки.

Був він дивовижно високий і худий. Ішов, трохи нахилившись усім тілом уперед, наче шукав чогось на землі. Пошарпане брунатне пальто, розхристане, без жодного ґудзика, сягало йому трохи не до п'ят. Але найчудніші на ньому були, певно, черевики. Неймовірно довгі (боже, оце-то ножиська!), колись чорні, тепер вони були так обліплені засохлою грязюкою, глиною, кізяками, немов він цілий рік бродив у них вуличним болотом, ні разу не чистивши. На голові чоловік мав засмальцьованого низького капелюха; з-під нього звисали довгі, хтознавідколи не підстригані патли. Обличчя й руки в нього були засмаглі, обвітрені. На запалих щоках — чорна, аж синя щетина. Зуби в нього, видно, були дуже погані. На довгій шиї випинавсь навдивовижу гострий і навдивовижу рухливий борлак. Такі самі рухливі були і його очі, великі карі очі над випнутими вилицями: їхній погляд весь час бігав якось непевно, сторожко, залякано. Скільки йому років — нелегко було сказати. Може, двадцять п'ять, а може, й усі сорок. Ніякої ноші він не ніс, тільки мав у руці химерну палицю з обшмульганою різьбленою маківкою у вигляді котячої голови.

З годину він блукав навмання порожніми вулицями. Походив по безлюдному Новому ринку. Постояв довгенько на мості, дивлячись у сіру повільну воду... Тоді знову подався блукати похмурими тінистими вулич-

ками, аж вийшов на світліший, сонячніший Старий ринок. Там він повернувся й пішов назад, наче не важивсь виступити на широкий, сонячний, людний майдан. Та врешті, гнаний чимось сильнішим за острах, таки вийшов, похилений наперед, на Старий ринок.

Довгенько вештавсь він по майдані перед крамницями, по-чудернацькому застромивши руку з палицею в кишеню свого розхристаного пальта, так що палиця стриміла гострим кінцем угору. Перед пекарнею й перед ковбаснею стояв довгенько, притулившись лобом до вітринного скла й поринувши в споглядання викладених там булок та ковбас. І раз по раз ковтав слину, від того гострий його борлак бігав по шиї вгору та вниз. А то хитав головою, щось мурмотів сам до себе. Перед відчиненими дверима до пекарні він заплющив очі, задер носа, немов лісовий звір, що принюхується до вітру, й жадібно потяг великими ніздрями пахощі свіжого печива, що струміли з тих дверей. Боязко, ніби нишком, озирнувся довкола й аж тоді слизнув у двері. Палицею показав квапливо на скибку пирога. Скільки коштує оте? Двадцять пфенігів. «Ага, — мовив він уривчасто, ніби захекано. Потім додав іще: — Дякую». Нервовим рухом лапнувся за криса засмальцьованого капелюха й вибіг надвір. Так, немов він хотів просто спитати, і більше йому нічого не треба.

Так самісінько повівсь він і в ковбасні. Тицьнув швиденько на шмат ковбаси, спитав, скільки коштує, й вибіг. Ковбасник, його дружина й кілька городянок, що саме купували ковбасу чи шинку на обід, виступили за ним у двері, стали, позгортавши руки на животах, і хвильку видивлялись йому вслід — зразу спантеличено, тоді зневажливо.

Після ковбасні він у такий самий спосіб відвідав трактир «У золотого лебедя». Не просив, не канючив і там нічого, боронь боже. Просто сів за один із столиків у садочку, за плющевою шпалерою, заклав ногу за ногу, високо задерши довжелезного правого черевика, й швидко, немов у нетерплячці, затарабанив по столі чорними нігтями.

За столом навпроти при кухлі пива сидів підлісничий Леопольд Матус. За спиною в нього на бильці стільця висіла рушниця-дубельтівка, і начищені цівки її блищали в сонячному промінчику, що пробивався крізь плющ. На підлісничому був зелений капелюх з великою кокардою збоку й чепурнісінький, напрасований зелений мундир із блискучими гудзиками. Між комірцем мундира й чисто виголеним гладким підборіддям сліпуче біліла смужечка комірця свіжої сорочки. В Матуса було приємне обличчя, вже трохи одуте від пива, гладеньке й рожеве, з підкрученими білявими вусиками й гострозорими холодно-сірими очима. Сміючись, він блискав двома рівними разочками здорових білих зубів і через те сміявсь при кожній нагоді. Одне слово, то був показний, чепурний підлісничий, що дбав за свій бездоганний вигляд не менше, як за бездоганну чистоту своєї рушниці. Була в нього й одна трохи негарна звичка: він сипав лайкою мало не за кожним словом. Щоправда, без ніякої злості, цілком добродушно: а до того ж цим він іще дужче подобався усім дівчатам у містечку, що просто сохли за ним. Його чоловічий гонор те, звичайно, тішило, хай йому грець, але серця не зачіпало. Він мав наречену, заможненьку молоду вдову: от уже в неї бувавши, — як признавався він, підморгуючи, друзям, — підлісничий гав не ловив, стонадцять чортів!

Певно, не часто можна було побачити в цьому містечку поряд двох людей, що різнились би дужче, ніж оцей бравий, чепурний, чисто поголений, вродливий, усім забезпечений і видимо самовдоволено-гордий із того підлісничий з блискучою рушницею за спиною — і той волоцюга в нього перед очима, в обшарпаному брунатному пальті, либонь, повному вошей, у обліплених зашкарублим болотом черевиках, зі щетиною на обличчі, з божевільно-блудним поглядом, зі своєю химерною палицею, що нею він час від часу стукав по кам'яному помосту, аж поки в садок вийшов офіціант.

— Дві котлети, прошу, — зразу сказав йому химерний чолов'яга.

Офіціант недовірливо вп'яв очі у виставлений довжелезний черевик.

— І кухличок пива, — квапливо додав химерник. — Дві котлети й кухличок пива. Цебто... заплатити зараз я не можу. Тільки пізніше. Але я лишу вам заставу.

Офіціант ззирнувся з підлісничим. Тоді склав під білим фартухом руки.

— Нічого не вийде.

— Не вийде? — пробелькотів чолов'яга, розгублено втупивши в офіціанта карі очі.— Я... мені ж тільки на пошту сходити та зателефонувати, і мені перекажуть гроші. Цілком напевне. Я лишу вам ось палицю на заставу. — І тицьнув свою палицю з котячою головою, що світила двома зеленими скляними намистинами-очима, під ніс офіціантові. Той якусь мить сторопіло дививсь на палицю, а тоді обернувся до Матуса, що спостерігав ту сценку дедалі цікавіше, погладжуючи вусики. Враз обидва гучно зареготали.

— Ні, ні, що ви! — крізь сміх вигукнув офіціант. — Яке мені пуття з такої старої котячої голови! Йдіть собі.

На той регіт чолов'яга весь зіщулився й зірвався з місця. Схопив капелюха й пішов поміж плющевими шпалерами на вулицю, щось мурмочучи.

— Заставу... Не всі дома в нього, чи що... — офіціант постукав себе пальцем по скроні.

— Кумедна проява, — кивнув головою Матус. — Чисто Вічний Жид. — І подивився крізь плетиво плюща вслід чоловікові. Тоді душком допив пиво. — Ще кухоль світлого, Фріце.

Химерник справді подався через майдан до пошти. Посеред майдану товклась ватага дітей, відпущених із школи на обід. Весело галасуючи, вони гамселили одне одного ранцями. Загледівши, що до них швидко простує височенний, схилений, обшарпаний незнайомець із палицею, вони злякано розсипались увсібіч. Та він ішов собі далі, щось бубонячи під ніс, понуривши очі в землю й зовсім незважаючи на дітлахів. І вони поспинялися. Захихотіли тихенько. Тоді засвистіли, затюкали. Та він і на те не звертав уваги. І вони врешті, сміючись, юрбою побігли слідом, метрів за десять позад нього: ближче підбігати все ж таки боялися.

Пошта знадвору мала досить симпатичний вигляд. Містилась вона в одноповерховому будиночку, вкритому лупаковою плиткою. В присадочку за свіжопофарбованим на зелене парканчиком зеленіли високі соняшники. На дверях красувалися дві поштові скриньки яскравої, веселої барви: одна синя, друга жовта. Тої години Юле, молода вдова недавно померлого містечкового поштмейстера, що її все містечко звало «Юле-поштарка, ота чепуруха», справляла службу сама. Вона сиділа за засуненим віконечком, устромивши очі в роман про індіянців, а її куценькі червоні пальчики тихенько бубнили по шальці поштових терезів. Юле й була та сама молода вдова, що їй додержував вірності підлісничий Матус. Він мав величеньку збірку романів детективних та про індіянців і завше давав їх своїй нареченій читати в нудні години служби.

Чужинець зайшов до порожньої поштової зали. Трохи повагався, тоді різко постукав у шибку з молочного скла. Юле підняла шибку. Поштарка мала навдивовижу маленьку голівку: темне її волосся, рівнесенько розчесане на проділ посередині, блищало, бо милося дуже рідко. За вухами коси були скручені в два вузли, непропорційно великі проти її личка, блідого від постійного сидіння в хаті й по-дитячому милого та невиразного: лиш коло малесеньких уст та кирпатого носика видно було старкуваті зморщечки. Церу вона мала молочно-білу й дуже легко червоніла, а пальці в неї завжди, навіть улітку, трохи мерзли.

Химерний чолов'яга підніс руку до капелюха й задихано, мовби допіру біг щодуху, сказав, що хоче зателефонувати. Куди? Гм... до Дортмунда. Який номер? Прокашлявшись, він назвав номер. Поштарка, не придивляючись дуже до довготелесого незнайомця, чия голова бовваніла десь високо над віконцем, записала номер і сказала послужбовому коротко й різко:

— Почекайте. Я вас покличу.

І грюкнула віконечком.

Чоловік озирнувся довкола. За перебіркою, за молочно-білою шибкою було світло, натомість по цей бік — тьмяно, похмуро і задушно тхнуло потом та лінолеумом. У поштовій залі не було нічого, опріч телефонної кабінки та кількох плакатів на стінах. Крізь високе загратоване віконечко на них падали скупі сонячні зайчики. Спершу чоловік проглянув усі плакати — поштовий тариф, розклад руху потягів місцевої залізниці, розклад руху автобусів та об'яву в червоній рамці з фотографією якогось чоловіка й жирно надрукованим числом 1000 — оголошення про нагороду за викриття убивці. Тоді почав неспокійно ходити туди й сюди по залі. Спинився: видимо шукаючи, чим би заглушити неспокій, ще раз перечитав уважно плакат із прикметами вбивці, що на нього падало найбільше сонячних зайчиків. Урешті, не стерпівши довше нудьги й задухи, відчинив двері.

Погляд його зразу впав на вежу ратуші по той бік Старого ринку, якраз навпроти пошти. Там у новенькому гнізді, притулившись одне до одного, стояла на цибатих ногах пара лелек. Під сонцем їхнє пір'я біліло проти синього опівденного неба. Потім він поглянув на дітлахів, що були засіли на ганку пошти, а тепер, загледівши його, вереснули й сипнули врозтіч. Кілька чижиків, що колихались на соняшниках у присадку, пурхнули геть... На одну мить — уперше за весь час — у очах чужинцеві блиснуло щось несподівано лагідне, й по неголеному обличчі промайнула ніби тінь усмішки. Потім він відвернувся, зайшов назад до пошти й знову почав ходити по залі туди й сюди ще неспокійніше. Як задеренчав телефон, він аж тіпнувся й ухопився за серце. Тоді сильно постукав у віконце:

— Панночко, це, певно, мені!

За перебіркою крутнули коробочку телефонного апарата.

— Ні, не вам! — дратливо озвалася з-за віконця Юле: його невпинне ходіння заважало їй читати. А кроки його лунали все нетерплячіше і все раптовіше стихали на короткі хвильки: то він зупинявся біля плаката з фотографією вбивці й безтямно дививсь на жирні цифри винагороди. Аж нарешті телефон задеренчав удруге. Поштарка трохи підняла шибку.

— Дортмунд, ваша розмова. Зайдіть до кабінки.

Зітхнувши якось боязко, чоловік шмигнув туди.

Розмова тривала чотири хвилини, і весь той час, як чула поштарка, він говорив сам, майже не вмовкаючи. Спершу тихо й запобігливо, далі голосніше, настійливіше, врешті зовсім голосно, хрипко, аж захлинаючись, мов потопельник, що волає «рятуйте». Найчастіше чути було слова: «будь ласка», «прошу вас». І закінчив він благальним: «Будь ласка, прошу вас, будь ласка!» Тоді застогнав і повісив трубку. Вийшов із кабінки, хитаючи головою, важко дихаючи, капелюх збився йому на потилицю, на чолі виступив крапельками піт: у тісній кабінці, говорячи так палко, він аж упрів.

— Чотири хвилини. Дві сорок, — суворо мовила Юле: почуте збудило в неї підозру.

Чоловік поклав свою палицю на дошку перед віконечком. Витер рукою лоб. Тоді видихнув із себе:

— Мені треба зателефонувати ще раз.

Аж тоді поштарка придивилась до незнайомця пильніше. Нахилила свою лялькову голівку, окинула поглядом усю його химерну, жахливо занехаяну постать аж до обліплених сухою грязюкою черевиків.

— Дві сорок! — іще раз проказала вона з притиском. — Заплатіть спершу за ту розмову!

На ті слова чоловік тіпнувся, наче його вдарило електричним струмом. Зігнувся, упав ліктями на дошку перед віконцем і враз мало не всім тілом уліз у нього.

— Дайте мені ще раз зателефонувати, панночко. Один-однісінький раз. Зрозумійте мене, панночко! В мене грошей нема заплатити. Сей мент нема, на жаль. Але я маю їх одержати! І одержу, розумієте? Мені їх перекажуть телеграфом, запевняю вас! Викличте мені ще одне число, панночко, я вам його скажу, будьте такі ласкаві! Заради бога, викличте... — все умовляв і умовляв він її, і голос йому тремтів і зривався з хвилювання. А сам він щораз далі просувавсь у віконечко. Спочатку Юле на те благання тільки вперто хитала головою. Та як його неголена борода, запалі щоки, великі очі, довга шия з гострим борлаком, що весь час бігав під шкірою, присунулися ще ближче, вона відсахнулась і вп'яла в нього зляканий погляд, аж ротика розтуливши. Вона не важилася більш нічого сказати, ані ворухнутись, так загіпнозитував її божевільний вигляд, мова й поведінка цього чоловіка.

А він, бачачи, що поштарка не йде до телефону, ще й стукнув палицею по дошці — наче аж гнівно. Тоді закликально простяг до Юле довгі брудні руки з чорними нігтями. В широко розплющених очах йому мерехтіли дикі, розпачливі вогники. Нараз він завважив на її кирпатому личку безтямний ляк, і його очі раптом стали лагідні, ледь-ледь лукаві, як допіру, коли він дививсь на дітлахів, що розбігалися від нього. Але він не переставав говорити й трусити перед нею своїми довгими руками — аж здавалося, ніби він хоче схопити й струсонути її саму. А з рота йому бризнула слина їй на щоку.

Тим часом підлісничий Матус, випивши ще кухоль пива, теж подався до пошти. Буцімто купити конверта (це—як там хто буде), а насправді пожартувати та потеревенити з Юле, запросити її на танці, що вряджала того вечора гімнастична спілка в трактирі «У золотого лебедя». Дитяча ватага перед поштою трошки здивувала його. Що за холера? Він зайшов до зали й побачив того самого химерника в брунатному пальті, що був допіру в трактирі. Той заліз трохи не до половини в віконце. Бачили ви таке? Ноги в нього були перехрещені, а сміховинно довгий правий черевик, обліплений засохлою грязюкою, химерно спертий носком на підлогу. Матус став у дивака за спиною, відчуваючи, як у ньому всередині здіймається глуха злість. Якого дідька цей голодранець заліз у віконце й щось там торохтить, вимахуючи руками, до поштарки, до його Юле? Що він, сказився, барбос приблудний, чи що? Зацідити б його разок — не кулаком, ні, надто він брудний, а носаком у отой сухий зад або, ще ліпше, в отой задертий черевик, підбити його, щоб гепнувсь додолу, бодай йому лихо, ото була б чудасія! Але Матус стримав себе — не годиться так, він же підлісничий, урядовець міської управи. Він тільки гучно прокашлявся, тоді нетерпляче зазирнув сам у віконце — що ж там, власне, робиться? О господи!

Юле сиділа, відхилившись усім тілом назад і застигши в німому переляку. Руками вона держалася за щоки, мов захищаючи обличчя; зачіска їй розсунулася, скрутні кіс за вухами перехнябилися, з них стриміли довгі шпильки. Маленьке личко було червоне, мов маків цвіт, тільки гудзик носика білів, як крейда. Кутики уст здригалися, ніби вона насилу стримувала зляканий крик.

Застигши в тому переляці, вона витріщилась на чудного чоловіка, що все умовляв її, дико поводячи очима та вимахуючи руками. Той гіпноз, що скував її, мов кролика перед змією, розвіявсь лише тоді, як вона побачила Матуса. Вона голосно заплакала, і гарненьке її личко враз стало бридке.

— Ой, рятуй, Леопольде! Я не знаю, чого йому від мене треба! Не хоче платити за телефонну розмову, забалакати мене до смерті взявся, руками хапає, плюнув на мене... і-і-і...

— Що, що? — ревнув Матус, аж залящало в залі. — Що це ти тут виробляєш, квачу невмиваний, барбосе ти приблудний?!

Зачувши той крик, чоловік квапливо випростався, але зразу ж, за своєю звичкою, похиливсь наперед і втупив очі в свої ноги, наче й не бачив, хто це кричить, наче крик той лунав із черевиків, як із радіорепродуктора.

— Ну, годі, Юле, не реви, — промовив крізь зуби Матус, іще дужче обурений тим. — Я його зараз відведу в жандармерію!

Зачувши крик, дітлахи повстромляли голови в двері й напівзлякано-напівзацікавлено дивились на ту сценку. Надто була вражена одна дівчинка років шести, із товстенькими голими ніжками, повними червоними щічками й жовтими, наче солом'яні, кісками. Вона застромила два пальці в ротик і широко-широко розплющила блакитні оченята. Матус сердито відіпхнув її вбік і загорлав через весь майдан:

— Жандарю! Жандарю Редліху!

Жандар, що стояв по той бік воріт, підтюпцем прибіг до пошти. Удвох вони повели химерного незнайомця до вартівні — жандар ліворуч, підлісничий праворуч. За ними черідкою тупотіли, перешіптуючись, дітлахи. Дорогою до тої черідки пристало ще кілька жінок і парубків. Коли вони минали ратушу, над їхніми головами під ясним синім небом пролетіла лелечиха, несучи до гнізда на вежі поживу своїм лелечатам, що стрічали її радісним клекотанням. Чужинець задер голову й задививсь угору з якоюсь жадібною тугою в очах. Тоді Матус непомітно для жандаря підштовхнув його ззаду прикладом рушниці, просичавши:

— Ану йди!

3

У вартівні, що містилась у прибудові до старої ратуші, чужинець поводивсь так само безтямно. Божевільне палахкотіння в очах не згасло, болісна жадоба не зійшла з обличчя. Але вони ніби пом'якшали, розчинившись у байдужій покорі.

У самій вартівні не було нікого. Яскраве сонце лилося крізь двоє високих готичних вікон, трохи прочинених. За ними у полу-

денному сонці ледь ворушив білими свічками суцвіть великий каштан, і до кімнати вливались солодкі пахощі того цвіту, змішуючись із затхлим паперовим духом. Вартівню ділив навпіл дерев'яний бар'єр. За ним стояли два покриті зеленим сукном столи з повідсовуваними стільцями; між вікнами, на затіненій стіні, висіло кілька касок та поясів з багнетами в піхвах, а посеред них — портрет якогось чоловіка. А на стіні навпроти, по цей бік бар'єру, красувалось кілька яскравих плакатів, що оголошували винагороду за повернення загублених чи викрадених речей або за розкриття якогось злочину. На них падало яскраве сонце з обох вікон, і в його скісних променях танцювали густі порошинки.

Редліх зайшов до невеличкої канцелярії, звідки чулися вигуки й сміх. Там сиділи начальник жандармського відділку Тобіас та двоє жандарів, Шульт і Гоммель, у порозстібаних мундирах і грали в ската. Біля них на столі стояв термос із горілкою, вже наполовину спорожнений. (Так вони звичайно збавляли нудний службовий час, бо в маленькому містечку вельми зрідка що траплялось.)

Тим часом довготелесий чужинець, що лишився на самоті з Матусом, розглядався по вартівні. На підлісничого він зовсім не зважав. Відвернувшись до стіни й застромивши руку з палицею в кишеню пальта, він почав читати один із залитих сонцем плакатів. Видно, лиш за добру хвилину він збагнув, що це те саме оголошення про вбивцю, яке він уже читав на пошті, — бо раптом він відвернувсь від плаката.

— Вийміть, до дідька, руки з кишень! — пробурчав Матус: його дедалі більше сердила нешаноблива поведінка цього волоцюги. — Либонь, там у вас щось заборонене, еге? Зараз узнаємо! — Набундючившись, він підійшов до дивака й різко наказав: — Руки вгору!

Той слухняно підняв руки. Матус сягнув йому в ліву кишеню. Вона виявилась порожнісінька. Тоді сягнув у праву, буркнув: «Ага!» — і щось відтіль витяг. То була жменя кінських кізяків. Подививсь на ті кізяки у себе в руці — зразу спантеличено, тоді гидливо, розлючено:

— Тьху, чорт, а це нащо, холера вам у живіт?

— Горобців годувати, — відповів чоловік спокійнісінько.

Ту мить до вартівні вийшов начальник відділку Тобіас, а за ним решта троє жандарів. Тобіас був дуже гладкий і мав, як і Шульт та Гоммель, майже наголо обстрижену голову, тільки з невеличким чубчиком-щіточкою спереду. Обличчя в нього, як і в них, було червоне й пітне, мундир угорі розхристаний, і над круглим черевом біліла манишка. Загледівши чистенького, відомого на все містечко педантичною чепуристістю підлісничого з кінськими кізяками в руці, жандарі зареготали.

— Пробачте, — засоромлено буркнув Матус і почервонів із серця, — я хотів обшукати цього паскуду, чи нема в нього зброї. А він ось що в кишенях носить! Це ж... Тьху, хай йому чорт! — Він квапливо вкинув кізяки назад у кишеню дивакового пальта, видобув із своєї задньої кишені свіженьку хусточку й обтер нею руку. Жандарі зареготали вже зловтішно. Вони здавна не полюбляли лісову варту, бо «лісовики» були єдині, крім них, люди в містечку, що мали право носити уніформу й зброю — примітні трав'яно-зелені мундири й прекрасні рушниці-дубельтівки (поліція ж була озброєна тільки пістолями та багнетами в піхвах) — і вельми тим правом хизувались.

Згадавши про свою гідність, начальник відділку на превелику силу стримав сміх.

— Це не ваше діло обшукувати затриманих, пане лісниче.

— Підлісничий! — поправив його Матус, обриджено нюхаючи руку.

Тобіас відчинив дверцята в бар'єрі й пропхавсь у них. Підійшов, силкуючись не точитися, до химерного довгаля, поруч із яким він здавався ще кругліший, і гримнув на нього, дихнувши горілчаним духом:

— Зброя є?

— Нема, — відповів той.

— А чого він там накоїв?

Обурено, пересипаючи мову лайкою, Матус розповів про пригоду на пошті.

— Навіщо ж ви так зробили, га?

Чоловік в брунатному пальті ковтнув слину, і борлак йому підскочив.

— Я думав... я страшенно хотів їсти, — промимрив він.

— То хіба це рація, щоб телефонувати й не платити?

— Я телефонував, щоб мені прислали грошей. Думав, вийде. Я був певен, що пришлють.

— А при собі в вас грошей немає?

На обличчі в дивака знову проступив колишній зацькований вираз.

— Нема...

— Ані пфеніга?

Він квапливо кивнув головою.

— Гм... Кепська справа. — Тобіас, насупившись, застромив у вухо мізинця й потрусив грубою рукою. — Доведеться складати протокола. — Докірливо зиркнувши скоса на підлісничого, він кивнув головою Шультові, що зразу сів за покритий зеленим сукном стіл. — Як вас звуть?

— Непомук Гагебут.

— Як? — Жандар Гоммель, що, згорнувши на грудях руки, сидів на бар'єрчику, захихотів.

— Мене звуть Непомук Гагебут.

— Жид, напевне, — встряв Матус. — Я так і думав.

— Тихо, — урвав його начальник відділку. — Віросповідання?

— Римсько-католицьке.

— Або ж вірменин чи циган, якийсь пройдисвіт азіятський.

— Тихо, кажу! Національність?

— Я не маю підданства, — відказав дивак, і обличчя його, що весь час мінялося, стало якесь аж зухвало невинне.

— Ах, он як! Ви не маєте підданства! — Тобіас підозріливо примружив очі. — Місце пробування?

— Я не маю місця пробування.

— Ну, а ваша батьківщина?

— Я не маю батьківщини.

Тобіас стукнув м'ясистим кулаком по бар'єру.

— Покажіть документи!

— Я не маю документів.

— Ваш паспорт.

Чоловік ковтнув слину.

— Я не маю ніяких документів. Ніякісіньких. І паспорта теж не маю.

— Паспорта не маєте? — ревнули всі в один голос.

— У мене був тимчасовий емігрантський паспорт... Але я його загубив. Давно вже загубив...

— Гарна історія, біс його мамі, — зрадів Матус.

Начальник відділку витер рукою лоба.

— А звідки ж ви прибули?

— Це важко сказати.

Гладунові урвався терпець.

— З якої країни ви прибули? — задерши голову, гримнув він на довгаля.

— Та я скрізь бував.

— Господи боже, з Росії ви прибули, чи з Польщі, чи з Угорщини?

— Я був і в Росії. І в Польщі був. І в Угорщині.

— Щоб я півкіла згірклого лою з'їв, коли це не азіятський злодюга! — вигукнув Матус.

Жандар знову поколупавсь мізинцем у вусі. Вся ця історія була йому дуже не до речі. Сиділи собі, так гарно грали в ската, вже й під чаркою трошки були, а тепер треба розбирати справу якогось навіженого волоцюги, що ошукав пошту на дві марки сорок пфенігів і не має в кишені ані шеляга. І через кого ж воно все зчинилося? Через оцього чванька підлісничого. Ну, він йому зараз зіб'є пиху!

— Ну що ж, — похмуро звернувся Тобіас до Матуса. — Ваше свідчення ми взяли до уваги й поки що більше в цій справі вас не потребуємо, тож не будемо відбирати вам дорогого службового часу, пане лісниче.

— Підлісничий! — ображено буркнув Матус. Тоді зиркнув на годинника й додав надміру завзято, аби зам'яти своє приниження: — А й правда, грім його побий, мені вже час на пообідній обхід. Може, що підстрелю. Ну, бувайте. — Кинувши на довгаля погляд з-під лоба, він пішов.

Щойно Матус зачинив за собою двері, жандарева злість обернулася зразу на затриманого.

— Ми вас посадимо в цюпу! — загорлав він.

— Та дарма, — відказав довгаль і вишкірив гнилі зуби.

— Не смійтеся! Вас буде покарано за те, що ви ошукали поштарку, завдали збитків державній пошті!

— Я нікого не хотів ошукати. Я телефонував, бо думав, що мені перекажуть гроші телеграфом. Я мав одержати гроші й заплатити за все.

— О, то мала бути купа грошей! — озвався жандар Редліх, ідучи до канцелярії хлиснути трошки з термоса.

— Та вистачило б.

— А від кого це ви мали одержати ту купу грошей? — підозріливо спитав Шульт.

— Від одного дортмундського торговця залізними виробами.

— Та це ж, либонь, котрийсь із вестфальських залізних королів! — шанобливо сказав Редліх, що саме вийшов із канцелярії, вдоволено витираючи губи.

Решта засміялись.

— Ну хіба не достоту залізний король?— іще додав він так само поважно.

Всі знову п'яно, гучно зареготали. Гоммель узяв зі столу круглу підставку на печатки, обвішану червоними дерев'яними штампами. Тоді підняв руку, зіп'явся навшпиньки й наклав ту підставку довгалеві на сам вершок заяложеного плескатого капелюха, колись чорного.

— Ха-ха, подивіться, як йому личить ця корона!

Жандарі зареготали на все горло. Тепер, коли Матус пішов, вони вже не стримували п'яної веселості. Шульт ухопив прес-пап'є, перехилився через бар'єр і втулив довгалеві в ліву руку.

— Держава! — прохрипів він.

Решта все реготали.

— Ні, їй-богу, тепер йому бракує тільки двосічного меча, хе-хе-хе!

— Хи-хи-хи! — Гладкий начальник, тоненько хихикаючи, вхопив із столу довгу нікельовану лінійку, підняв її високо, мов меча, і вклав у праву руку химерному чолов'язі. Той корився всьому, не опираю-

чись; його мовби зовсім не зачіпав той глум. Він стояв трохи боком до жандарів у перетканому порошинками широкому пасмі сонячних променів, високий, трохи схилений наперед, і тримав на голові, мов жонглер, підставку на печатки, а в руках — лінійку й прес-пап'є. А застиглий, байдужий до всього навколо, замислений погляд його був звернений на вікно, за яким біліли й погойдувалися свічки каштанових суцвіть. Тільки ніздрі його ворушились, начебто він потай жадібно вдихав у себе солодкі пахощі, що вливались вікном до вартівні...

А підпилі жандарі реготали, поспиравшись на бар'єр. Реготали щодалі розперезаніше, тицяли на нього пальцями, аж корчилися з реготу. Гладкий начальник ухопивсь за дерев'яні гратки, тоді впав на стілець і, аж вищачи зо сміху, бив обома кулаками по верхній дошці бар'єра. Він задихався, захлинався, сльози текли йому по мидзатих щоках. А жандар Редліх, аби ще дужче звеселити начальника, підступив, низько вклоняючись, до непорушного довгаля, вийняв палицю, що стриміла в того з кишені пальта, знову ширнув нею в кишеню й тріумфально підніс над головою наштрикнутого круглого кізяка. Тобіас широко розплющив очі — він не годен був довше витримати. Так же луснути можна! Тому він, стогнучи, відмахнувся і з жалісно-поважною міною почав витирати хусточкою потилицю й мокре від поту обличчя, що з реготу ніби ще дужче набрякло. Застебнув мундира й, давлячись сміхом, проказав з останньої сили:

— В камеру його, короля-гнойовика!

Редліх повів дивака до камери. Той слухняно пішов за ним, тільки й промовивши сам до себе:

— Ой, як же ж їсти хочеться!

4

Потім троє жандарів знову посідали, порозстібавши мундири, в канцелярії й почали за чаркою радитися, що ж робити з цим волоцюгою. Передати його до суду — скільки ж то буде писанини! Це перше. А по-друге, доведеться до розгляду справи тримати його тут в арешті й годувати. По-третє, начальник відділку Тобіас, як він те весь час казав сам про себе, був чоловік дуже добросердий, бо, мовляв, гладкі люди всі бувають такі. А крім того, не годиться ж бути дуже суворими до людини, що з нею вони так пожартували й що так добре їх насмішила. По-п'яте, — і це було вельми важливо, — пустивши його на волю, можна добре подратувати того запопадливого підлісничого. Й нарешті — їм усім кортіло чимшвидше засісти знову за карти. І тому жандарі прийшли до похвальної постанови — подержавши цього типа годин кілька в арешті, відпустити його під чотири

вітри. І навіть більше: скластися для нього на якийсь гріш. Що вони були вже добре напідпитку, то кожному здавалось, ніби в картах фортунило саме йому: отож Шульт і Гоммель дали по дві півмарки, а Тобіас — навіть цілих чотири. Було ухвалено з цих грошей заплатити за волоцюгу на пошті дві сорок, сказавши, буцім знайшли гроші в нього, а решту пожертвувати йому, нехай наїсться. Ця незвичайна для жандарів ухвала разом з горілкою зігріла їм душу. А ще дужче тішило їх те, що вони втруть носа тому чепурунові й чванькові Матусові. Ото злоститиметься, як узнає! А взнає він невідмінно, в такому маленькому містечку все розходиться вмить.

І таким чином надвечір жандар Редліх вивів довгаля з вартівні. Цікаві, що збіглися були туди, коли його приведено, вже давно розійшлися. Старий ринок дрімав під млявим промінням надвечірнього сонця, зовсім безлюдний. Лиш кілька собак тинялось по ньому, шукаючи якоїсь поживи. Діти сиділи в школі, на другій зміні. З порозчинених вікон лився їхній дзвінкий, не дуже зграйний спів. На вежі ратуші з лелечого гнізда виглядали тільки два довгі червоні дзьоби. Редліх приклав руку до каски й звернув праворуч до пошти — заплатити борг за волоцюгу. А той повернув у інший бік. Голод відбивався тепер на його смаглявому обличчі ще дужче й болючіше. Але поверх нього лежав, ніби прикриваючи його, відлиск потаємного радісного здивування. Довгаль грайливо помахав своєю паличкою й попростував до «Золотого лебедя». Зайшов за шпалери з плюща. Гукнув офіціанта. Сів на те саме місце, що й перше.

Підлісничий Матус теж сидів там при своєму вечірньому кухлі пива, вдоволено відхилившись на бильце, сперши руку на цівку рушниці й заплющивши очі. З бильця звисали голівками вниз два підстрелені тетеруки, зв'язані докупи. Він кліпнув очима... й сам собі не повірив. Ізнову? Знову цей тип? Мовби нічого й не сталося, сів знову навпроти, зовсім незважаючи на нього, закинув ногу за ногу й почав нетерпляче погойдувати довжезним, обліпленим грязюкою черевиком, ледве приховуючи втіху, погань така...

А коли вийшов офіціант Фріц, він швидко сказав:

— Ну, тепер принесіть мені дві котлети. І кухоль пива...

Офіціант неймовірно вирячивсь на нього. Потім кинув на зовсім сторопілого підлісничого запитливий погляд. І врешті сказав:

— А я думав, ви чогось накоїли й сидите в буцегарні.

— Нічого я не накоїв. Принесіть, будь ласка, дві котлети й кухоль пива. Я поспішаю.

— Та в вас же, мабуть, грошей нема!

— Є, чом нема, — кивнув головою довгаль, весело вишкіривши чорні зуби, видобув із кишені дві півмарки й кинув на стіл. Тоді знову — таке зухвальство! — грайливо загойдав ногою. Офіціант, здвигнувши плечима, пішов на кухню. Матус так і не сказав нічого, тільки в безтямній люті дививсь на довгаля, кусаючи кінчики своїх виплеканих вусиків. Так він робив, тільки бувши дуже розсерджений або спантеличений, бо самі собою напомаджені вуса були не дуже смачні. Фріц приніс котлети й пиво. Ще він не поставив усе на стіл, як довгаль, аж очі вирячивши, вхопив одну котлету просто брудними пальцями, жадібно вгородив у неї зуби й поглинув її за одну мить. Тоді схопив кухоль з пивом, підніс до рота, задер голову, аж капелюх злетів додолу, та він, незважаючи на те нітрохи, одним духом вицмулив півкухля, випнувши гострий борлак, що бігав під шкірою вгору та вниз. Аж потім він підняв капелюха й недбало насадив на голову, вже поглинаючи другу котлету. І весь час, поки їв і пив, він не переставав задоволено погойдувати ногою.

Матус нарешті отямився й важко підвівся.

— Та що ж це таке, сто чортів його батькові в печінку! — процідив він крізь зуби. — Фріце, розрахуймося! Ще дивитись, як цей пройдисвіт жертиме! Та й щось тут, кажу я тобі, не так! Піду зразу до жандармерії, взнаю. — Він сердито шарпнув з бильця зв'язаних тетеруків, закинув за плече рушницю, свиснув свою чорну таксу й пішов.

Дзигарі на вежі саме продзвонили сьому годину. Старий ринок уже почав жвавішати. По ньому кількома купками стояли ремісники й курили, розмовляючи. Крамарі починали замикати крамниці. На чужинця майже ніхто не звертав уваги. Коли він минав школу, розчинилися двері, й на майдан висипали школярі — хлопці й дівчата. Декотрі з менших відразу впізнали чужинця й зашепотілися. Тоді всі засвистіли, закричали й подалися назирці за ним. І того майже ніхто не завважив: біля школи в таку годину щодня зчинявся галас. Лиш кілька собак, зачувши той крик, побігли за юрбою. Чужинець почув галас позад себе, коли поминав Вумерляйнову аптеку. Обернувшись, він видививсь на черідку дітлахів та собак, що враз зупинилися.

— Чого ви хочете? — спитав він.

Замість відповіді в гурті захихотіли.

Тоді й він усміхнувся лагідно й лукаво і закивав головою, мовби раптом щось надумавши. Зайшов до аптеки, що вже мала

зачинятись, а вийшовши за хвильку, став серед гурту дітей з невеличким кульочком у руці. Декотрі повідбігали, інші лишилися, спантеличені, на місці. А він почав роздавати їм смоктунці. Перша одержала цукерку та опецькувата дівчинка, що так збентежилася сценою на пошті. Вона теж рада була б утекти, та не встигла. Нерішуче, навіть не всміхаючись, поклала цукерку в ротик. Очима вона, як і решта дітлахів, прикипіла до палиці з котячою головою в чужинцевій руці. Хлоп'яки швидко осміліли, почали простягати руки, гукати: «І мені! І мені!» — та битись за роздавані цукерки. Вернулись і ті, що були втекли. До гурту підійшли й ще школярі — подивитись, що там робиться. Цукерки вмить було роздано. Чоловік кинув порожнього кулька, повернувсь і пішов далі.

А щораз численніша юрба містечкових дітей разом із собаками подалась за ним, гукаючи: «І нам, і нам, дядечку з котячою головою, купи й нам цукерок, дядечку, любий!» Та він тільки безпорадно розвів руками, не зупиняючись, і ледь утяг голову в плечі. А діти не відставали, бігли юрбою позаду, канючили, горлали, вищали, свистіли, собаки стрибали й гавкали. Кільком лише матерям, що саме виглядали з вікон, пощастило, нагримавши на своїх пустунів, завернути їх додому. Так вони проводжали чужинця через міст, попід муром, аж до старої міської брами, та й за браму — як щури за щуроловом із легенди. Далі — широким глинястим путівцем, розгрузлим від коліс, через поле, на якому були ще поодинокі оселі й над яким рожевіло надвечірнє небо. Коли чужинець проминув останню крамничку, так і не купивши їм цукерок, вони зразу озлились. Почали висолоплювати язики, кричати: «Старець, ге-ге-ге, старець вошивий! Котяча голова!» Підбирали в канаві каміння, жбурляли на нього. Він пішов швидше, тоді побіг, аж поли довгого пальта маяли ззаду. Зігнувся, спіткнувся, обернувсь, біжучи, назад і підняв обидві руки, мов захищаючись. Так вони гнали його аж до Старого млина, до роздоріжжя, де тихо гули телеграфні дроти. Про той Старий млин дітям у містечку розповідали всілякі страховинні байки. Далі дітлахи бігти не зважились, бо вже вечоріло. Вони просвистіли відступ, повернулись і погнали, войовниче вимахуючи ранцями, назад. Маленька товстушка бігла геть позаду, вона не поспівала за хлопцями. Ось вона спинилася відсапатись. Повернула голівку з жовтими кісками й задивилась услід брунатному пальтові, що метлялось уже далеченько позад неї — задивилася зчудовано, майже з жалем, трохи аж плаксиво.

5

А тим часом Матус, іще з тетеруками при поясі, вийшов насуплений з вартівні й подавсь через ринок до пошти. Чорна такса бігла за ним. Із пошти він важкою ходою попростував до трактиру «У золотого лебедя». Там він спитав про химерного чужинця — чи Фріц не бачив, куди той пішов.

— Бо я ще маю з тим голодранцем поквитатися.

Та Фріц не знав нічого.

— Дідько йому в живіт, — закопилив губи Матус. На Старому ринку він почав питати про чужинця людей, що там стояли. Ні, ніхто не пам'ятав, куди він пішов. Тоді підлісничий заглянув ще й до інших трактирів, що були на ринку. Врешті все те сприкрилось йому, й він сердитий пішов додому, незважаючи на дівчат у відчинених вікнах, що проводжали його закоханими поглядами. За що це він, справді, буде квитатися з тим голодранцем? Що той йому зробив? Нічого. Найкраще просто більш не думати про цього вошивого заброду й про всю цю історію, що чогось дозолила йому до печінок — хтозна й чого... Але він не міг не думати про неї.

Щовечора о цій порі він обходив свою дільницю лісу, ловлячи браконьєрів: ті, правда, на велику дичину важились рідко, але найбільше шкодили саме тепер, у заборонену для полювання пору. Тетеруків він заніс додому, таксу теж покинув удома, бо вона тільки заважала йому на обходах, передчасно сполохуючи браконьєрів гавкотом.

Вийшовши за міську браму, він, як щоразу, спинився. Перевісив рушницю наперед, розломив її, подивився, чи набита, знову склав і спустив запобіжника. Тоді пішов далі, поклавши руку на цівки, що стриміли вперед з-під пахви. Сонце стояло вже зовсім низько над темними лісистими пагорбами — жовте осяйне кружало, вже не таке сліпуче, як удень: приплющивши очі, вже можна було на нього дивитися. Жайворонки, тонко й дзвінко виспівуючи, злітали з полів прямовисно в небо, ще блідо-блакитне над головою, але на заході вже прибарвлене рожевуватим золотом. Весняний день був чудовий, і вечір надходив теж розкішний. Та це не поліпшило Матусові настрою. В ньому глухо тліла злість, жевріла, часом розгоряючись на мить, аж йому ставало жарко в грудях, і не хотіла гаснути.

Перед Старим млином йому спіткалась ціла юрма школярів, що бігли назустріч. «Чого їм тут треба?» — подумав Матус, іду-

чи далі. Там, де йому треба було звертати ліворуч попід телеграфною лінією до своєї дільниці, стояла маленька дівчинка з білявими кісками й дивилась кудись назад, на довгий путівець. Матус зупинився й теж подивився в той бік. Його натреноване мисливське око враз побачило: над молодими вівсами пливло брунатне пальто, простуючи до лісу, що починавсь під найближчим пагорбом. Здалеку здавалося, наче то квапливо лізе кудись величезний брунатний хрущ. Матусові, властиво, треба було звертати ліворуч, попід телеграфною лінією. Але та злість, що жевріла в ньому, штовхнула його піти слідом за чужинцем. Щось іще йому сказати. «О, бий його сила божа, я йому скажу дещо!» І підлісничий, широко ступаючи, подався за брунатним пальтом. Але чужинець, видно, страшенно поспішав, неначе за ним гналися. І скоро він сховавсь у близькому лісі, що за нього вже западало сонце.

У лісі на схилку дня весна просто лізла в очі. То був старий дубовий гай. Мох парував, пахло молодим листячком. Молоденькі вивірочки прудко збігали вгору по товстих стовбурах. Із пишного ясно-зеленого верховіття, перенизаного золотом сонячного заходу, лунало гучне щебетання — остання вечірня пісня лісових пташок, що недавно повернулися з далекого вирію. Матус шпарко, скільки духу, йшов у глиб лісу. Він упрів, з-під капелюха, з напомадженого чуба котилися по скронях, по щоках, аж на шию масні краплинки. Та він не втирався. Сподіваючися спопасти чужинця за заворотом дороги, він зупинився й прислухався, закусивши вуса. Але за лунким щебетанням не чути було ніяких кроків, і він кинув сердитий погляд угору, де крізь молоденьке листя світилося небо. За хвильку він зупинився знову, і до його чутких вух долетіло звідкись із того боку, де шумів потік, якесь тріщання. Не довго думавши, він звернув з дороги й подався просто кущами в західний бік. Молоді зайчата сполохано стрибали йому трохи не з-під ніг. Не далі як за метр повз нього шмигнула лисичка. Та він ні на що не зважав: напруживши всю увагу, неомильним мисливським чуттям він прислухався до тріскоту попереду. Потік шумів усе гучніше. Матус обійшов два ліщинові кущі — й нараз побачив на голому, бездеревому пагорку його, чужинця. Вечірнє сонце сипало вже своє останнє проміння.

Чоловік у брунатному пальті сидів на пеньку край пагорка, над кручею, що спадала до потоку, і, витягши шию, замріяно дививсь на шумливу бистрінь, що пінилася внизу. Він сів передихнути після втечі від школярів, що закидали його камінням. Ось він підняв голову, повернув її набік, вдихнув глибоко повітря, насичене випарами лісової землі, дух вечірньої мли, що здіймалася з долини. Потім знову схилив її набік, прислухаючись до гуку води внизу, до повесняному радісного щебету в верховітті дубів, до далекого передзвону, що ту мить долинув із міста. Так споглядав він захід сонця, що обсипав і його, і все довкола рожевим світлом — і якийсь безмежний, неземний спокій повивав ту згорблену постать на пеньку... Самої вогненної кулі сонця на обрії він не міг бачити, йому видно було тільки червоне, мов жар, сяєво між товстими сірими стовбурами дубів, що дедалі червонішало. Враз і ліс, і нерухому скорчену постать залило кривавим блиском, немов його пойняло полум'я, і потік зашумів гучніше, грізніше, і пташки защебетали ніби навзаводи, ніби сп'яніло оспівували свято цього пишного кривавого заходу сонця, а дзвони в місті гули й гули, наче на сполох, на пожежу.

Те, що сталося далі, відбулося дуже швидко, майже без слів. Матус вийшов з кущів і попрямував до пенька. Чужинець, що сидів до нього спиною й трохи боком, не почув його кроків по м'якому моху. Матус спинився позад нього, широко розставивши ноги і взявшись у боки.

— А, ось де ви, — промовив він глузливо.

Чужинець рвучко обернувсь і звів на підлісничого великі, темні, ще безтямні очі. Потім, упізнавши його, швидко підвівся. З півхвилини вони мовчки стояли навпроти себе, обидва осяяні кривавим блиском заходу. Високий чужинець дивився згори вниз на підлісничого; у того з-під ліктя стриміла косо вгору цівка рушниці, ледь погойдуючись і вилискуючи червоно. А Матусові не спадало на думку, що ж сказати далі. Він стояв і гриз кінчик вуса.

— Ви образили мою наречену! — нарешті видушив він із себе.

Довгаль поглянув проникливо й запитливо — і навіть ледь насмішкувато, чи що? — не в вічі підлісничому, а кудись трошки вбік і похитав головою.

— Ви обплювали її й хотіли схопити її руками. Навіщо ви це зробили?

— Я її не обпльовував. І не хотів хапати руками. — Довгаль ковтнув слину, і на горлянці в нього підскочив борлак. — Я тільки хотів, — і знову в погляді його майнуло щось глузливе, — просити в неї послуги.

— З якої це речі?

— Бо я був голодний як собака.

— Он як...

Чужинець і далі дививсь не в вічі підлісничому, а цікаво й довірливо розглядав

довгу цівку дубельтівки, що блищала червоно й ледь помітно гойдалася. Мов дитина, що не соромлячись жадібно розглядає якусь цяцьку в вітрині, вп'яв очі в дві чорні дірочки дул і навіть аж шию трохи витяг. Матус глипав на нього знизу вгору, все кусаючи кінчик вуса. Йому згадалось, як цей тип на пошті вліз до половини у віконце й настирливо простягав руки до його Юле. І як, навіть не ворухнувши сам пальцем, осоромив його тими кізяками в кишені; підлісничому знову почулось оте спокійно-добродушне «горобців годувати» і регіт жандарів. Він відчув усю ту нестерпну, зовсім пасивну й потаємно глузливу зверхність та невразливість, що її цей обшарпаний, брудний волоцюга з синіми від щетини щоками набув у своїх всесвітніх поневіряннях і тепер давав відчути йому, молодому чепурунові-мисливцеві, ідолові всіх містечкових дівчат. Повний відрази, не збагнув, а почутив ту таємничу темінь, що сповивала все єство цього чоловіка, ту темінь, де могло таїтися щось незмірне, щось незмірно більше, ніж може бути на світлі, — незмірно багатший за нього може бути потай цей химерник. Та ще сильніша за відразу була ненависть і якась несвідома заздрість, що просто здушила йому горлянку. Зате у нього, у Матуса, сила. Сила і влада, чорт забирай, ось, під рукою червоно вилискує сила і влада над цим бездомним забродою. Одним порухом пальця він може безкарно підбити під себе це зверхнє, вище за нього єство, знищити оце, зовні брудне й кволе, а в глибині таємниче й незмірне... Якби ще він не витягував так нахабно своєї немитої шиї!.. Матусові почервоніло в очах. То був не вогонь вечірньої заграви, той вогонь горів у ньому самому, то кров бухнула йому в голову... Рука його сіпнулась до курка рушниці. «Ось на, жери, — подумав він. — На, жери». І, не цілячись, натиснув на курок...

Весь заряд улучив чужинцеві, що стояв заледве за два метри від Матуса, просто в горлянку. Пташки на гук пострілу замовкли на одну мить, тоді заспівали знову.

Матус швиденько обернувся довкола. Тоді нахилився над чужинцем, що якось повільно-повільно осів додолу, немов поринув у своєму довжезному брунатному пальті. Заглянув допитливо в розплющені, застиглі карі очі, де в зіницях відбивалося червоне вечірнє небо; подививсь на чорну дірочку якраз над борлаком, що вже не бігав під шкірою. Заброда, без батьківщини, без домівки, без паспорта — кому він потрібен? Яке кому до нього діло?

Матус випростався. Ту мить сонце сховалось за обрієм.

Підлісничий озирнувся ще раз. Обережно, трохи бридливо вхопив убитого за рукав, підтяг на край кручі й скинув униз. Важко перевертаючись, ударяючись об крутий кам'яний схил і відскакуючи від нього, покотилося довге тіло в потік. А розхристане брунатне пальто метлялося й маяло в повітрі довгими полами, і здавалося, ніби то якийсь химерний велетенський птах, що не вміє добре літати, стрибає й б'є величезними брунатними крильми.

Обережно нахилившись над кручею, Матус побачив, як мертве тіло глибоко внизу шубовснуло в воду, пальто надулось пухирем, і течія потягла труп насеред потоку. Труп швидко відпливав за водою, самим стрижнем, і вже здававсь просто якимсь брунатним плотиком. А потік плине далі лісом, безлюдними місцями. А вже падало смеркання, заволікаючи все бузковою сутінню. Скоро смеркне ще дужче, тоді споночіє зовсім, за довгу ніч того плотика — якщо лишень він десь не зачепиться, але й то дарма — віднесе далеко, вранці він буде вже десь аж за Цвайбрюкеном, де потік вливається в велику річку, й пливтиме ген до моря...

Повернувшися, щоб іти, він побачив біля пенька щось темне й кругле, мов якого звірка, що скрутився клубком і дививсь на нього двома блискучими зеленими крапочками-очима. Він ступив крок, нахиливсь — майже поквапно. А, ось що! Засмальцьований чорний капелюх і палиця з котячою головою та скляними очима. Вони лежали поряд на моху. Матус, беручи їх двома пальцями, поскидав одне по одному з кручі. Гарні уста його мимоволі скривились у широкому зневажливому усміху.

Потім він навпростець, кущами, подався назад — робити свій обхід. Йому було весело, аж гаряче на серці. Ех, грім побий, оце так вечір! А буде ж іще кращий: йому пригадалася Юле. На мить майнув у голові подив, що його нітрохи не мучить сумління за вчинене. А що він, убивця який, чи що? Ет, дурниці! Якийсь скажений приблудний собака образив і налякав його наречену, авжеж, налякав і образив, а він його вбив, і квит. Він почувався точнісінько так, ніби вбив скаженого собаку. Дивина...

6

Того вечора в трактирі «У золотого лебедя» кипіла гульня. Духовий оркестр гімнастичної спілки гримів на весь Старий ринок, і в теплому повітрі зоряної весняної ночі музика долітала аж до Нового ринку. В садку, за плющевими шпалерами, сиділи, обнявшись, парочки й дивились на клаптик

Молочного Шляху, видний над головами. У двір позаду раз по раз виходили, заточуючись, чоловіки — виблювати чи ще в якій природній потребі. А в залі, завішаній прапорцями й барвистими гірляндами з паперу, висів густий тютюновий чад та пивні випари. В танці кружляли пара за парою, й обличчя в усіх блищали від поту. Ось танець скінчився. Матус видобув з кишені свіженьку напрасовану хусточку, витер з чола масні краплинки, що котилися з-під чуба, і повів Юле-поштарку до столу. На ньому був темно-синій цивільний костюм, чистісінький — ані порошинки ніде, і сліпучо-білий крохмальний комірець. Юле цього вечора була особливо гарненька. Коли дивитись не дуже зблизька, вона виглядала скорше на дівчину, аніж на вдову— в новій, уперше надягненій сукні з лискучого шовку тілесної барви, що в ній вона здалеку видавалась голісінька, і з пурпуровим паском над несподівано широкими стегнами. З-під скручених у великі вузли темних кіс визирали коралові сережки.

Щойно вони сіли, підлісничий ухопив кухля з пивом і спрагло припав до нього. Тоді поставив кухля й присунувся ближче до Юле, що дурнувато-щасливо всміхалася невміло підфарбованими губенятками. Оркестр заграв знову, й Матус теж засвистів мелодію. Та раптом він урвав свист, відвернувся до зали і з широким зневажливим усміхом на устах втупив невидющий погляд кудись у натовп танцівників, що вже почали крутитись у новому танці.

— Чого ти смієшся, Леопольде? — спитала Юле здивовано.

— Та нічого, просто так, — але й далі дивився, оскірившись, кудись повз неї.

— Тобі не подобається моя нова сукня?

— Та чого там, подобається.

— А я так тішилася нею, Леопольде...— плаксиво промовила вона, і лялькове її личко почервоніло, а кирпатий носик побілів,— а ти смієшся, вона тобі не подобається.

— Та подобається, кажу ж тобі, сто сот крот, не скигли!

Роман

Малюнки А. Левича

ОПОВІДАННЯ

1

Того вечора, коли Клебер пішов до театру, — вперше по двадцятьох роках знову пішов до театру в місті, де він народився й зріс, — того листопадового вечора над містом панував густий туман. Саме панував, і панував деспотично. Місто лежало над річкою; Клебер, звісно, пам'ятав, що пізньої осені й узимку воно часом цілі тижні було вкутане в ці холодні випари. «Але таким густим, — думав він, — таким лондонським я нашого туману не пригадую». А втім, що значить «нашого»? У нього вже нема в цьому місті ніяких родичів: гортаючи телефонну книжку, він не знайшов там жодного з шкільних товаришів чи друзів юності й за два тижні, що минули вже від його прибуття сюди інкогніто (слово «повернення» чомусь лякало Клебера), не спіткав у місті жодного знайомого обличчя. Радше вже він міг назвати «своїми» буйні зливи весняного місяця жовтня в Сан-Паулу. «Santa Virgem, свята діво, — подумав Пауло Клебер, за звичкою, по-португальському й по-німецькому вперемішу, — невже я, пробувши стільки років серед дикунів, зробився тут зовсім чужий, todo estrangeiro, чужий-чужісінький...» — коли нараз побачив щось таке, від чого йому аж дух перехопило.

Вулиця Петер-Паульштрасе, що нею він ішов, за війни дуже потерпіла від бомбардувань. Минуло вже немало років по війні, а ще й досі там, де колись пишалися пізньо-ампірні кам'яниці міських патриціїв, зяяли ділянки руїн з дбайливо поскладаним у стоси грузом, сліпали дірами вигорілих вікон фасади, за якими не було кімнат, а поряд пнулись угору новенькі скоробагатьки-хмарочоси з розмазаними в тумані неоновими рекламами банків, готелів, страхових товариств, холодно-ділові будівлі, що

все ж не могли рівнятись висотою з хмарочосами Сан-Паулу. «А втім, сьогодні кожна собача буда — хмарочос, бо хмара лежить на землі»,—подумав Клебер. І ту хвилину, вийшовши на Театральний майдан, він побачив ліхтар — а під ним трійцю.

Перед польотом через океан сан-паульський лікар застеріг Клебера, щоб він, переносячись отак відразу з тепла середньобразільської жовтневої весни в холод і сльоту середньоєвропейської пізньої осені, держав себе в теплі, поки його коса, розрідла в субтропіках, знову набере густини «середньоєвропейської флегми». Тому він купив собі боти на хутрі й довгого критого парусиною кожуха: і те, хоч сам він нітрохи не був вайлуватий, надавало йому вайлуватості закутаного в хутра полярника, аби не сказати полярного білого ведмедя. Та ще й сільська португальська шапочка з довгою, аж до пліч, китицею на маківці — одне слово, Клебер являв досить чужосторонню постать у своєму рідному місті (а може, він більш або менш умисне хотів зберегти оту зовнішню відстань).

Клебер вийшов на Театральний майдан, де він, приїхавши, не був ще ні разу, і туман несподівано став не такий густий.

Відчуття було таке, наче ти вийшов із кастільського дому в патіо — внутрішній дворик. На майдані стояв не зачеплений війною театр, майже лякаючи своєю граційною красою, — свідок зовсім іншої, давньої Європи, будівля в стилі пізнього рококо, де міг би свого часу директорувати Гете; а на обидва боки від театру розходився Вал — старовинний проспект, де могли колись прогулюватись у парі Герман із Доротеєю. «Отже, це все іще існує», — подумав Клебер у якомусь чудному тихому збентеженні, що нараз пойняло його й не відпускало потім багато днів...

Он і він стоїть перед театром — восьмиметровий ліхтар, пам'ятка часів стилю бідермайєр, пізнього міщанського ампіру, схожий на велетенського шестираменного свічника. Клеберові пригадалось, як він недавно читав у газеті, ніби в місті ведеться кампанія за те, щоб цю прадідівську старомодно-пишну колону, що досить тьмяно освітлювала майдан перед театром своїми білими кулями з молочного скла, замінити велетенським алюмінієвим грибом із люмінесцентними лампами.

Ліхтарна колона стриміла осторонь тісної лави легкових автомобілів, що повільно посувалися до театру, щоби там на мить зупинитися й скинути свій людський вантаж,— стриміла вгору й указувала шлях до театру потокові пішоходів, здебільшого жінок. Декотрі були в капелюшках, а ті понатягали на голови накидки, а ті несли над собою маленькі парасольки (наче парасолька рятує від туману), а ті йшли собі простоволосі. О!.. За кілька метрів перед себе Клебер побачив трьох жінок. Усі три високі, майже однакового зросту й гордої постави: йшли вони попідруч, тісно горнучись одна до одної ніби в якій змові, так тісно, що в рідкому тумані й м'якому світлі старомодного ліхтаря видавались однією триголовою істотою з казки.

Поки та триголова істота подаленіла в тумані й зникла з Клеберових очей у натовпі, Клебер устиг завважити трохи більше, ніж обриси, зріст і поставу. Хоч обличчя жодної з трьох він не побачив, але в очах йому відбилися на мить три непокриті голови: попелясто-білява, золотава, чорнява. Золото середньої голови на мить заблищало під ліхтарем...

Те видовище вразило Клебера, мов несильний електричний удар — такий, як бува, скажімо, коли доторкнутись до не зовсім щільної ізоляції.

Звичний до бразільської неквапливості й неохочий до будь-якої тисняви (стільки промандрувавши по незміряних безлюдних хащах Мату-Гросу та Амазонії!), Клебер, пам'ятаючи пораду «держати себе в теплі», зайшов до театрального буфету й випив чотири чарочки німецької горілки. Ялівець... Давно забутий дух. Дзеленчання, що кликало до зали, теж нагадало йому якісь старомодно-ідилічні, бідермайєрні дзвіночки. Коли він сідав на своє місце зразу за балюстрадою бельетажу, саме діялося чудо, що вперше вразило його, як він був іще одинадцятирічний гімназист. Величезна столітня кришталева люстра, ледь чутно подзенькуючи, піднялась під склепіння стелі й зникла в люці, що розчинивсь над нею. В залі стало темно.

П'єса була— геніально імпровізована низка сцен із Тридцятилітньої війни. Коли скінчилася перша дія, величезна люстра, тихесенько дзеленькаючи, спустилася з-під склепіння, наче й не було нічого: ні Тридцятилітньої війни в сімнадцятому сторіччі, ані нової війни в двадцятому. «Спалена Німеччина — й тоді, й тепер», — подумав Клебер. І ту мить в одній ложі попереду, над оркестром, знову постеріг трійцю.

В святковому світлі театральної зали вона вже не здавалася такою триєдиною. І все ж, як придивитися, оте враження не лишень спорідненості, а якоїсь ніби змовленості ще посилювалося. Злотокоса знову посередині — наймолодша з трьох і водночас найвродливіша. Ліворуч — чорнява, вже ледь посріблена сивиною, симпатична, але трохи згорьована жінка років під сорок. Праворуч — може, на рік старша — попеляста, що була б гарна, навіть вродлива,

коли б не така зблякла, наче вицвіла, наче невдалий, недопроявлений, надто блідий фотовідбиток.

Справдешня Беттіна, достоту як колись. Як колись?! Спогад уже не пронизав Клебера електричним струмом, а ніби електрично наснажив певністю: це ж вони!

Сестри Н. ...

Більш як перед двадцятьма роками Пауло,—його мати була креолка з Сантуса, — вчився в останньому класі гімназії разом з Аттілою — єдиним братом трьох сестер (батько їхній, таємний радник, колись замолоду як інженер брав участь у будівництві Багдадської залізниці). Тоді, в останні роки першої німецької республіки, Аттіла був маленький снобик, що вихвалявся своїми сестрами, називаючи їх завше по-англійському «sisters», і водночас ревниво оберігав їх від будь-якого знайомства зі своїми шкільними товаришами. Може, якоюсь мірою саме через те гімназист Пауло Клебер і «вклепався» в трьох сестер — так, так, у всіх трьох відразу, бо вони ходили нерозлучно втрьох, мовби плавали флотилією. Казали, буцім Беттіна нізащо не хоче виходити заміж, поки не підросте Юдіт, на шість років менша. Три сестри, як у п'єсі Антона Чехова або в «Домі трьох дівчат», де був закохався Франц Шуберт. Чарівна трійка, що її Пауло Клебер, сімнадцятирічний платонічний закоханець, щодня підстерігав на Петер-Паульштрасе, щоб ускочити, загледівши сестер, у перший же трамвай, вискочити на другій зупинці й удавано неквапно простувати їм назустріч, відчуваючи, як у грудях чимраз дужче тьохкає серце й щось солодко стискає горло.

Пауло ледь кивне головою, щонайбільше промимрить «Добридень», дівчата триєдино всміхнуться (адже й знайомі вони, так би мовити, лише через Аттілині ревнощі). Розминуться — і до завтра. Хіба іноді ще тихенько захихотять усі три позад нього — насмішкувато, і все ж так любо, так солодко! А надто ще як зачується там: «Пауло!» Це останнє свідчило, що маневр гімназиста розгадано: хоч він і йшов їм завше назустріч, «sisters» Н. знали, що він іде їхніми слідами — мисливець без зброї, який тільки тішив свою здобич.

Або ж він їхав велосипедом до Ельмсгайма, де стояла вілла співбудівника Багдадської залізниці, й там, перед позавішуваними вікнами, виробляв на велосипеді всілякі акробатичні трюки.

А за десять років по тому з ним сталася нещаслива пригода — щоправда, вельми незначна проти тих пригод, що спіткали після 1933 року одного по одному майже всіх його однокласників, які лишилися в Німеччині.

П'ять місяців молодий німецько-бразільський етнолог Клебер на доручення санпаульського музею їздив верхи по серта-

ні — чагарюватих степах Мату-Гросу, подекуди ще зовсім не дослідженого штату, вдвічі більшого площею за недавно відроджений Великонімецький райх, плавав у каное по річках між двома стінами джунглів, літав на гелікоптері. В одному селищі індіян племені караха, по горішній течії річки Шінгу, під ним луснула попруга: може, її навіть було підрізано. (Білим людям та кабокло — колоністам-метисам — урядовий декрет забороняє заглиблюватись на індіянські території; а хто й діставав спеціальний дозвіл, однаково важив життям, бо коли індіянин на своїй території вбивав чужинця — чи то мисливця, чи дослідника, — влада його за те не карала. Цей мудрий державний захід, ніби закон про охорону природи, мав на меті врятувати від остаточної загибелі вже й так потіснену та понищену «цивілізацією» культуру індіянських племен, що жили в лісах та преріях.) Клебер на повному клусі злетів зі свого прудкого метиського коника й урізався головою в обтикану гострими шпичками дошку-тертушку, що на ній індіяни розтирають маніокові бульби. Відбувсь він легким струсом мозку та кількома глибокими дряпинами на щоці; від них лишилися шрами, ніби від рапіри — це в нього, що вдома, в рідному місті, завше так глузував зі студентів-корпорантів!

Клебер міг би зажадати, щоб його відвезли до цивілізованого краю. Але він вирішив лишитися лікуватись у індіян, і якомога довше, щоб за той час вивчити, дослідити, розгадати їхнє малознане життя. Вже й мігши встати та їхати далі, він іще довго вдавав хворого й лежав під личаним накомарником у майже порожньому величезному курені верховного шамана й «володаря духів» — курені, що зовні нагадував величезну скирту сіна. Спочатку індіяни терпіли його як «карайба» (білого), що його вони скоро здихаються, хоч тепер він не може поїхати від них; а потім сталося диво: вони звикли до його присутності, так само як за кілька сот кілометрів на захід, у Кулуене, при витоках Шінгу, плем'я калапалу звикло до присутності патера-італійця Конбаччіні. Настала пора дощів, і в курені зібралась уся «вадарана» — численна, душ на сто, організована по материнській лінії індіянська родина, разом із їхніми папугами та напівдикими собаками (а проте тисняви ніякої не було, всі рухалися в курені на диво вільно, неначе без тертя, мов риби в воді). Верховний шаман, як «ідьясо-тебі», цебто розпорядник ритуальних танців у машкарах, під пронизливе вищання очеретяних дудок водив чаклунські танки довкола симулянтової постелі, аби вигнати з нього упертих злих духів.

Клебер вивчав у Сан-Паульському університеті мови індіян тупарі, апараї, караха, патумайо-уйтото. Верховний шаман — як «володар духів», він носив шапочку з мавпячого хутра, прикрашену жовтогарячим дзьобом тукана, а «поза службою», єдиний у цілому племені, «цивілізовану» одежину: стару смугасту піжамну куртку — виявивсь вельми товариським добродієм і цілими годинами розмовляв із недужим, якого вже став називати «вабіоа» (брат у перших), про його головний біль. Той біль буцім ніяк не хотів минатись, і шаман урешті зневірився. По-дружньому він спитав Клебера, чи хоче той, щоб його поховали за звичаєм караха, цебто вперед закопали, посадивши навпочіпки, й спалили все його майно, а трохи згодом відкопали труп і, теж спаливши, урочисто поховали попіл удруге. Іще він утішав недужого білого «вабіоа» тим, що за два роки по смерті той буцім зможе обернутися в такого птаха, в якого сам схоче, і радив обрати для перевтілення грифа, бо на грифів індіяни ніколи не полюють.

Клебер жадібно вбирав ці уявлення зовсім відмінного, загадкового життя. Приязний ватаг племені караха навчив його багато дечого такого, чого він ніколи вже не забув, і вигнав із нього багато дечого такого, чого він ніколи більше не пустив би в душу; і все ж шаман, виганяючи з Клебера злих духів, в одному неначе трохи перестарався. Вже давно повернувшися до Сан-Паулу після своєї пригоди, зовсім не тяжкого струсу мозку й такого повчального перебування в преріях горішньої Шінгу, він одного дня раптом відкрив, що з пам'яті йому зовсім випало прізвище його колишнього однокласника Аттіли та трьох Аттілиних «sisters».

Цвайшілінг? Драйталер? Фірпфеніг? Зібендолар? Щось пов'язане з грішми. В Клебера аж голова знову почала боліти, вже по-справжньому — так силкувався він пригадати те прізвище. Батька й матір — вони на той час приїхали навідати сина й, не надто задоволені звісткою про початок другої світової війни, вирішили зостатись у Бразілії, на материній батьківщині, — він спитати не міг, бо ніколи не розповідав їм про своє юнацьке закохання. Війна порвала будь-який зв'язок зі Старим світом, не тільки поштовий. І він кинув пригадувати й охрестив свій спогад про незнайомих трьох сестер — вони ж через Аттілині братні ревнощі фактично так і лишились не знайомі з ним — невиразним «Н.»...

«Santo Sacramento! Святі дари! — подумав Клебер, спершись на балюстраду й силкуючись не дивитись на ту ложу надто настирливо. —Ото посередині — то ж Юді!»

Ліворуч Імо, праворуч Тіна; обидві стримано-гордо розглядають партер, кидаючи побіжні погляди й на балкони, тоді знову гортають програмку, ворушать губами — видно, читають уголос. Коли Пауло, скінчивши перший курс у тутешньому університеті, виїхав до Бразілії, обидві вони були вже дорослі, а Юді, хоч і витяглась гінка та висока, лишалася ще зовсім підлітком. Усі роки, живучи в Бразілії, він час від часу — хоча й щодалі рідше — пробував уявити, яка ж стала Юді в розквіті жіночності. Й тепер він заворожено, майже зчудовано відзначив: ця ще зовсім молода жінка — їй же не більше як тридцять чотири роки — достоту така, як колись малювала йому уява, що, як і будь-чия буйна уява, була нездійсненим мистецтвом і завше або спотворювала життя до карикатури, або підносила до ідеалу. Жінка, що сиділа посередині в ложі, якраз нагадувала справджений ідеал. Принаймні здалеку, — Клеберові знову тьохнуло серце й здушило горло, чого з ним не бувало від гімназичних часів, — принаймні здалеку вона здавалася правдивою напівбогинею, якоюсь осяйною подобою, не зовсім земною, в сяйві люстри, що чомусь не відміняло ні її сестер, ні решту публіки.

«Звідки це враження? — подумав Клебер, і пригнічений, і щасливий від отого тиску в горлі. — Певне, від того, що вона сидить так незворушно, мовчить, ніби не дивиться ні на що, тільки всміхається».

Та ось Беттіна Н. уловила його потайно-невідчепний погляд. За яких десять чи двадцять секунд на її вицвілому обличчі відбилося здивування, наче вона його майже впізнала, але не вірила своїм очам. За спиною в Юдіт вона перехилилась до Імоджени, та наставила їй вухо, тоді звела брови.

Потім Імо й Тіна, теж ніби крадькома, — так видалося Клеберові, — звели погляди на нього. Він збирався вже, широко всміхаючись, кивнути їм головою, привітатися — мовляв, це я! Але ту мить люстра піднеслася вгору, й у залі стало темно.

«Чому я не поворухнувся, навіть бровою не повів?

Тому, що на мене не глянула Юді. Беттіна, загледівши й упізнавши на балконі мене, свого платонічного закоханця з юнацьких літ, шепнула про те Імоджені поза спиною в Юді. Від неї сестри цілком очевидно приховали своє відкриття.

Дивина, — подумав Клебер, — вони поводяться з Юді, наче з арештанткою».

За другою дією талановитої п'єси він уже не міг стежити. Раз у раз позирав скоса вниз, на ложу над оркестром, освітлену відлиском від рампи. Юді сиділа, як і перше, й так само ледь усміхалася кудись трохи вбік; навряд чи вона взагалі дивилася на сцену. Весь час то одна, то друга сестра нахилялася до неї й щось їй шепотіла. Нагадують, щоб дивилася п'єсу? Двічі Юді ледь кивнула головою на те шепотіння, але більше ніяк на нього не реагувала, хіба трохи нахиляла набік голову. І усмішка не сходила їй з обличчя, освітленого досить ясно, бо на сцені саме зображувався сонячний літній день. Обвішані зброєю вояки мордували обшарпаного селянина, силоміць заливаючи йому в рот «шведське питво» — гноївку. Та страхітливо-реалістична сцена, одначе, не могла стерти застиглої усмішечки з обличчя Юді. Та усмішечка... що ж вона йому нагадує?

А... Славнозвісну гіпсову маску потопельниці — «Невідомої з Сени»...

Щойно почався великий антракт, Клебер пропхався тісними проходами бельетажу, збіг сходами, вниз, у партер, до тієї ложі.

В ній не було нікого.

Він чекав, аж поки задзеленчав ідилічно-бідермайєрний третій дзвінок, поки піднялася люстра й стало темно — все дарма.

Сестри Н., видимо, пішли додому.

«Якась трошечки казкова пригода, — подумав Клебер. — Мов із казки Гауфа».

2

За широкими вікнами телевізійної студії примарно мріли в тумані платани парку при Домі радіо.

До чекальні вийшов із знімального залу недбало-елегантно вбраний у тонке сіре сукно чоловік, рудоволосий, із залисуватим лобом, і жартома вклонився дуже низько, перше ніж подати Клеберові руку.

— Добридень, пане професоре. Мене звуть Аттіла Фюнффранк, бо ти, може, й не пам'ятаєш уже свого колишнього однокласника, останнього з могікан.

— Атті Фюнффранк! — вигукнув Клебер удавано спокійно, мовби то й не він десять років силкувався пригадати забуте прізвище. — Не пам'ятаю? Та я весь час про вас згадував!

— Про нас? — рудий єхидно підморгнув. — Напевне, не про мене, лебедику!

Невже він нітрохи не змінився за двадцять років? Невже Аттіла й досі не позбувся тих братніх ревнощів?

Прибувши перед двома тижнями до міста, де він народився, Клебер спочатку тримавсь інкогніто, щоб «прозондувати грунт». Але на другий же день після того, як побував у театрі, він твердо зважився прийняти нещодавно надіслану йому пропози-

цію прочитати курс лекцій у тутешньому університеті — спочатку тільки на два семестри (саме стільки він тут провчився). Отож на сьогодні професора Пауло Клебера запросили до студії підготувати телевізійне інтерв'ю, і виявилося, що такі нібито імпровізовані сценки зустрічей з науковцями та митцями підготовляє якраз доктор Аттіла Фюнффранк, керівник шкільного відділу в Домі радіо.

— Якщо я не помиляюся, твоя шановна матуся родом бразілійка, як мати Генріха та Томаса Маннів, а батько її до першої світової війни був німецьким консулом у Ріо? Чи так, мій лебедику?

— Так.

— І коли тут почалася криза як провісниця... — Аттіла знову підморгнув чи то насмішкувато, чи просто нервово, — національного відродження, тобі не довелося довго думати, щоб чкурнути за море?

— Авжеж, не довелося, — потвердив Клебер.

— Утікши за море, ти втратив водночас і багато, й мало, мій лебедику.

— Авжеж, і багато, й мало, мій страусе.

— Страусе? — Аттіла втупив у нього погляд, уже не моргаючи.

Клебер труснув головою, і китиця на його шапочці грайливо теліпнулась.

— Зуб за зуб — ти мене лебедиком, я тебе страусом.

— Страус... А ти пам'ятаєш Аріберта Штрауса, нашого фізінструктора? Його... — Атті назвав лиховісну червневу дату з середини тридцятих років, — розстріляли. Ти про це знав?

Клебер кивнув головою. Скоро йому стало зрозуміло, чого Аттіла Фюнффранк (ага, Фюнффранк!) назвав себе «останнім з могікан». Один з їхнього випуску виїхав до Канади, один загинув у концтаборі, шестеро «впали» в бою. «Яке анахронічне дієслово в добу літаків, мін та бомб», — подумав Клебер. Звісно, Ганс Горнер, як сповістив Атті, справді «впав», але в спосіб цілком неможливий за часів Троянської війни чи битви під Верденом: він упав з височини трьох тисяч метрів, скинутий у парашутному десанті над Крітом, бо в нього не розкрився парашут. Готесвінтер, флотський лікар, умер від тифу в Салоніках; Гольдфарб згорів у крематорії «уславленого» на весь світ своїми страхіттями табору смерті, а барона фон Ламберга після... — Аттіла назвав іще одну дату в липні передостаннього року гітлерівського панування, — повішено. І щоразу Клебер кивав головою в вікно, до примарних платанів, — мов індіянин, що його ніколи не вгадаєш, чи він справді знав наперед усе, що ви йому розповідаєте, чи тільки вдає ніби знав, аби не ущербити своєї гідності, своєї індіянської гідності.

— Отож з усього нашого випуску лишилося тільки троє: ти, я та Кумюлер. Ти пам'ятаєш Кумюлера, Пауло? Він тепер завідує вивезенням сміття в нашому місті.

— Ах, вивезенням сміття... — луною відгукнувся Клебер.

— Ну, що сталося з моїми «sisters», ти, напевне, вже чув.

— Атож, — збрехав Клебер.

— Тіна так і лишилася незаміжня. Має добру посаду. Імо в війну вийшла була за офіцера, тепер розлучена. А Юді... — Аттіла помовчав, утупивши погляд просто себе. — Ну, та ти ж знаєш. Сумно, сумно...

— Так, Атті, я знаю, — збрехав знову Клебер. — Тільки про подробиці...

— Під час масового нічного бомбардування в листопаді сорок четвертого року,— сухим тоном офіційного повідомлення перебив його Аттіла, — наречений Юді, що приїхав у відпустку — та й щастя ж, скажи? — віддав богу душу. А Юді... — він знову помовчав. — Ну що ж, сяк-так ми стерпілися з цим страхіттям. Не без добра лихо — зате живуть вони, як і перше, всі три разом у батьківській віллі, де ми виросли, за містом, у Ельмсгаймі. Але тієї вілли ти, мій лебе... м-м... Пауло, — він знову моргнув, — ти, либонь, таки не пам'ятаєш. Ну, поговорили. Час уже й до діла.

Клебер якраз дуже добре пам'ятав ту віллу таємного радника Фюнффранка, так, Фюнффранка, співбудівника Багдадської залізниці. Нині неподалік вілли, там, де за його юності був ще ліс, лежав величезний аеродром, де він сів нещодавно, прилетівши до міста. Але тепер, стоячи й дивлячись на повиту туманом віллу, він не чув ревіння моторів. Туманна погода, що тривала вже більш як тиждень, закрила для літаків цей вузол міжнародних авіаліній. Вілла стояла серед садка, як і давніше; а проте — чи то в тумані так здавалося — була нині якась занепала, зубожіла. Тільки пообгортані жовтою восківкою деревця в садку були наче такі самі. В тумані вони виглядали жовтогарячими мазками пензля на мишасто-сірому тлі, надзвичайно імпресіоністично й надзвичайно по-давньому.

Тут стояв ти колись, іще гімназистом, і тобі солодко стискало горло. І знову стиска, далебі! Клебере, дурню, занесло ж тебе сюди, закинуло, завіяло аж з Південної Америки! Чого ти тут, власне, шукаєш? Сподіваєшся, крутячись попід парканом, як і тоді — тільки що тоді ти мав ще велосипеда, — що з-за ледь прогорнутої фіранки за тобою стежитимуть потай дві чи три пари очей і дивуватимуться з твоєї велоси-

педної акробатики? Чого ж тоді ти насунув свою шапочку аж на брови? Чи, може, ти збираєшся передати виринулим із давньої давнини сестрам Фюнффранк свою візитну картку? А хіба тепер ще існує звичай передавати візитні картки? Такий старий блукач із джунглів, як ти, може мати лишень географічні чи топографічні карти, а не візитні картки.

Клебер поплентався назад, до тролейбусної зупинки, де бовваніло в тумані кілька постатей. І зненацька побачив перед себе Юдіт — трохи не наткнувся на неї.

Вона йшла просто на нього, ведучи обабіч себе на коротких повідцях двох собак— здоровезних, могутніх бульдогів, простоволоса, гордо випростана; і руді собаки, пальто Юді з рудої верблюдячої шерсті, її золоте волосся зразу теж здалися Клеберові мазками жовтогарячої фарби на мишасто-сірому тлі.

Клебер квапливо ступив убік, бо жінка з собаками йшла простісінько на нього. Тепер вона його неминуче впізнає, бо він же, як сказав Атті, майже не змінився з гімназичних часів. Клебер зірвав з голови шапочку. Він не знав, як до неї звернутись. І несподівано промовив, чіпляючись за дешеву оригінальність легковажно-незвичайного звертання:

— Як ся маєте, dona Juditha? [1]

Вона зупинилася на коротку хвильку, й собаки враз натягли повідці. Зовсім зблизька, метрів із двох, усміхаючись, як «Невідома з Сени», глянула на нього так, що йому серце похололо: очі її були порожні, невидющі, мов у якої елліністичної богині з мармуру.

— Це ви до мене? — кокетливо озвалась якась схожа на покоївку пикатенька дівчина на тролейбусній зупинці.

Юдіт Фюнффранк попрямувала далі, за своїми двома боксерами. «Жудіта... — подумав Клебер. — Вона, либонь, і не зрозуміла, що то я до неї звернувсь. І чом я не сказав просто «Юді»?»

Він жартівливо спитав у пикатенької перше, що спало на думку:

— Ви не можете мені сказати, шановна панно, чи скоро буде тра-ля-лейбус до міста?

Дівчина відповіла, оскірившись в усмішці; він подякував, відвернувсь і довго, застигло проводжав поглядом Юді, неспроможний піти за нею.

«Що то дивилось на мене з тих невидющих очей? Безмірна меланхолія, що вже обернулась на якусь летаргію? Чи просто тихе божевілля? Щось незвичайне, майже нелюдське, — думав Клебер пригнічено. — Щось чужіше за найчужіший погляд індіянина...»

Позавчора її стерегли з обох боків, мов арештантку, сестри; а сьогодні, так самісінько, здоровезні собаки, що скоро злилися з нею в тумані в одну триєдину істоту.

Вона танула, розпливалася в мишасто-сірому небутті, а Клебер почувався на три тисячі років старішим, почувався троянським пастухом на горі Іді, що побачив, як повз нього пройшла богиня, жива, втілена, і все ж недосяжна, недоторканна.

«Парісе-Клебере, треба було, незважаючи на той її загадковий, солодко-моторошний порожній погляд і усмішку, дати їй яблуко...»

3

«Bobagem, — вилаяв він сам себе, вертаючись тролейбусом у місто. — Bobagem». (Це бразільське слівце означає «дітвацтво», «витребеньки», «бридня».) Пускатися в якісь неокласичні химери, що межують із несмаком; немовби з ногами залізти в Беклінову картину. Та однаково Беклін великий художник, подумалося Клеберові. Й того самого вечора, досить теплого, — туман огортав його, наче перина, — він, не прийнявши запросин куратора етнографічного музею на келишок вина, знову вартував на тому самому безнадійному посту перед «домом трьох дівчат» у Ельмсгаймі.

Думку зателефонувати до Атті Фюнффранка в Дім радіо й запросити його з усіма трьома сестрами на обід Клебер відкинув зразу. Люди рідко змінюються; Атті, відчував він, так самісінько опиратиметься прямому Клеберовому знайомству з його «sisters», хоч би їм було вже й по сімдесят років. Отож він прийшов і чекав тут навмання, сам не знаючи чого. Він навчився чекати, просто чекати, та й годі, в індіян — найтерплячіших у світі маста́ків чекати.

Аж ба — недовго довелось йому чекати в непроглядному тумані, що огортав його, як майже сліпу людину. Під порталом вілли засвітилась розмитою ясною плямою лампочка. А тоді на вулиці віддалік заурчав мотор, до брами підкотився темний силует авто й зупинився. Таксі. В розпливчастому світлі Клебер, сам схований у тумані й присмерку, побачив, як з вілли вийшли дві жінки — Імо й Тіна. Сіли в таксі, й скоро вурчання мотора завмерло вдалині.

Клебер почалапав у своїх — сьогодні затеплих — ботах назад до тролейбусної зупинки, де він перше помітив телефонну кабінку. В телефонному довіднику він знай-

[1] Пані Жудіто (*португальське*).

шов прізвище: «Фюнффранк, Беттіна й Імоджена». Юдіт там не було зазначено.

— Алло! — озвавсь її голос — Клебер упізнав його відразу, — навдивовижу «телефоногенічний», навдивовижу дзвінкий і приємний (іще й це!).—Я слухаю... Хто там? Алло!

Santo Sacramento! Йому знову солодко здушило горлянку й кілька секунд не давало говорити — йому, що вмів так владно розмовляти з індіянами-шаванте, недавніми людожерами.

Врешті він сказав, гучно прокашлявшись:

— Кхе-кхе... це Пауло Клебер. Може, ви пам'ятаєте такого... кхе-кхе... Юді?

— Авжеж, я тебе пам'ятаю, Пауло. Як ся маєш?

Вона вимовила ті вперше зроду звернені до нього слова так природно й невимушено, що Клебер аж сторопів трохи.

— Послухайте...

— Я тебе слухаю. Дуже радо.

— Ви знаєте... кхе-кхе... ти знаєш, Юді, що я зараз тут, у Ельмсгаймі?

— Випадком?

— Та ні... м-м... не випадком, — признався він. — Я вештаюсь побіля вашої вілли, як перед двадцятьма роками. От навіжений, правда ж?

І притис до вуха трубку, напружено вслухаючись. А там пролунав стриманий дзвінкий сміх, цілком нормальний. Клебер зітхнув полегшено: ані в сміхові, ані в мові Юді не вчувалось ніякої маніакальної меланхолії чи тихого божевілля.

— Будь ласка, не подумай, що я нахаба, але чи не дозволиш ти... чи не схотіла б ти прогулятися зі мною хвилин десять?

— Зараз?

— Зараз.

В чеканні відповіді йому знову здушило горло хвилювання, аж дух перейняло. Нарешті Юді озвалася:

— Скажи-но, Пауло, а яка нині погода?

— Яка погода? — він засміявся зовсім по-хлоп'яцькому. — Та наш же славний туман. Густий, як горохвяна юшка. Незгірший за лондонський.

— Туман? — перепитала Юді нараз тихіше, майже пошепки. — Справді густий туман, кажи?

В ньому знову ворухнулася підозра, збуджена скупими Аттілиними словами. Підозра, що те нічне бомбардування, відібравши Юді нареченого, полишило незагойну рану в її психіці.

— Та вже багато днів... більше тижня туман. Хіба ти не знаєш, Юді?

— Та знаю... — повільно, якось тягуче відповіла вона. — Я ж сьогодні ним дихала...

Та чудна відповідь нітрохи не розвіяла Клеберової підозри.

Не встиг він сказати їй, що вдень зустрічав її, а вона його не побачила, як Юдіт заговорила знову жвавіше, навіть рішуче:

— Густий туман і зовсім не холодно... Гаразд. За десять хвилин я вийду.

В одній з численних дощаних пивничок, що нагадували салуни американського золотошукацького Заходу — за Клеберового дитинства таких у місті не було — він трошки набрався духу в вигляді трьох чарок малинового лікеру й швидко потюпав назад до вілли Фюнффранків.

Та перед віллою ніхто не чекав на нього. На ганку світилась над дверима розмита пляма лампочки.

І раптом вона погасла.

Таж світло завше гасне раптово, подумав він, помалу тільки сонце заходить та в театральній залі темніє. І все ж ота раптова темрява аж у серце його шпигнула. «Вона не вийде; це вона показує мені, що передумала, аби я не чекав на неї довше...»

Клебер чекав іще дві хвилини; його індіянська терплячість де й поділася. Ті дві хвилини не знати чого видалися йому трохи не найприкрішими в його житті, такого вони були сповнені розчарування. А малиновий лікер розпалив те розчарування до якогось похмурого відчаю. «Відмовлюсь я від цих лекцій, — подумав він, — і завтра ж будь-що-будь полечу додому, до Сан-Паулу». Але ту мить тихо рипнули двері, а тоді з чорного отвору притишений голос Юді покликав:

— Пауло!

— Я тут, Юді. Ти зі своїми собаками?

— А звідки ти знаєш моїх бульдогів? — І, не чекаючи відповіді, вона додала: — Ні, обійдемося без їхнього товариства.

Аби не згаяти через темряву ні секунди, Клебер подерся по сходинах просто рачки (також способом індіян караха), дивно щасливий від того, що вона вийшла без собак; зірвав рукавичку, налапав потемки холодну руку Юді і з поспіху поцілував її в долоню; відчув зразу, як вона без ніяких церемоній бере його попідруч, і, ведучи її вниз із ганку впевнено, як людина, що звикла ходити вночі чагарями, подумав: «А нащо, власне, вона вимкнула лампочку на ганку, перше ніж вийти?» Щоб не помітили сусіди? Хто б це їх помітив у такому тумані! І все ж йому не йшло з думки, що Юді вимкнула світло, аби її не було видно.

Вони помаленьку йшли вулицею; теплий туманний морок огортав їх. Клебера глибоко хвилювало те, що вона не відпускала його руки і — видимо, вмисне — горнулася до нього, навіть там, де з вікна котрої-не-

будь вілли сочилося на тротуар непевне світло.

Юдіт сказала:

— Ти знав, що я сама вдома?

— Гм... так, я бачив, як Імо з Тіною від'їхали в таксі.

— Вони поїхали в кіно.

— А Кагляночку лишили вдома.

Туман приглушував їхні голоси. Чи, може, не туман? Може, дивна урочистість цього пізнього побачення в півтемряві, побачення вперше за стільки років, а властиво, і взагалі вперше?

— Я майже ніколи не ходжу в кіно... Дужче люблю радіоп'єси.

— Але до театру ходиш.

— Дуже рідко... Хіба на щось зовсім надзвичайне.

— А ти знаєш, я позавчора бачив тебе в театрі.

— Я знаю. Тіна й Імо мені потім розповідали.

— Потім? Ага! Значить, вони мене все ж упізнали?

— Та... більш-менш.

— Але ти, Юді, мене зовсім не впізнала... Навіть не глянула в мій бік ні разу.

Вона хвильку мовчала. Тоді промовила:

— Ні... ні разу.

— А на великому антракті ви пішли додому, хоч вистава була чудова.

— Авжеж, чудова... — і знову помовчала. — Але мені... важко слухати три дії підряд... я надто втомлююсь.

«Ага! — стрельнуло йому в голові. — Все ж якийсь слід на психіці воно полишило: Юдіт навіть не може протягом трьох дій стежити за виставою. Порушено здатність зосереджуватись чи бог зна що».

— А взагалі як тобі живеться, Юді?

— Мені? Добре. А тобі? Ти ще й досі молодий? Чи вже старий?

Клебер, що любив сміятися голосно, тепер чогось засміявся тихим, горловим сміхом, мов індіянин:

— Юлій Цезар називав своїх легіонерів до сорока шести років «молодшими».

Юдіт спитала:

— В тебе й досі чуб такий чорний, лискучий, як воронове крило?

Вони якраз увійшли в блідий, але немов матеріальний, подібний до шатра світляний конус під одним з нечисленних у Ельмсгаймі вуличних ліхтарів. Клебер зірвав з голови шапочку, щоб показати їй свого чуба, й досі чорного та блискучого. Ту ж мить Юдіт рвучко відвернула голову.

— Ти смієшся з моєї шапочки? Мені її подарував у Сантосі один лузобразільський, цебто вроджений у Португалії, рибалка.

Вони вже йшли поволеньки далі, знову огорнені безживним, але ніби матеріальним мороком. Притискаючи до себе його лікоть, вона сказала:

— Ні, я не сміюся з тебе, Пауло...

Простенька щирість тих слів знову невимовно зворушила його.

— Так-так, горді сестри їдуть собі розважатись, а Кагляночка лишається вдома з собаками. Досить... кхе-кхе... казкова ситуація.

Пройшли ще трохи, тоді вона озвалась, але в голосі в неї вчувалося тепер щось йому невластиве, ніби суворість чи різкість.

— Казки часто бувають жорстокі.

На це можна було багато що сказати. Але Клебер ухилився:

— Аттіла... часто в вас буває?

— Ні. Він дуже зайнятий.

— Я знаю. Він мене вчора інтерв'ював. Яке недоладне слово. Для телебачення.

— Пауло Клебер, заморський звір.

Він почув — так, почув! — як Юдіт усміхнулася.

Зненацька вона зупинилась. І відпустила — майже відпустила Клеберів лікоть, що його так міцно, так просто й невимушено, аж трошки збентеживши Пауло тим, притискала була до себе.

— Ти й ще про щось розмовляв з Атті? Крім інтерв'ю?

— Я? Розмовляв... Кілька хвилин.

— А що він казав тобі... про нас?.. Про мене?

Юдіт вимовила те аж затинаючись, хоч і різко, мов на допиті.

— Розповідав про твоє нещастя, Юді.

Іще різкіше:

— Яке нещастя?

Тепер затинався, відповідаючи, Клебер:

— Ну, що ти... під час нальоту... втратила свого... свого нареченого.

— А ще що?

— Більше нічого. Сказав іще тільки, що...

— Що?

— Що ти... що ви... з цим страхіттям... сяк-так стерпілися.

Вона шепнула: «Сяк-так...» — і раптом знову притисла його лікоть до себе, пригорнулася сама, потягла його далі, кажучи враз весело й бадьоро:

— Ну, великий звірю з бразільських джунглів, розкажи ж мені, які ти привіз трофеї.

— Можу показати тобі кілька zanzas.

— Занзас? А що це таке?

— Висушені голови, зменшені особливим способом. Наприклад, голови лінивців; індіяни з горішньої Шінгу переслідують їх як щонайвредніших злих духів.

— Бідолашні лінивці... А чого саме їх?

— Мабуть, тому, що вони такі страшенно повільні.

— А в нас тут злі духи страшенно швидкі, — почув Клебер, і знов підозра ледь ворухнулась у ньому. — Що швидші, то зліші.

Він прокашлявся, відганяючи ту тінь підозри:

— Кхе-кхе... У мене в валізі є й zanza з людської голови. Але тобі... кхе... я б її, мабуть, не показав.

— А чому?

— Боюся, що твоя ніжна душа затремтить зі страху.

— З якої це речі?

— Бо то справжня голова індіянина з племені явлапіті. Її відрізав його ворог, індіянин із племені шаванте, а тоді таємним способом, вимочивши в якихось соках, зменшив до розміру кулака й носив на поясі як оздобу.

— А по-моєму, не так воно й страшно, Пауло, — сказала Юді начебто зовсім спокійно. — По-моєму, не менш жорстоко, — і знову в голосі її ожили різкі нотки, — убивати людей, яких ти в вічі не бачив і не

побачиш—і навіть не зможеш повісити оту, як ти її називаєш, занзу з їх голови собі на пояс як оздобу...

Вона замовкла. Ведучи її потемки далі, Клебер поміркував над її словами й сказав:

— Щиру правду кажеш, моя злотокоса панно Кагляночко. Сучасні засоби масового знищення сліпіші й жорстокіші. Вони вбивають не тільки саме життя, а й смак до життя, — і знову прокашлявся: — Кхе-кхе... не хотілось би хвалитись, але я зачув те нюхом іще в юності. І тому завчасу втік до так званих дикунів.

— А що ти чуєш нюхом тепер?

— Мокре, опале букове листя. Як давно не чув я цього запаху!.. І... щось наче бензин.

Вони весь час ішли головною вулицею Ельмсгайма: переходячи бічні вулички, обережно намацували ногами край тротуару. Та ось кам'яні плити під ногами в Клебера скінчились, почалася мокра рипуча жорства, нерівний пісок.

— Та й темно ж... Уважай, Юді, щоб не спіткнулася.

— Та я ж того й держуся так за тебе...— Вона тихенько, здушено засміялась. — Того ж я так і держуся за тебе, мій давній, прадавній друже. Хоч ти ні разу й не розмовляв із сестрами Фюнффранк, ти й тоді вже був наш друг. Правда?

— Правда, — запевнив він зворушено. — Правда. Але — Sacramento! — я взагалі вже нічого не бачу.

Вона знову засміялась, як срібний дзвіночок, тепер уже зовсім не стримуючись.

— Ти нічого не бачиш, — ха-ха-ха, і я нічого не бачу. Обоє ми нічого не бачимо, ха-ха-ха, хіба ж це не чудесно?

«Чудесно? Про що це вона?» — спитав себе Клебер. І сам собі відповів, гамуючи підозру, що знову скинулась у ньому: «Та це ж вона дозволяє тобі, своєму нерішучому, страшенно повільному, мов той лінивець, закоханцеві... Це ж нарешті ти можеш... ти повинен поцілувати Юді!»

Але ту мить він завважив, що над стіною темряви примарно спалахує й гасне світляний сніп — велетенський, і все ж безсилий проти нічного туману, надто кволий, щоб освітити те місце, де вони стояли. І Клебер зробив помилку: сказав про те своїй супутниці. Вона зразу відсторонилась від нього — тепер уже зовсім.

— Твій індіянський ніс тебе не одурив. Бензин. Тут, зразу за Ельмсгаймським гаєм, починається аеродром, — повідомила вона сухо, потім додала якось дивно церемонно, офіційно: — Теперь, будь ласка, проведи мене назад.

Клебер припустився іще одної помилки. Замість відразу зробити те, що хотів, він іще чіплявся за розмову:

— Мертва тиша... Це через туман літаки не літають.

— Еге ж, мертва тиша... — Вона замовкла, тоді нагло зашепотіла хрипко, уривчасто: — Якби ти знав... яка це вівісекція... для мене... оце невгавне ревіння над нашим домом, день і ніч... Тіна й Імо давно вже звикли до того, але я чую краще за них, багато краще, ти віриш?

4

Він незграбно, мов ведмідь, простяг руку в туманний морок і знайшов те, що шукав, і притис до себе (ведмеді можуть бути такі ж моторні, як і вайлуваті) в якомусь лагідному шалі, й справдив без перешкод давню, ще хлоп'ячу мрію, що всі пустельні роки лишалась буйно молода: поцілував Юдіт Фюнффранк. І взяв у долоні її щоки, й почутив нараз теплу вологу; але то не теплий туман осів на них. І відчув у своєму волоссі її руки, і вловив вухом її шепотіння: «А справді, на дотик наче вороняче пір'я... У нас колись була приручена ворона — ти ні разу не бачив її в нашому садку?» Португальська шапочка впала додолу, і він її так і не знайшов — потім, ідучи осліп у туманному мороці назад, обоє без кінця жартували та сміялися з нього. Як дійшли до вілли й зашаруділи ногами на ганку, з-за дверей озвалися гавкотом собаки.

— Тихо, грім і блискавка! — крикнула Юді в темний портал, і гавкіт зразу стих Клебер, сміючися щасливо, почав кепкувати з тієї старосвітської лайки, і Юді пояснила йому, що то зовсім не лайка, а так кличуть їхніх бульдогів — Грім і Блискавка.

Чи зможе він побачитися з нею завтра? Подумавши трохи, вона відповіла майже пошепки: не вдень. Хіба пізно-пізно ввечері. Бо завтра Імо й Тіна будуть весь час дома, а тому вона не зможе вийти.

— А чому це? — запитав Клебер. Вона ж, зрештою, вже не дитина!

Пізно ввечері, відповіла Юдіт, десь о пів на одинадцяту, коли сестри полягають спати, вона зможе вислизнути з дому. Так і сказала: «Тоді я зможу вислизнути, якщо вже ти неодмінно хочеш іще побачитись зі мною».

— А ти — хіба ти не хочеш більше зі мною бачитися?—мовив він у темряву.

На те вона не відповіла. Вони ще раз міцно обнялись і розлучилися, мов дві тіні...

Другого дня — туман був густий, як і перше — Клебер інструктував приділеного

йому асистента. Він був безтямно щасливий; тільки зрідка на осяйну блакить його настрою випливала темна хмаринка (наче зграя грифів у безхмарній синяві над блакитно-зеленим тропічним пралісом. Поява такої зграї означала завше те саме: десь лежить щось мертве, десь щось гниє). Та Клеберові не хотілось розмірковувати, чого це над ним мелькає та тінь остраху.

Зразу по десятій годині він узяв на Петер-Паульштрасе таксі, поїхав до Ельмсгайма, лишив авто біля телефонної кабінки, звідки напередодні дзвонив до свого «дому трьох дівчат», і потюпав у тумані до вілли будівника Багдадської залізниці, де якраз погасали останні вікна.

Він довгенько чекав, і знову йому солодко стискало горло... Аж ось тихенько-тихесенько стукнули двері. Знову він порачкував сходами вгору й знайшов на ганку Юді — навіть не тінь, а мовби невидимку.

— «Викрадення з сералю», — прошепотів він.

І вона засміялась, теж ніби пошепки. Зразу взяла його під руку і міцно держалася за нього всю дорогу до машини.

— Хвилиночку, ласкаве панство, — сказав шофер, коли вони відчинили дверцята. — Я вам засвічу світло.

— Дякую, не треба, — відказала Юдіт тоном увічливого наказу й додала вже зовсім не гостро: — А крім того, ніяке ми не панство.

— Все ж хай краще буде панство, — пожартував темний силует шофера. — А то я вже боявся, що мій пасажир хоче тут, за містом, в оцьому туманищі непроглядному — що ви скажете на оцей туман без кінця? — гарненько вбити та пограбувати нещасного таксиста...

Він повільно-повільно, весь час тихенько кленучи туман, повернув машину й поїхав назад до міста. Юдіт відхилилась, звільнила свою руку і мовби умисне відсунулась від Клебера.

— А ти, може, справді такий собі гарненький убивця і грабіжник, Пауло?

— Хіба в мене такий вигляд? — відказав він не дуже дотепно.

— Не знаю... Я ж, власне, нічого не знаю про тебе. Принаймні, здається, викрадач жінок із тебе неабиякий.

— У Південній Америці таке реместо не вельми вигідне, — відповів Клебер уже дотепніше. — По-перше, там дуже легко за це дістати ножа під ребра. А по-друге — дуже легко підчепити яку-небудь болячку.

— І ти ні разу не дістав ножа під ребра? І болячки ні разу не підчепив?

— Та на превелику силу мені пощастило уникнути того й того. Кхе-кхе... а куди ж це, властиво, принц Воронове Крило везе злотокосу Кагляночку? До якого-небудь симпатичного шиночка? Чи на танці?

Попереду в тумані вже виринали й множилися примарні вогні міста. Зненацька Юдіт уткнула обличчя Клеберові в плече.

— Я б не хотіла показуватися з тобою серед... так званої гучної юрби. А де ти, до речі, мешкаєш?

— Поки що в затишненькій кімнатці університетського гуртожитку.

— А чим ти можеш іще мене потішити, крім отих твоїх «zanzas»? Отією... отією ритуальною машкарою, що ти розповідав учора, як ми вертали з аеродрому?

— «Іджаелені» індіянина з племені камаюра.

— Ти казав, що вона оздоблена цілою мавпою.

— Духом мавпи, Юді. Ду-хом. Ти такого ще ніколи не бачила.

Вона все ховала обличчя в нього на плечі.

— І ти гадаєш, що її варто... побачити, ту твою іджа... як там її?

— О, ти дивом здивуєшся! — запевнив жваво Клебер.

— Правда? А я думала, духів бачити не можна...

Хоч була субота, об одинадцятій годині трохи схожий на казарму студентський гуртожиток уже спав. На Юдітине прохання (Клебер добре розумів: вона боїться, що її побачать, упізнають, розійдуться плітки) він не світив у вестибюлі світла. Вона знову вхопила його під руку, і він, присвічуючи сірником у жмені, довів її до своєї «тимчасової хати». Коли, відімкнувши двері й завівши її в кімнату, він почав налапувати вимикач, вона знову зашепотіла:

— Не треба світити...

Той, як йому спершу здалося, інтимно-соромливий шепіт знову пронизав його радістю. Вже він простяг руки, щоб пригорнути її до себе, коли в ньому знову прокинулась підозра.

— А чого ти шепочеш, Юді? І чого нам не можна увімкнути світло? Тут же нас ніхто в світі не почує й не побачить.

— Ну гаразд, я не буду шепотіти, — промовила вона вже півголосом, якось церемонно, аж холодно. — Але світла мені не треба. А тобі?

Клебер засміявся тихенько, по-індіянському, так, як він рідко сміявся. Йому вже знов не терпілося вхопити її в обійми, але натомість він підвів її до незавішеного вікна, в якому виднів напівзруйнований, напівбудований світ. За ще не прибраною пам'яткою другої світової війни — глухою, без вікон причілковою стіною, що тільки й лишилася від зруйнованої кам'яниці і височіла в нічному тумані невиразною тінню, —

здіймався новенький дванадцятиповерховий палац якогось страхового товариства; на ньому стовпчиком, згори вниз, світилися кобальтово-сині великі неонові літери «ЖИТТЯ», — решту напису затуляла стіна руїни, — розмазані туманом так, що їх насилу можна було прочитати.

— Що ти скажеш про блакитний посвіт цього «ЖИТТЯ», Юді? — обережно спитав Клебер.

— Блакитний посвіт цього життя... — проказала вона за ним, але Клебер відчув, що вона його не зрозуміла.

— Ну, он отого, бачиш? Для нас цього світла досить.

— Авжеж, для нас цього світла досить... — луною озвалась вона.

— Трошки неначе на морському дні, — сказав ще Клебер, перше ніж поцілувати її біля вікна.

— І не трошки, — відказала ще вона, перше ніж підставити йому уста. Відказала, здалось йому, якось аж надто завзято. — Не трошки, а зовсім як на морському дні, глибокому-глибокому.

Тоді вони поцілувалися довгим-довгим поцілунком, що зовсім запаморочив голову Клеберові. Юді обмацувала йому лице своїми холодними руками. Врешті неквапно відняла їх і спитала, відвертаючись:

— Слухай, а чого в тебе права щока вся в шрамах? Ти ж, певне, ніколи не був корпорантом.

Він коротенько розповів їй про свою пригоду в індіянському селищі, тоді сказав, що треба все ж засвітити на хвильку світло, щоб вона могла роздивитися машкару — іджаелені; але Юдіт навдивовижу вперто наполягала, що «блакитного посвіту цього життя» — вона чомусь страшенно уподобала цей вислів — з неї цілком досить.

«Що за дивний страх перед світлом і любов до темряви, що за комедія!» — подумав Клебер розгублено й трошки сердито, порпаючись потемки в шафі й видобуваючи звідти зразу «таякунчо» — зроблений з пташиних кісточок наспинний панцир, а тоді машкару.

Вона була зроблена з довгих бамбукових волокон і чогось подібного до білої вати, ніби з коконів метеликів — досить моторошна на вигляд мавпа-лялька з довгим хвостом і вузеньким писочком, вирізаним з клаптика крокодилячої шкіри. Клебер, власник тої індіянської ритуальної прикраси, все те знав, але, навіть добре знаючи свою коштовність, сам не бачив у блакитнуватому мороці майже нічого.

— Ні, треба засвітити, Юді, бо ж ти не побачиш цієї іджаелені, цієї мавпи, цебто... кхе-кхе... цього духа мавпи...

Тоді вона мовчки забрала від нього машкару — несміливо, вагаючись простягла руку, а вже взявшись за неї, потягла до себе рішуче, аж свавільно.

Таємниче зашелестіли бамбукові волокна; Юді стисло, зосереджено висловлювала свої враження:

— Справді на дотик наче звірок. Так. Наче мавпа. Ні, наче дух. Неймовірно, Пауло: воно, справді, наче дух мавпи на дотик.

І знову шелестіли волокна...

5

«На дотик наче дух». Коли Юді вимовила ті слова, його підозра обернулася на певність. Те, чого він після вечора в театрі боявся потай, але гнав з думки, те, про що можна було здогадуватися з Аттілиних слів, було тепер майже поза всяким сумнівом. Та страшна ніч бомб і пожеж, що відібрала Юді нареченого, напевне, лишила по собі тяжку душевну травму, нервовий розлад, психічну хворобу, що її, либонь, можна визначити, як параноїдну фотофобію — манію переслідування в формі страху перед світлом. Клеберові пригадалася рання Фрейдова праця «Деякі аналогії в психічному житті дикунів і невротиків» і власні спостереження з життя племені караха. Оті оздоблені «духами» звірів ритуальні машкари надягалися в темних глиняних халупках. І танцівники, перше ніж вийти з них на світло, довго обмацували, гладили, вкоськували тих «духів».

«Наче дух мавпи на дотик». Після того, як вона, нітрохи не опинаючись, віддала себе йому, він одвіз її додому так само нишком, як і «викрав із сералю», але вже не в піднесеному настрої закоханця, що за двадцять років урешті досяг свого щастя, а в напруженій увазі доглядача з божевільні. А вернувшись до гуртожитку, трохи не до ранку не міг заснути, бо його гризло сумління. «Uma louca pobre! Сердешна божевільна! Я ж свідомо, підло використавши її нічим не стримувану довіру, зневажив її!» Ця пізня перемога видавалась йому першою ганебною поразкою в житті, в цілому його житті.

Другого дня перед обідом він пішов у Дім радіо до доктора Аттіли Фюнффранка.

За ніч похолоднішало, й туман був уже не такий непроглядний. Голі платани маячіли за широкими вікнами вже не так примарно, ледь позолочені крізь туман бляклим сонцем, і навіть відкидали на землю слабку тінь.

— Пробач, що я так удерся до тебе, Атті, й що спитаю про одну дуже дражли-

ву річ. Я маю на увазі Юді. Кхе-кхе... це в неї невиліковне?

Один з чотирьох телефонів на столі в Аттіли нараз задеренчав.

— Хвилиночку, — сказав він, пильно дивлячись на Клебера, й узяв трубку. — Так... Треба записати на магнітофон. — Він поклав трубку і, вже не дивлячись на Клебера, а надписуючи золотим олівчиком якесь зауваження на берегах паперу, що лежав перед ним, буркнув недбало, теж ніби роблячи зауваження на берегах: — Так. Невиліковне.

— Це кажуть.. кхе-кхе... це кажуть лікарі? — хрипко перепитав Клебер. Його ніби морозом усипало.

— Так. А втім...

Телефон задеренчав знову.

— Хвилиночку, Пауло, — сказав Фюнффранк. Тоді в трубку: — Ні, на магнітофон, я ж вам сказав. — І поклав трубку.

— Пробач, що я лізу не в своє діло, — шпарко загогорив Клебер, — але чому, ну чому ви не віддасте її до спеціального закладу? Не до державного, а до якої-небудь приватної клініки, де вона перебувала б під постійним індивідуальним наглядом? Може, тривале інтенсивне лікування...

Знову телефон. Цього разу керівник відділу аж гримнув у трубку:

— На маг-ні-то-фон, я сказав! — кинув трубку на апарат і буркнув, моргнувши оком: — Збожеволіти можна!

— Авжеж, можна. Ось вона, ваша цивілізація.

— Як то ваша? — перепитав Аттіла нервово чи навіть трохи вороже. — Хіба вона й не твоя?

— Та почасти й моя... А щодо Юді...

— Пауло, твоє невмируще, по-овечому терпеливе зацікавлення моїми «sisters» справді зворушливе, — вирвалось у Фюнффранка відверто злостиво. — Але Юді *не хоче* ні до якого закладу. Ні до державного, ні до приватного.

— Не хоче? Я не зовсім розумію тебе. Хіба в таких випадках усе залежить тільки від волі хворого?

— Вибач, але в цьому випадку все залежить від волі Юді, — з притиском, тоном уїдливо-лагідного повчання промовив Аттіла. Тоді додав знову недбало, ніби зауважив на берегах паперу: — Не хоче вона в притулок для сліпих, і квит.

Задеренчав телефон; цього разу Аттіла розмовляв довгенько. Клебер швидко відійшов до вікна — опанувати якось свої чуття, збурені раптовим ударом. Платани світились уже чистішим золотом; дрібне галуззя було мов золоте волосся, а туман повивав його золотим серпанком.

Коли позад нього стихла кваплива балачка, він обернувся, відкашляв свою хронічну хрипоту, що тепер іще подужчала:

— Кхе-кхе... а як воно, властиво, сталося?

— Фосфорна бомба, — коротко мовив рудий і записав щось у великому блокноті. Потім, теж відвернувшись до вікна, пояснив урочисто, мовби доповідаючи: — Дрібнесенькі скалочки-іскорки. Як навмисне, в обоє очей. Осліпило — і більше нічого. Ні, одна іскринка ще коси припалила. Ну, вони, як бачиш, відросли.

— Як золото, — озвався Клебер.

— Ага, наш лондонський туман нарешті розходиться, буде гарний день... М'язи райдужини навдивовижу лишились неушкоджені, але сітківка пропала. А вона горда, my poor little sister [1]. Не бажає показувати своє воєнне каліцтво. «Я не хочу, щоб мене чужі люди жаліли», — каже.

— Я не чужий.

— Ні, ти справді не чужий... І нізащо не можна її умовити, щоб носила, за правилом, жовту пов'язку на рукаві. «Я націстського погромницького тавра не носитиму», — каже [2]. І з білою паличкою теж не хоче ходити. Тіна, й Імо, й Грім та Блискавка, наші два боксери... цебто собаки...

— Я знаю.

— Он як? Ну... от вони й пильнують її вчотирьох. А вона в нас завше була чутка й кмітлива, отож і сама так поводиться, що нікому нічого невтямки.

— Атті...

— Що?

— А вона... зовсім сліпа?

— Може відрізняти світло від темряви. Вдень, каже, бачить ніби блакитний посвіт.

Клебер стояв і дививсь у золоту імлу. Здалеку долетіло своєрідне тваринне, ніби хтиво-закличне ревіння протитуманної сирени. Йому ще раз, уже востаннє, солодко стисло горло, як тоді, в юнацькі літа, і він промовив здушено:

— Блакитний посвіт життя...

— Що, що?

— Знаєш, — нараз бадьоро й твердо сказав Клебер, — Бразілія страшенно сонячна країна.

З німецької переклав
Юрій ЛІСНЯК

---

[1] Моя сердешна сестричка *(англ.)*.

[2] В Німеччині сліпі носять жовті пов'язки на рукаві — дещо схожі з тими, які мусили за часів Гітлера носити євреї.

ЧОРНИЙ

„ДЖІ-АЙ"

Становище американського солдата-негра дуже своєрідне. Ще під час другої світової війни в армії США існувала расова сегрегація, «кольорових» не брали до певних військових частин, які комплектувалися виключно з білих. З цього приводу в армії точилася затята боротьба. Принцип сегрегації був, однак, збережений, і тільки 1948 року, під тиском громадськості, президент Трумен змушений був відмінити цей принизливий порядок.

Негри завжди брали участь у війнах, які вели США. Можна нагадати, що за визволення Північної Америки з-під британської колоніальної залежності боролося 5 тисяч солдатів-негрів. Під час громадянської війни Північних штатів проти Південних на боці Півночі воювало вже 180 тисяч негрів. Незважаючи на це, американці не присвоювали їм офіцерських звань. Досить вказати, наприклад, що на початку війни США з Японією в американській армії було тільки п'ять негрів-офіцерів, з них троє — священики. Переважна більшість солдатів-негрів перебувала на становищі служників у білих: вони були розсильними, обслуговували казарми, виконували різні брудні роботи. Лише після настирливої боротьби за «райт ту файт» (право битися) солдатів-негрів озброїли. А коли гітлерівська армія в Арденнах, наприкінці другої світової війни завдала серйозної поразки американо-англійським союзникам, командування змушене було пустити в бій кілька полків негрів. Було забуто спеціальну інструкцію Пентагону, в якій зазначалося, що негрів можна використовувати тільки в допоміжних частинах, бо вони, мовляв, менш розвинені, ніж білі, недисципліновані, погано навчені... Так само під час війни в Кореї, коли американські окупанти зазнавали поразку за поразкою, туди було надіслано негритянські частини.

Найбільш поширена расова сегрегація на американському військовому флоті. До 1932 року негрів там узагалі не було, а пізніше їх стали допускати тільки як служників в офіцерських кают-компаніях. І нині кожен четвертий негр у флоті США працює там стюардом.

Тепер, як повідомив міністр оборони США Лейрд, число негрів в американській армії становить близько десяти процентів. А от серед отих 34-х тисяч американських солдатів, що, за даними Пентагону, загинули у В'єтнамі, негрів було 4650 чоловік. Це вже наближає їх число до 14 процентів.

Той самий Лейрд повідомив також, що кількість офіцерів-негрів в сухопутних частинах становить лише 3 проценти, а в авіації ще менше — півтора процента. На флоті служать лічені офіцери-негри, менше півпроцента.

А почуваються чорні в армії не краще, ніж у штаті Алабама. Навіть сама американська преса визнає, що солдати-негри зазнають в армії принижень.

Коли раніше негри домагалися в армії однакових прав з білими, то нині серед них з особливою силою розгортається антивоєнний дух.

«Джі-ай» — так називають солдатів армії США. Негри-солдати, ці чорношкірі «джі-ай», бачать, що білі американці ставляться до людей жовтої раси з тим же презирством, як і до чорних, і мимоволі порівнюють своє становище з їхнім. Це в свою чергу позначається на поширенні антивоєнного руху в самій армії, а організована негритянська громадськість США внесла до своєї програми пункт, в якому рішуче засуджує війну у В'єтнамі.

Американський солдат-негр дедалі більше розуміє, що його примушують воювати у В'єтнамі за чужі йому інтереси.

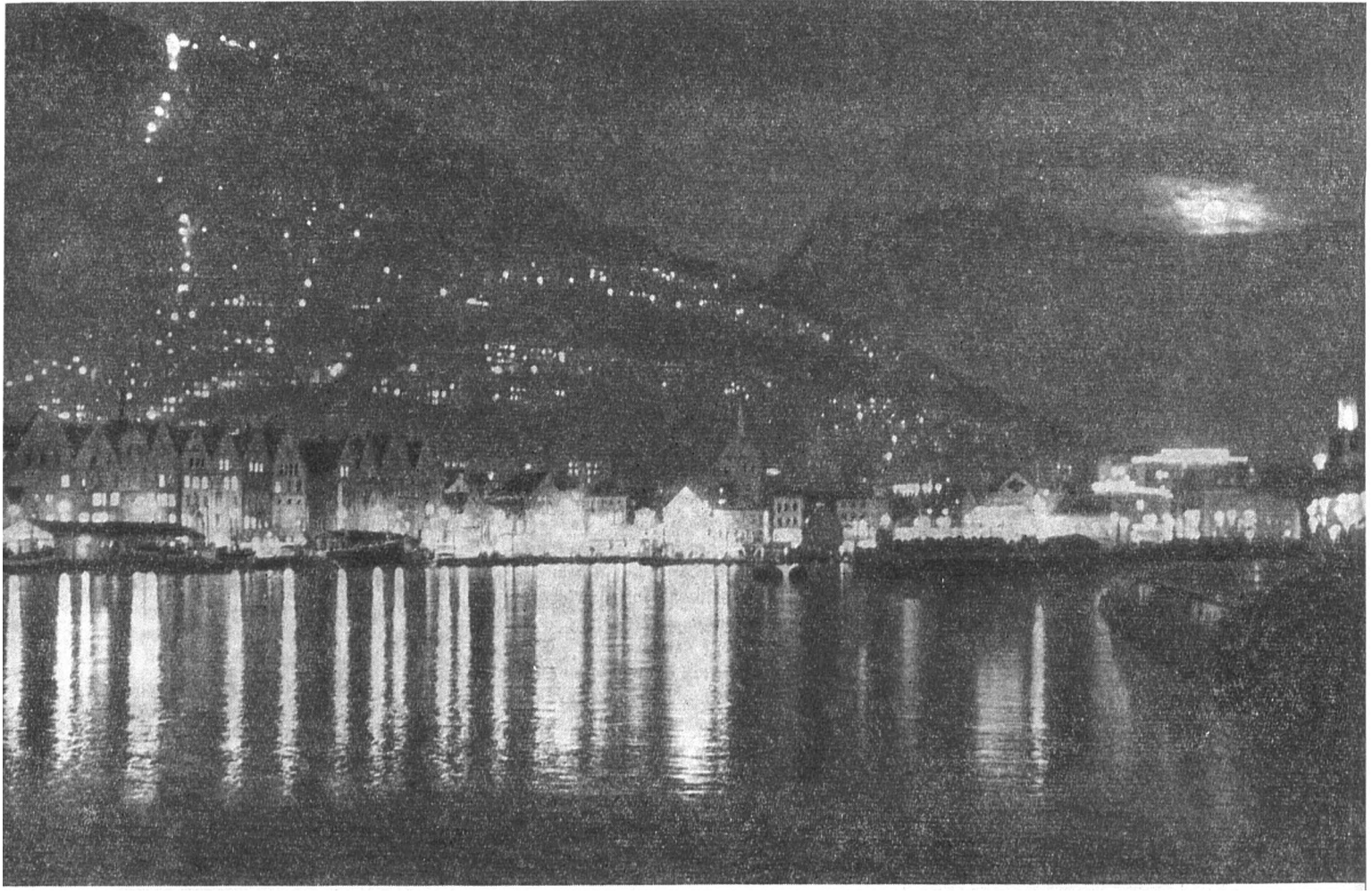

З ФОТОАПАРАТОМ ПО СВІТУ

У БЮ-ФІОРДІ...

Б. ЄНЕВИЧ

Наше судно кидає з хвилі на хвилю. День, два, місяць... «Михайло Ломоносов», що ось вже кілька років провадить комплексні наукові дослідження Атлантики, робить свій черговий рейс у Норвезькому морі. Свинцевому, похмурому, зимовому... Менше 6-ти балів тут не буває. Ми вже звикли до цього, й нам навіть здається, що так і треба.

Та ось, нарешті, остання станція-стоянка, піднято останній глибинний снаряд і, як заключний акорд закінченню робіт на цій дільниці, — починається шалений 12-бальний шторм. Тільки тепер ми всі зрозуміли, як страшенно стомилися, як змучили нас ці нескінченні хвилі й як нам конче потрібна тверда земля.

Ще одна виснажлива, безсонна ніч. І раптом... незвична стійкість палуби. Вибігаємо з кают.

...У Бю-фіорді затишно і спокійно. Похмурі скелі, вкриті хвойними лісами; по сіро-синьому небу пливуть сліпучо-білі хмари, у фіолетову воду тихо падає сніг. На кілька хвилин визирає сонце, і одразу ж небо перекреслює райдуга...

Фіорд закінчується, ми в зручній бухті, до берегів якої збігають з гір вулиці другого за величиною міста Норвегії — Бергена.

Місто перш за все вражає своєю чистотою, яскравістю барв. Всі будинки в ньому як стародавні, так і ультрасучасні різного кольору: блакитні, жовті, рожеві, зеленуваті, а подекуди ще й оздоблені керамічними або металевими прикрасами. Фарби міста — це своєрідна нейтралізація похмурої північної природи, і вони приємно пожвавлюють та різноманітять навколишній пейзаж; фарби міста — це також захист і від кепського настрою, до якого можуть спричинитися нескінченні прикрощі природи.

...Ось вже цілий тиждень холодний дощ стукає у шибки вікон, збігає по бруківці вулиць. Та бергенці звикли до цього, вони, здається, не звертають на дощ ніякої уваги — майже всі одягнені в традиційне захисне вбрання: плащі, капелюхи, спортивні брюки та чобітки...

Своєрідним є побут норвежців. Вони, наприклад, рано одружуються і мають в сім'ї три-чотири дитини. Різниця у віці дітей становить приблизно рік-півтора. І виходить, що молодші діти носять одяг старших дітей і бавляться тими самими іграшками. Далі, коли діти підростають, їх оддають у дитячі садки та інтернати, і в 25—30 років жінки ста-

ють практично вільні від домашніх турбот.

Дорослі діти, що вже працюють, після шлюбу живуть окремо. У гості один до одного ходять зрідка: лише в особливо урочистих випадках, після обов'язкового попередження, аби не спричинити своєю раптовою появою непередбачені витрати.

Нас, радянських людей, дуже вражала надзвичайна ощадливість норвежців, яка відчувається буквально в усьому. Так, у овочевому магазині можна купити півцибулини чи дві-три картоплини — рівно стільки, скільки потрібно для приготування одного обіду. Харчовий раціон тут теж в основі своїй будують за принципом раціоналізму. Протягом майже цілого тижня норвежці їдять рибу і лише один-два дні — м'ясо. Крім економії, це ще й корисно, бо риба, яка містить у собі багато поживних речовин з моря, компенсує нестачу в прісній воді.

Річ у тім, що рельєф Норвегії складають найдревніші кристаліч-

Лев — символ Бергена. Чи не його зображення майоріло колись на прапорах войовничих вікінгів, а сьогодні, втілене в метал, має нагадувати мешканцям про славне минуле їх предків?

Торгівля рибою на бергенському ринку.

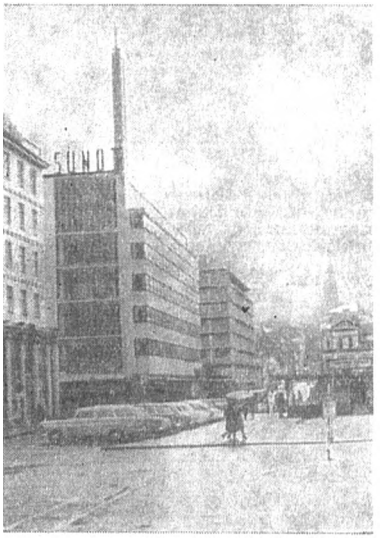

Сучасність у Бергені переплітається із старовиною. Якщо в центрі, де стоять модерні споруди із скла і алюмінію, на досить широких вулицях і площах вирує автотранспорт, то в старому місті його майже нема.

Дощ — супутник життя бергенців, і до нього тут звикли.

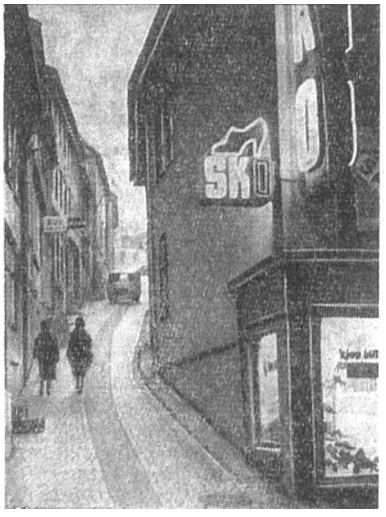

Деякі будинки в місті прикрашені символічними статуями. Ця позолочена фігура, яку ви бачите на знімку, височить на блакитній стіні однієї з адміністративних установ.

У Бергені дуже багато пам'ятників. Деякі з них нагадують про події другої світової війни. Цей пам'ятник споруджено на честь норвезьких патріотів, які загинули під час знищення в Бергенському порту гітлерівського військового транспорту, навантаженого вибухівкою.

ні гірські породи, які за мільярди років свого існування були майже повністю вилужені поверхневими водами. Це в свою чергу призвело до того, що питна вода стала ультрапрісною, їй бракує багатьох хімічних елементів, корисних для людини. Зокрема, нестача фтору викликає каріоз зубів, такий поширений серед норвежців.

Після перебування на нашому судні ряду місцевих вчених ми з вдячністю прийняли їх запрошення відвідати Норвезький біологічний інститут. Біля десятиповерхового будинку інституту, проект якого був розроблений його директором, відомим біологом професором Г. Роллофсану, розташований великий акваріум. Яких тільки риб та морських тварин тут не побачиш! І всі вони зібрані з усього світу самими співробітниками інституту, які працюють на рибальських суднах.

Відвідали ми й Бергенський університет, його лабораторії, розмовляли з викладачами та студентами. Норвезькі вузи не дають певного фаху, вони більш загальноосвітні, закінчуючи їх, студенти ще не знають, в якій саме галузі працюватимуть. Вони не отримують офіціального призначення на роботу, і їхнє майбутнє майже цілком залежить від ділових зв'язків батьків.

Не могли ми не побувати і в знаменитому Трольхаусі — віллі видатного норвезького композитора Едварда Гріга.

Наш автобус зупиняється кілометрів за 15 від Бергена. На майданчику, заховавшись серед дерев, стоїть двоповерховий будинок. Це і є Трольхаус, незабутній поетичний куточок, з яким не розлучався Гріг протягом останніх 23 років свого життя.

Біля самої води стоїть самотній однокімнатний флігель — там тільки рояль і тапчан. Довгі години проводив тут композитор, немов би зливаючись з навколишнім світом, милуючись чудовим видом на затоку, що відкривається з широкого, на всю стіну, вікна. Тут він створював свої чудові, неповторимо ліричні, безсмертні твори. А між будиночком і водою такі несподівані для нас, зворушливі й рідні — російські берізки.

На березі фіорду стоїть однокімнатний флігель. Тут Гріг писав свою чудову музику.

Все життя Гріга було тісно пов'язане з рідною природою. Це відчувається навіть в оздобленні кімнат, у численних картинах на стінах, більшість з яких — пейзажі.

НОТАТКИ ПРО СУЧАСНУ БОЛГАРСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

ЖИТТЯ В РЕВОЛЮЦІЇ

Щороку 24 травня — День слов'янської писемності і болгарської культури — відзначається в Болгарії як велике, всенародне свято. Болгарський народ має всі підстави пишатися своєю більш як тисячолітньою культурою, що справила неабиякий вплив на розвиток культури всієї Європи. Навіть за нелюдських умов оттоманського гноблення в надрах болгарського народу збереглися сили, що у післявизвольний період дали світові Петко Славейкова і Добрі Чинтулова, Любена Каравелова і Райко Жинзифова, Хрисото Ботева й Івана Вазова, Васила Левського і Георгія Раковського.

З їхніх рук уже в наш час естафета перейшла до фундаторів нової болгарської літератури, таких майстрів слова, як Стоян Михайловський й Алеко Константинов, Антон Страшимиров і Елін Пелін, Пею Яворов і Пенчо Славейков, Людмил Стоянов й Емануїл Попдимитров.

На початку XX століття болгарська література мала вже досить сил, щоб 1913 року утворити Спілку болгарських письменників, — одну з перших прогресивних письменницьких організацій в Європі.

Після першої світової війни і особливо після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії у болгарському суспільстві поширюються ідеї комунізму і закладаються міцні підвалини пролетарської літератури.

Період між двома світовими війнами був досить плідним у болгарській літературі. Це час загострення класової боротьби і зміцнення класової свідомості трудящих та передової інтелігенції. В галузі ідеології все більшу роль відіграє вплив радянської літератури й усього соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. За таких умов активізується ліва літературна преса. Видання, якими керували Тодор Павлов, Георгій Бакалов, Гео Милев, Димитр Полянов, Людмил Стоянов та інші, групували навколо себе передових письменників, виховували нове покоління пролетарських літераторів. Саме в цей період розквітнув яскравий талант Христо Смирненського, зазвучав незабутній голос Николи Вапцарова. Перші успіхи починає здобувати метод соціалістичного реалізму. Одночасно втрачає своє значення модернізм, а найкрупніші його представники — Людмил Стоянов, Николай Лілієв, Емануїл Попдимитров — переходять на позиції реалізму.

Напередодні другої світової війни болгарську літературу представляла блискуча плеяда зірок першої величини. Це Георгій Стаматов, Антон Страшимиров, Елін Пелін, Стиліян Чилингиров, Йордан Йовков, Людмил Стоянов, Теодор Траянов, Николай Лілієв, Емануїл Попдимитров, Єлисавета Багряна, Дора Габе, Стоян Загорчинов, Христо Ясенов, Чудомир, Николай Хрелков, Гео Милев. Поруч з ними йдуть молоді Іван Мирчев, Асен Разцветников, Ламар, Димитр Талев, Володимир Полянов, Николай Марангозов, Марія Грубешлієва, Магда Петканова, Ангел Карайлічев, Никола Фурнаджієв, Георгій Караславов, Орлин Орлинов, Младен Ісаєв та багато інших.

Творчість болгарських письменників набуває дедалі більшої популярності не тільки в країні, вона виходить і на міжнародну арену. Особливо тісними стають зв'язки болгарських письменників з їхніми радянськими колегами, зокрема з українськими. На Україну приїздить Людмил Стоянов. У нас живуть і працюють Крум Кюлявков, Марко Марчевський, П. Аджаров, Алексей Величков, Роза Кандева. В Болгарії перекладають твори українських радянських письменників, ставлять п'єси Корнійчука, од руки переписують «Як гартувалася сталь» М. Островського.

1934 року Марко Марчевський друкує в газеті «РЛФ» статтю про українську радянську літературу. В цей же період на Україні болгарською мовою виходять твори М. Марчевського, Кр. Кюлявкова та інших. Ці книги болгарська поліція заносить до списку заборонених книг.

Велику роль у класово-партійній спрямованості болгарської літератури, у засвоєнні досвіду Горького і Маяковського, в утвердженні принципів соціалістич-

ного реалізму відіграла Спілка трудовоборчеських письменників. Молода пролетарська зміна мужніла і в інших прогресивних організаціях і угрупованнях.

Спілка письменників не раз втручалася в події, які стрясали країну, не раз брала участь у прогресивних політичних виступах, як, наприклад, виступи на захист жертв фашизму, проти війни, за дружбу з Радянською Росією, за мир.

Війна, розв'язана гітлерівською Німеччиною проти Радянського Союзу, позначилась для болгарських письменників, як і всього народу, розгулом фашистського терору. Але в країні розвивається могутній рух Опору, в якому активну участь беруть і письменники.

Все це було грунтом, передумовою того, сказати б, щасливого явища, коли практично вся письменницька організація країни була готова сприйняти і з нетерпінням очікувала історичного моменту, який прийшов на болгарську землю 9 вересня 1944 року. Наполеглива праця Комуністичної партії, спрямована на залучення всієї творчої інтелігенції до боротьби за прогрес, за майбутнє батьківщини, увінчалася успіхом. Чи треба після цього пояснювати, чому письменницька спілка так швидко, рішуче й одностайно перебудувалася в дусі нових вимог, чому з таким захопленням й переконанням взяла до серця справу Комуністичної партії і поставила себе на службу соціалістичній революції? Кровно зв'язані з народом, письменники Болгарії не могли обрати іншого шляху, крім того, який вказала їм партія.

Ще не затихло відлуння боїв, а в Софії зібралася Національна конференція письменників. Вона привернула до себе пильну увагу всієї громадськості країни. Поруч з відомими й досвідченими майстрами, що здобули авторитет вірним служінням інтересам народу, на суд читачів винесли свої перші твори молоді талановиті літератори, які повернулися з партизанських загонів, з концтаборів і фашистських в'язниць. Література стала справді загальнонародною справою.

Вимріяна, кров'ю виборена свобода, за яку віддали своє життя натхненні співці Никола Вапцаров і Гео Милев, Сергій Рум'янцев і Васил Водничарський, Іван Нивянин, Христо Кирпачов та інші, відкрила письменникам Болгарії небачені можливості в роботі.

Мудре слово Георгія Димитрова, з яким він звернувся до письменників, надало нових сил майстрам старшого покоління, вказало єдино правильний керунок тим, хто тільки прийшов у літературу.

Перебудова літератури, як і всього життя народу, не лишила осторонь визначних класиків. Вони звертаються до нових актуальних проблем, підтримують своїм літературним авторитетом творчі пошуки письменників, які виявили свій талант і патріотизм ще в 30-ті роки, особливо плеяду пролетарських і антифашистських письменників, очолюваних Димитром Поляновим, Тодором Павловим і Людмилом Стояновим.

На повну силу розвинувся талант представників середньої генерації, які тільки робили перші кроки напередодні визволення — широко відомих тепер Павла Вежинова і Камена Калчева, Спаса Кралевського і Асена Босева, Александра Муратова й Андрія Гуляшки та багатьох інших.

Уявлення про передовий загін сучасних болгарських письменників буде неповним, якщо не згадати молодь, яка вийшла на сцену протягом останніх десяти років. Це Станка Пенчева, Йордан Радичков, Слав Хр. Караславов, Дамян Дамянов, Любомир Левчев, Володимир Башев, Христю Станишев, Петр Караангов, Вютю Раковський, Дико Фучеджієв, Іван Остриков...

Це ті сили, які визначають сучасне обличчя болгарської літератури, обумовлюють її успіхи, дедалі ширший міжнародний авторитет. Ті сили, які на весь зріст постали перед своїм народом і світовою громадськістю на Першому з'їзді письменників Болгарії, що відбувся у травні минулого року.

Я навмисне навів стільки імен, щоб підкреслити дуже характерне для болгарської літератури явище: однаково активну, плідну і однаково цілеспрямовану співдружність чотирьох поколінь письменників. В ній пліч-о-пліч працюють всесвітньо визнані корифеї, чий творчий шлях налічує понад півстоліття (Людмил Стоянов, Єлисавета Багряна), і молоді автори перших книжок.

Звичайно, не все, створене за минулі роки, рівноцінне, не все витримало іспит часом. Дуже потрібні й актуальні твори перших пореволюційних років відзначалися певним схематизмом і декларативністю, їхні герої часто-густо конструювалися за заздалегідь визначеною схемою, та й коло порушуваних проблем було досить обмежене.

Переломний момент у розвитку болгарської літератури настав після Квітневого пленуму ЦК БКП 1956 року. Тоді партія викрила ті негативні явища, які гальмували творчий процес, відновила ленінський стиль у роботі. Загалом кажучи, в літературі сталися надзвичайно важливі зміни, передусім якісні.

Саме в цей період Димитр Талев написав «Ільків день», «Преспанські дзвони», «Самуїл», «Брати з Струга», «Чую ваші голоси»; Димитр Димов — кілька п'єс; Людмил Стоянов розпочав багатотомний автобіографічний роман; Георгій Караславов створив епопею «Звичайні люди»; Еміліан Станев, відомий доти як новеліст, виступив з монументальним романом «Іван Кондарев» та філігранним мікророманом «Легенда про Сибіна, князя Преславського»; нові грані свого таланту відкрили читачеві Ламар і Младен Ісаєв, Никола Фурнаджієв і Єлисавета Багряна; Атанас Далчев виступив з кількома прекрасними поезіями, а його книга філософських роздумів і есе «Фрагменти» стала справжнім бестселером. Чарівну збірку «Зажди, сонце», одну з кращих у болгарській поезії, написала Дора Габе, коли їй минуло вісімдесят років.

Герой сучасної болгарської літератури — звичайна людина, але він усвідомлює свій обов'язок, самовіддано відбудовує свою батьківщину, готовий принести себе в жертву за неї. Він інтернаціоналіст, йому притаманне розвинуте почуття відповідальності перед дійсністю і майбутнім.

Болгарські письменники не вигадують людину, а шукають її в самій дійсності, моделюють на підставі досвіду реального життя.

Як влучно висловився Андрій Гуляшки в інтерв'ю газеті «Народна младеж»: «З тисячі іванів треба узагальнити одного Івана. А це письменник може здійснити тільки тоді, коли він перебуває в контакті з людьми. Він мусить відчути їх руками, побачити на власні очі, відкрити їм своє серце; мусить заглибитися в найважливіше в душі свого народу. А цього він не може здійснити, коли не ходить по землі».

Серед книжок, написаних останнім часом, увагу читачів привертають твори, присвячені героїчному минулому болгарського народу, антифашистській і революційній боротьбі, будівництву справедливого й вільного світу.

Остання частина тетралогії Димитра Талева «Чую ваші голоси» розповідає про період зародження соціалістичних ідей серед болгар в національно-визвольному русі в Македонії. Саме з цього моменту починається шеститомна епопея Георгія Караславова «Звичайні люди», в якій змальовано повнокровні, яскраві образи комуністів. Герой — комуніст, будівничий нового суспільства впевнено ввійшов у болгарську літературу, став її чудовим художнім досягненням, однією з вершин болгарської белетристики.

В цьому плані не можна не згадати такі талановиті й самобутні твори, як «Зорі над нами» П. Вежинова, «Софійські оповідання» і «Двоє в новому місті» К. Калчева, «Сім днів нашого життя» А. Гуляшки, «Дорогу в нікуди» Б. Райнова. Три останні книги болгарський критик Єфрем Каранфилов справедливо вважає яскравими і значущими літературними явищами, важливими етапами в творчості самих письменників.

Активну участь у вирішенні морально-етичних проблем сучасності і формуванні нової соціалістичної людини беруть й інші представники середнього та молодшого поколінь: Георгій Марков (чиї «Мужчини» відомі українському читачеві), Дико Фучеджієв, Христо Траянов.

Справжній процес оспівування сучасника почався з різнопланового і правдивого його зображення, з його гуманізації. Цей процес можна вважати найсильнішим і найяскравішим досягненням останнього десятиріччя, позначеного розквітом болгарської прози як у романі, так і в оповіданні. Сучасні болгарські белетристи багато зробили і для дальшого розвитку мови. Коротко кажучи, літературні герої заговорили живою багатою мовою і це великою мірою пояснює їхню популярність.

Сучасна болгарська поезія розвивається на тисячолітньому грунті. Корінням вона сягає найплодороднішого шару: народної поезії. Звідти черпають натхнення болгарські поети, звідти походить почуття нездоланного патріотизму і оптимізму, життєвості й революційності.

Зусиллями болгарських майстрів слова протягом останніх років народилася поезія нового типу, філософсько-громадянська, без фальшивого блиску і псевдопарадності, поезія, яка хвилює, зворушує, окрилює. Поети прагнуть відповісти на сучасні запити зрілими й сильними творами.

«Ми повинні особливо ревно ставитися до позитивних явищ у нашій поезії, аби захистити її від усього, що може зашкодити її правильному розвиткові, що може применшити її вплив на читачів і шанувальників. А ми маємо, що захищати, бо маємо, з чого радіти і чим пищатися», — сказав на Першому з'їзді письменників Болгарії Анастас Стоянов. Миттєво розходяться в Болгарії тиражі таких книжок як «Від берега до берега» Єлисавети Багряної, «Зелено дерево» і «Щедрість» Младена Ісаєва, «По шляхах твоїх іду» Николи Фурнаджієва, «Лірика» Веселина Ханчева, поезії Георгія Джагарова, Павла Матева, Димитра Методієва та інших.

За своє коротке двадцятидев'ятилітнє життя Пеньо Пенев створив цінності, які хвилюватимуть не одне покоління. Пеньо Пенев був найяскравішим поетом молодої генерації.

Ім'я Георгія Джагарова останнім часом асоціюється з його цікавою й гострою п'єсою «Прокурор», перекладеною багатьма мовами. І це якось відвернуло увагу критика й читача від Джагарова-поета, а тим часом оригінальний, сильний поет, він створив сміливого, чесного, пристрасного ліричного героя.

Димитр Методієв дорогий українцям перш за все як талановитий перекладач «Кобзаря», який нещодавно вийшов уже третім виданням. Цікавий і своєрідний митець, Димитр Методієв прийшов і до українського читача із збіркою, що її випустило видавництво «Дніпро».

В останні роки сформувалася цікава плеяда молодих поетів: Дамян Дамянов, Любомир Левчев, Петр Караангов, Слав Хр. Караславов, Андрій Германов, Стефан Цанев, Кристю Станишев та інші. Всі вони ровесники, всі прийшли в літературу приблизно в один час. Творчість цієї групи можна вважати до певної міри барометром сучасного поетичного життя країни, бо ввібравши досвід своїх старших товаришів, славні традиції своїх великих попередників, вони трансформують цей досвід і традиції за інших умов, в іншій творчій атмосфері. Сучасність — ось те повітря, яким вони дихають. Але при цьому, певна річ, в кожного з них— своя творча манера, творчий почерк.

Поезії Дамяна Дамянова, скажімо, відзначаються глибоким філософським осмисленням життєвих фактів, причому він уміє й історичні за тематикою твори наситити сучасним змістом, надати їм актуального звучання.

Зовсім інший Любомир Левчев — надзвичайно активний, динамічний, безкомпромісний, зрілий майстер руху й ритму. Іноді навіть здається — запропонуй йому спокійніше життя, вилучи його з того виру, в якому він постійно перебуває — і поета не стане. Критики називають Левчева «найбільш небайдужим і гнівним з сучасних болгарських поетів». Його гнів спрямований проти пристосованців та обивателів, проти косності й підлоти.

Коли читаєш вірші Петра Караангова — дуже милої й лагідної людини — здається, що він малює їх. Твори Караангова приваблюють читача захопленістю, любов'ю до людей,

щиросердістю. Тонкий лірик, він, одначе, в останніх своїх творах, зокрема в гарній книжці «Зимові неділі», робить крок уперед, вступає у щільніший контакт з бурхливою сучасністю.

Евтим Евтимов завоював прихильність читача передусім своєю незрадливою любов'ю до рідного краю. Ця тема — провідна в усіх його шести книгах і, судячи з усього, й далі надихатиме його поетичну творчість.

Можна багато розповідати про поетів Болгарії — старших і молодших. Кожен з них заслуговує на окрему розмову. Та, певна річ, яскраве сузір'я сучасних майстрів поетичного слова практично неможливо втиснути в прокрустове ложе оглядової статті. Та хотілося б ще навести оцінку всієї болгарської поезії, з якою виступив на Першому з'їзді письменників Анастас Стоянов:

«Наші поети в своїй більшості — ревні речники комуністичних ідеалів, революційних та гуманістичних традицій у літературі і мистецтві. Вони добре знають, що нині з буржуазним впливом, ідеологічними диверсіями не можна боротися лише попередженнями й гаслами. Проти буржуазного впливу можна результативно боротися лише пристрасним, могутнім і наступальним комуністичним впливом. Низькопробності буржуазної літератури ми протиставимо життєву й правдиву, новаторську й талановиту комуністичну літературу.

Болгарські поети не забули і пишаються тим, що з їхніх лав виходили полководці й прапороносці, політв'язні і партизани, партійні діячі, і вони завжди зберігатимуть вірність справі своїх попередників, ніколи й ні перед ким не відступлять, до кінця залишатимуться воїнами й синами свого народу...

І якби жили зараз Ботев, Смирненський і Вапцаров, вони сказали б: «Ми живемо з революцією і в революції. Революція — це наша молодість, наше життя».

* * *

В сучасній болгарській літературі поглиблене дослідження життя, новаторські шукання і їхня художня реалізація скеровуються по основній лінії — лінії соціалістичного реалізму. Соціалістичний реалізм для болгарської літератури — це закономірний етап розвитку, підготовлений усією її попередньою історією, її революційними й народними традиціями, найвищими її досягненнями.

Ця література здобула широке міжнародне визнання.

Як свідчить Траян Іванов, керівник Дирекції захисту авторських прав, від 9 вересня 1944 року до кінця 1967 року за кордоном вийшло 1592 окремих видання творів болгарських письменників — у більше ніж 60 країнах. Щорічно за кордоном виходить 60—70 болгарських книг. Отже, не важко підрахувати, що на кінець 1969 року кількість зарубіжних видань сягне десь 1800 назв.

Приємно відзначити, що велика частка перекладів припадає на Радянський Союз. За даними болгарських бібліографів, в нашій країні видано понад 600 книжок письменників братньої країни в перекладах на 28 мов народів СРСР (близько 100 з цих видань припадає на Україну). Їхній загальний тираж становить 21 мільйон примірників!

* * *

Тісний, братній зв'язок болгарської літератури з передовою російською та українською класичною літературою, з творчістю радянських письменників може бути предметом самостійного дослідження. Згадаймо, наприклад, що шедевр Івана Вазова — роман «Під ігом» — був написаний в Одесі, що понад сто років тому в Болгарії з'явилися перші переклади Шевченка, що в роки монархо-фашистської диктатури чимало творів болгарських письменників з'явилося першодруком саме на Україні. В свою чергу болгари пишаються тим, що поряд з Вазовим Горький і Шевченко — найпопулярніші письменники в країні, що саме в Болгарії вперше за кордоном побачили світ «Мати» і «Останні» Горького...

Недаремно російську і радянську літературу болгари вважають своєю другою рідною літературою. Від вересня 1944 року в Болгарії видано близько 2500 книг дореволюційних і радянських письменників загальним тиражем понад 25 мільйонів примірників (при 8 мільйонах населення!). Це становить 75 процентів усієї перекладеної на болгарську мову художньої літератури.

«Болгарські митці стоять твердо і непохитно на позиціях партії і народу, пролетарського інтернаціоналізму й болгаро-радянської дружби, на позиціях соціалізму,— сказано в рішенні Політбюро ЦК БКП з приводу скликання Першого з'їзду письменників Болгарії.— Спілка болгарських письменників може правити за взірець вірності ленінським принципам соціалістичної революції, вона гідно виконує свій національний й інтернаціональний обов'язок».

Ця висока і справедлива оцінка надихає майстрів художнього слова на нові звершення, нові досягнення в соціалістичному мистецтві. І немає сумніву, що до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна наші болгарські брати по перу прийдуть з високоталановитими й глибоко партійними творами.

Л. КОПИЛЕНКО

Г. КОНОВАЛОВ

До 75-річчя з дня народження О. Довженка

ВІДЛУННЯ СВІТОВОЇ СЛАВИ

Радянському читачеві не треба сьогодні відрекомендовувати Олександра Петровича Довженка як геніального кінематографіста, видатного письменника, цікавого й своєрідного художника. Не лише в нашій країні, а й в усьому світі широко відоме ім'я творця «Землі» і «Арсеналу», «Щорса» і «Мічуріна», автора пристрасних і поетичних сценаріїв до кінофільмів «Поема про море», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна», поставлених вже після смерті Довженка його дружиною і соратницею Юлією Солнцевою. Чимало монографій і теоретичних досліджень присвячено докладному фаховому аналізуванню творчості українського митця, який став класиком світового кіномистецтва. Та все ж у багатющій літературі про нашого чудового земляка ще є чимало невирішених проблем і питань. Так, наприклад, досі жодний з дослідників творчості Довженка не порушив і не простежив на широкому фактичному матеріалі колосальну популярність його фільмів за кордоном, не охарактеризував основних причин їхнього впливу на зарубіжних шанувальників кіно. Ця стаття є скромною спробою розповісти про те, якими шляхами потрапляли твори Довженка до Чехословаччини, як реагували на них глядачі і художня критика.

* * *

Досі ще не висвітлено багатьох сторінок культурних зв'язків тридцятих років 20-го століття. Але вони існували й розвивалися: про це свідчать, скажімо, такі факти, як інтерес до України з боку видатних чеських вчених З. Неєдлого, Я. Махала, І. Горака, реакція преси на перебування в країні українських письменників, добрі відгуки на переклади творів П. Тичини, Ю. Яновського, Івана Ле, постановка на чехословацькій сцені п'єс О. Корнійчука «Платон Кречет» і «Загибель ескадри», демонстрування Довженкових фільмів «Арсенал», «Земля» і «Аероград».

Саме про це свідчить і резонанс, що його викликало в мистецьких колах Праги перебування в Чехословаччині самого О. Довженка. Він приїхав туди 1 липня 1930 року, щоб зустрітися з діячами чехословацького кіно, виступити перед глядачами з лекціями про радянське кіномистецтво, показати свої фільми. Але представники офіційної буржуазної культури зустріли радянського режисера насторожено. Зрозуміло, про широку демонстрацію його революційних фільмів не могло бути й мови. Довженкові було дозволено зустрітися лише з обмеженим колом празької інтелігенції. В клубі кіножурналістів він розповів про свою творчість, поділився власними поглядами на кіномистецтво, показав свої фільми. «Вони вразили нас, — згадує відомий чеський кінознавець Любомир Лінгарт. — Але власники кінотеатрів не хотіли радянських фільмів!.. І після цензури фільми Довженка для них були не тільки революційні, але, крім того, ще й надто художні. Їм потрібен був ли-

Обкладинка вибраних творів О. Довженка, виданих в Братіславі.

ше зиск, художність для них була завжди обтяжлива» («Прага—Москва», 1957, № 1).

Проте намагання офіційних чеських чиновників замовчати перебування українського кінорежисера в Празі не дали бажаних результатів. Вже 3 липня газета «Руде право» вмістила велику статтю «Олександр Довженко в Празі», в якій познайомила своїх читачів з творчим доробком українського митця, дала чітку й правильну характеристику його фільмам. Заслуговує на увагу велика обізнаність редакції з мистецьким життям Радянської України, а також політична спрямованість статті про О. Довженка. «Приїхала до нас людина,— читаємо в «Руде право»,— яка є прикладом того, як у пролетарській країні народжуються митці: за часів царату — син незаможних батьків-хліборобів, учитель, студент університету, технічного інституту, після революції — культпрацівник Комісаріату народної освіти, дипломат, художник, нарешті — кінорежисер. Сьогодні — один з найвидатніших кінорежисерів не лише радянських, а й усього світу. Перший поет радянської кінематографії».

Знайомлячи чехів з мистецьким обличчям О. Довженка, газета водночас розповідала широким колам трудящих щиру правду про Країну Рад, по-партійному викривала підступних буржуазних політиканів, які робили все можливе для того, щоб заборонити демонстрування фільмів Довженка в кінотеатрах країни. Так, наприклад, високо оцінюючи «Землю» («Могутня ліро-епічна фреска»), газета писала: «Цей фільм має демонструватися у нас, якщо його, звичайно, не заборонить цензура, яка вже намагається заборонити «Арсенал». Виявилося, що він занадто чудовий і правдивий для того, щоб його демонструвати в чехословацьких кінотеатрах «звільненому» пролетаріату, який має таких дбайливих опікунів, як соціал-фашистська цензура пана Альфреда і К°».

Погляди О. Довженка на кіномистецтво, його оцінка власної творчості дуже зацікавили редакцію журналу «Творба», яка в № 27 за 1930 рік вмістила докладну статтю-розповідь українського кінорежисера, застенографовану Л. Лінгартом під час зустрічі в клубі кіножурналістів. Стаття цікава для сучасних дослідників творчості Довженка, і не тільки тому, що вона досі була невідома українському читачеві. Її цінність полягає, насамперед, у тому, що в ній відбито думки й теоретичні висловлювання Довженка того часу. «Творба» знайомить нас з тим, про що саме йшлося в празькому клубі кіножурналістів.

На початку виступу Довженко схарактеризував стан кінематографії на Україні, а потім перейшов до висвітлення своєї творчості й поглядів на кіно. «Я почав свій шлях у кінематографії в павільйонах ВУФКУ, де працюю й зараз,— казав митець.— Два фільми вважаю головними етапами своєї праці. «Арсенал» — перший етап і «Земля» — другий етап. Фільми я створюю на соціальну тематику. Сюжет важить для мене лише остільки, оскільки він є наслідком певної соціальної форми. Це визначає і метод моєї праці. Я називаю його синтетичним методом. З великої кількості матеріалу, якого в інших вистачило б на п'ять-шість фільмів, створюю один фільм, спаяний надзвичайно сильним емоційним напруженням. Це своєрідна конденсація матеріалу в єдиному цілому. Персонажам моїх фільмів завжди прагну надати ознаки, притаманні не тільки окремим героям, а певним соціальним групам».

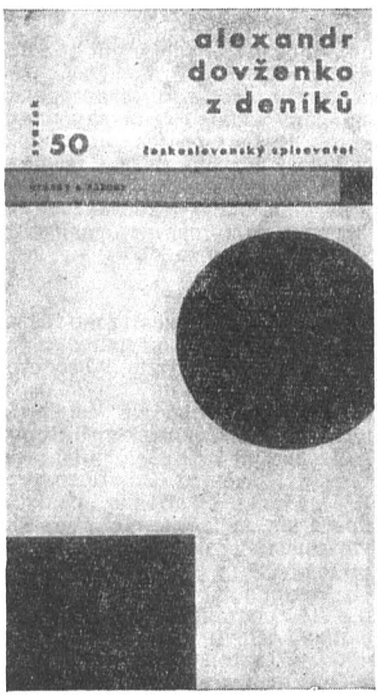

Чеське видання «Щоденників» О. Довженка.

Пояснюючи зміст та ідейне спрямування «Арсеналу», Довженко говорив про нього як про твір, де «зображено боротьбу робітничого класу за Радянську владу на Україні. Це бойовий, наступальний фільм, в якому сконденсовано розповідь про певні події, але ця розповідь не обмежується Києвом та його околицями, а дає уяву про революцію на всій Україні».

Заслуговує на увагу і авторська характеристика «Землі», твору, якому судилося стати класикою світового кіномистецтва. «Фільм «Земля», — пише в «Творбі» Довженко, — сконструйований на парадоксі. Це життєлюбний фільм, завдання якого — викликати в масах оптимізм, закладений у двох смертях: фільм починається зі смерті старого селянина, який уже на схилі віку і якому не страшно помирати; друга смерть — наприкінці фільму — це смерть молодої людини, яка гине від ворожої руки куркульських елементів в годину найвищого розквіту свого життя, під час боротьби за нове життя на селі. Смерть ця переконує рідного батька, який доти був супротивником побудови нового життя на колективних засадах і який під впливом того, що сталося, вирішує поховати сина без попа, з веселими піснями про нове життя українського радянського села. Ця смерть сприймається як жертва в ім'я нового життя. Вбивця невідомий, але батько не ходить від одного до другого й не питає: «Ти його вбив?» Натомість подається низка титрів: «Гей, Івани, Федори, це ви вбили мого сина Василя?» Момент убивства, таким чином, набуває зовсім іншого характеру — це вже вбивство, вчинене

певною групою людей, ворожих революції та новому життю».

Перегляд запальних і патетичних фільмів Довженка у вузькому колі празьких кіножурналістів, розповіді режисера про власні твори — все це не тільки привернуло до українського митця увагу прогресивних сил Чехословаччини, а й стало своєрідним каталізатором для послідовної й рішучої боротьби за широку демонстрацію «Арсеналу» і «Землі» на екранах буржуазної республіки. В статтях, опублікованих у «Руде право», «Чині», «Творбі», «Рудему вечерніку» відзначалася ідейна і психологічна глибина Довженкових образів, епічність розповіді, загостреність емоцій, закохана поетизація природи, філософська заглибленість у життя. Прогресивна преса підкреслювала новизну тематики в радянських фільмах, їхню революційну спрямованість, соціальний та викривальний фактори, перевагу перед численними міщанськими кінострічками, якими труїли глядачів вітчизняні ділки від мистецтва. Боротьба за фільми Довженка перепліталася з ідейною боротьбою в Чехословаччині, з боротьбою, яку провадила передова частина чехословацького суспільства в галузі соціальній, політичній та культурній.

І ось 1931 року, всупереч опору цензури, офіційних кіл та реакційної антирадянської преси фільми О. Довженка виходять на екрани Праги. 16 січня в кінотеатрі «Котва» відбулася прем'єра «Землі», а за кілька місяців — з 1 травня — тут почалася демонстрація і «Арсеналу». Обидва фільми викликали чимало дискусій та суперечок, велику кількість рецензій і полемічних нотаток. Підклала до вогню жару й буржуазна цензура; вона так скалічила й перекрутила «Арсенал», що перед глядачем, погано обізнаним з Радянським Союзом, з революційними подіями, із складністю політичної боротьби на Україні, образи фільму поставали в плані, протилежному задумові художника. Проти такого свавілля цензури виступила газета «Руде право» (3 травня 1931 р.). Вона пояснювала своїм читачам справжній зміст подій, що відбуваються на екрані, закликала трудящих: «Йдіть подивитися «Арсенал»! Зверніть на нього увагу інших робітників, адже один такий фільм має для вас куди більше значення, ніж усі міщанські фільми».

Докладно, із глибоким знанням української історії тлумачила газета в іншій статті про-

Сторінка з празького журналу «Кіно» (1963 р., № 7) з рецензією на «Повість полум'яних років».

відну ідею Довженкового твору, розповідала про класову боротьбу на Україні, про повстання робітників київського «Арсеналу» проти націоналістичної Центральної Ради. «Цензура,— читаємо в «Руде право»,— намагалася геть усе перемішати у фільмі, але ці її зусилля розчинилися у великій кількості подробиць і деталей, які роблять фільм надзвичайно дійовим пропагандистом ідей соціалістичної революції на Україні. Зал для глядачів кілька разів вибухає бурхливими оплесками, коли на екрані з'являються окремі епізоди, які й без титрів та попередніх скорочених кадрів дуже красномовні».

«Землі» в Чехословаччині пощастило більше, ніж «Арсеналу». Цей фільм не зазнав особливих цензурних перекручень, хоча, звичайно, і тут не обійшлося без втручання прислужників реакції. Подекуди було вирізано титри, а то й цілі епізоди. Однак загалом твір зберіг свою захоплюючу емоційну силу, ліро-епічність, світле відчуття краси людини й природи. Сюрпризом для чеських кіноглядачів було видання в 1931 році окремою брошурою лібретто «Землі» в серії «Бібліотека кінолітератури», яку випускав у Празі І. Борецький. Фільм, певна річ, одразу ж опинився в центрі уваги мистецької (та й не тільки мистецької) громадськості Чехословаччини. Про нього багато писали і сперечалися. Але всі

рецензенти, навіть ті, що свідомо заперечували революційне радянське мистецтво, змушені були визнати надзвичайну ємкість змісту, життєвість та сучасність художнього методу Довженка. «Землю» цілком справедливо називали твором великої ліричної наснаги, де метафори, яскраві й лаконічні, збуджують творчу фантазію глядача, допомагають йому активно сприймати те, що відбувається на екрані. Таке ставлення до кіномистецтва та глядачів було несподіване й нове для буржуазної Чехословаччини (та й не тільки для неї), де фільми мали, здебільшого, суто розважальний характер.

Ось чому в своїй рецензії, опублікованій у газеті «Ровност» (1 травня 1931 р.) видатний чеський критик-марксист Бедржих Вацлавек головну увагу звертав саме на ті риси й особливості, які зробили фільм «Земля» загальновизнаним шедевром світової кінематографії. Насамперед він відзначав високу концентрацію і активність художнього мислення Довженка, його велике вміння впливати на глядача, ліризм його світовідчування. В іншій статті, надрукованій у журналі «Чін» (1931, № 14), Вацлавек захоплюється схвильованістю й поетичністю мистецької палітри «Землі»: «Ми бачимо тут у чудових статичних або трохи вповільнених кадрах обличчя землі: її дихання, цвітіння, врожай, її буяння. А люди, які здружилися з нею! Навіть смерть тут показано красиво, як наступ нового. Але є тут і боротьба за землю, за те, щоб її хазяїном був народ, є й саботаж куркулів і вбивство — та все перемагає земля і ті, хто на ній працює і кому вона належить».

З кількома статтями про «Землю» виступив тоді в комуністичній пресі і кінознавець Любомир Лінгарт. Високо оцінюючи художню систему Довженка, громадську і естетичну силу його образів, Лінгарт писав у «Руде право» (18 січня 1931 р.):

«Довженко — найтиповіший національний кінорежисер, в якому виявилися найхарактерніші риси нової української радянської культури. Це знаходить відбиття в його фільмах, але навіть причепливе око не побачить у них елементів націоналізму чи шовіністичних збочень. В «Землі» він показує життя українського села радянського часу. Села, яке будує соціалізм, де бідняки об'єднуються в колектив, опановують техніку, вчаться спільно господарювати, ведуть боротьбу проти куркулів, перемагають, незважаючи на те, що куркулі вбивають їхнього вожака. Нове соціалістичне життя долає всі перешкоди, якими його намагаються зупинити різні буржуазні недобитки. «Земля» побудована на парадоксі: починається й кінчається смертю. Та незважаючи на це, вона — надзвичайно оптимістична поема про нове життя радянського села. Увесь фільм — це справді цілісна прегарна поема блискуче скомпонованих епізодів і кадрів».

Дружній шарж А. Гофмейстера на О. Довженка.

На екранах буржуазної Чехословаччини демонструвався ще один фільм Довженка — «Аероград». Вперше він вийшов на екрани Праги в січні 1936 року під назвою «Пожежа на Далекому Сході».

Фільм також викликав багато позитивних відгуків, хоча преса відзначала й деякі вади Довженкового твору. Газета «Лідове новіни» (15 травня 1936 р.) в рецензії «Новий добрий радянський фільм» писала про «реалізм у відображенні тих подій, що відбуваються в новій Росії», про «прекрасні явища життя, які стають прекрасними явищами і в мистецтві». «Руде право» (17 травня 1936 року) відзначала патетику «Аерограду», звертала увагу на кінометафору, якою завершується твір. Газета зауважувала: «Фільм... має багато чудових кадрів і епізодів, а його фінал сповнений могутнього пафосу... Він зроблений рукою майстра, і ми не помилимося, коли скажемо, що він матиме велике значення для майбутньої Довженкової творчості».

Певна річ, у період фашистської окупації Чехословаччини всі твори О. Довженка були заборонені. І тільки визволення країни Радянською Армією повернуло чехам і словакам разом із свободою й незалежністю можливість користуватися всіма духовними скарбами світової культури. Починаючи з 1946 року, в пресі знову з'являються статті про Довженка. Це були переважно рецензії на його твори, інформаційні повідомлення про кінозйомки. Так, у журналі «Кіно» (1947, № 2), а також у книжці «Про радянських кінорежисерів» (Прага, 1947) В. Влчек розповідав про творчий шлях митця, називав його «поетом радості, великим мислителем і оригінальним експериментатором». Коли ж на екранах Чехословаччини з'явився «Мічурін», критика й глядачі зустріли фільм як велике досягнення радянського кіномистецтва. В журналах «Кіно» (1949, № 6), «Свєт Совєту» (1949, № 33), «Прага—Москва» (1950, № 1), газеті «Ровност» (7 серпня 1949 р.) нова робота Довженка оцінювалася як крок уперед в його творчості, як зразок мистецького заглиблення в образ людини-ученого, як майстерне розв'язання багатьох проблем кольорового кіно. Особливо відзначалися блискучі натурні з'йомки природи — кадри, де митець вступав у змагання з найвидатнішими живописцями світу.

В наступні роки творчість О. Довженка постійно привертала до себе увагу чеських і словацьких критиків та мистецтвознавців. В пресі публікувалося чимало статей і рецензій, де висвітлювалися ті або інші аспекти діяльності Довженка-кінематографіста й письменника, розкривалося ідейно-художнє значення його творів. Серед цієї великої кількості різноманітних матеріалів вирізняються роботи відомого кінознавця Любомира Лінгарта, насамперед статті в журналах «Прага—Москва» (1957, № 1), «Творба» (1957, № 49), а також розділ про Довженка в його книзі «Фільм і кіно в СРСР» (Прага, 1960).

Аналізуючи революційний естетичний ідеал та застосування методу соціалістичного реалізму в творчості Довженка, автор усіма своїми міркуваннями й висновками протестує проти тенденції розглядати творчість митця розірваною на дві частини, протиставляти період його роботи над німими фільмами періоду наступному. Заслуга Л. Лінгарта полягає у тому, що він не обминає гострих і складних питань, пов'язаних з твор-

чою практикою і естетичними переконаннями Довженка, вирішує їх завжди з позицій вченого-комуніста, з позицій борця за соціалістичний реалізм. Праці Лінгарта цікаві для нас ще й тому, що їх автор кілька разів зустрічався з Довженком, залишив цікаві спогади про знайомство й розмови з ним. Ось як відбилася в його пам'яті зустріч з кінорежисером у Празі 1930 року: «...Довженко приїхав до Праги із своєю чарівною дружиною — артисткою, режисером і товаришем по роботі Юлією Солнцевою. Я їх супроводжував. Вони розповідали про себе, ми розмовляли про фільми взагалі і про радянські зокрема, про українське кіно й кіно інших радянських народів. Як контрастувало все це з тим, що відбувалося тоді в нашій країні! До війни у нас не було знято жодного словацького фільму! А в СРСР знімали фільми маленькі кавказькі й середньоазіатські народи, навіть ті, що за царату не мали своєї школи.

І, зрозуміло, ми говорили про стару й нову Прагу, якою вони обоє захоплювалися. Довженко відразу розгорнув конкретний план, майже сценарій фільму про Прагу і про контрасти в ній старого і нового. Це та сама тема старого і нового, яка так характерно, в найрізноманітніших варіантах проходить через усю творчість Довженка, яка виступає в кожному його фільмі» («Прага—Москва», 1957, № 1).

Сталося так, що такий довоєнний фільм Довженка, як «Щорс» вперше був показаний у Чехословаччині наприкінці п'ятдесятих років. Ось що писав про нього В. Влчек у статті «Довженко — поет кіно», надрукованій у газеті «Культура» (1957, № 16):

«Щорс» належить до класичних радянських фільмів періоду звукового кіно. Створений у 1939 році, він лише тепер уперше потрапив на екрани наших кінотеатрів. Своєрідна атмосфера й естетика характеризують цей фільм... Протягом майже трьох годин на екрані розкривається створений Олександром Довженком образ революціонера і людини, «українського Чапаєва», червоного командира... Талант Довженка набуває в цьому фільмі могутньої ліро-епічної широчіні. Довженко співає на честь Щорса щось подібне до героїчної балади, він наче малює гігантські фрески. Співає й малює — це сказано не випадково: пісенність і образність наче подають тут одна другій руку. Мистецтво кіно не знає нічого подібного «Щорсу». Шукаючи, з чим би можна було порівняти цей твір, згадуєш або сповнену богатирської енергії й фантазії повість Гоголя «Тарас Бульба», або замріяний і лагідно-ліричний «Відгомін чеських пісень» Челаковського, або гігантські, виповнені життям полотна Рубенса».

Наприкінці п'ятдесятих років інтерес чехів і словаків до творчості О. Довженка зростає. Про це свідчать хоча б відгуки в пресі на чеське видання його поетичної кіноповісті «Зачарована Десна» (Прага, 1958 р.) в перекладі Гвоздени Захової. (До речі, на той час цей твір уже був відомий чеським читачам. Ще в 1956 р. Г. Захова надрукувала свій переклад «Зачарованої Десни» в одинадцятому номері журналу «Прага—Москва».) Добре знайомі з Довженком-кінематографістом, чехи в цій повісті відкрили для себе Довженка-письменника, з його тонким ліризмом, з його своєрідним баченням світу, вмінням знаходити красу в найбуденнішому, викликати в читача світлі думки й емоції. «Так само, — писала в «Літерарніх новінах» (1958, № 35) Алена Моравкова, — як і в Довженкових фільмах, в його прозі вражає відчуття деталі, поєднання лірики з епічністю, сплетіння комічного і трагічного, що взагалі є однією з найхарактерніших рис української літератури». Вацлав Бєгоунек в «Творбі» (1958, № 34) і Ярмила Урбанкова в журналі «Прага—Москва» (1959, № 1) характеризували «Зачаровану Десну» як соковиту поему, що полонить своєю надзвичайною виразністю, монументальністю, глибиною почуття, любов'ю до життя та людей.

Поява в Чехословаччині інших двох творів Довженка — «Повісті полум'яних літ» і «Поеми про море» — утверджує за ним славу митця романтично-піднесеного напрямку, видатного творця широких і яскравих образів та емоційно-насичених картин. Журнал «Кіно» (1956, № 12) писав про фільм «Повість полум'яних літ»: «Це чудовий, хвилюючий твір, в якому атмосферу воєнного часу відтворено із щирою зворушливістю і точністю... Довженко — неповторний майстер. Лише він умів у такому захопливому ритмі підвищувати й притишувати голос, лише він умів так сміливо сполучати явища епічного плану з виявами витонченої ніжності. Лише йому підвладна була особлива поетична стилізація, така близька до народної пісні, народної поезії. В усіх своїх творах він зберіг своє власне обличчя, своє світосприймання, свій мотив».

Натхненна творчість О. Довженка широко відома за межами нашої Батьківщини. Ми розповіли лише про одну країну, але відлуння його слави йде по всьому світу.

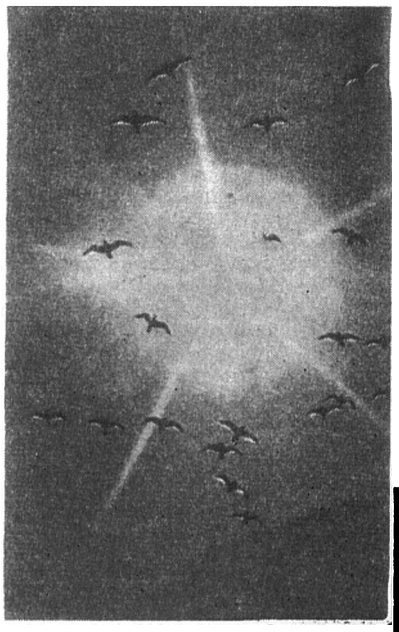

ПТАХИ І ПЕНТАГОН

Про цікаву науку — орнітологію — відомо, що її метою є всебічне вивчення життя птахів, їхньої біології, умов існування й міграції тощо. Здавалося б, наука — цілком мирна, недарма ж голуба обрано символом миру. І справді, за всю історію воєн птахів використовували лише в поодиноких випадках, для зв'язку.

Та останнім часом мирні функції птахів опинилися під загрозою. Одна цілком поважна наукова установа в Сполучених Штатах, відомий Смітсоніанівський інститут, влаштував дві наукові орнітологічні експедиції — до Бразілії та деяких районів Тихого океану. Місцевості ці дійсно знамениті надзвичайно цікавими породами птахів — від мініатюрного колібрі до гігантських птахів ему, тепер майже повністю винищених.

Здавалося б, експедиції викликані були виключно науковими інтересами. Та незабаром виявилася одна вельми дивна обставина: подорожі орнітологів були щедро фінансовані закодованою установою «Форт Детрік». Аби не інтригувати читача, пояснимо відразу, що «Форт Детрік» — не що інше, як головний центр досліджень бактеріологічної зброї, і перебуває він під заступництвом Пентагону.

Зрозуміло, що навряд чи бактеріологічний військово-дослідний центр раптом взяв би й заопікувався станом здоров'я та умовами життя колібрі, голубів, орлів, страусів, казуарів та інших представників тропічного пташиного царства. Тоді на що ж саме отой «Форт Детрік» асигнував аж три мільйони доларів — із них півмільйона на бразільську й два з половиною мільйона на тихоокеанську експедиції?

Це запитання поставив публічно американський зоолог, професор університету в Монтані Юджін Пфейфер — чим і поклав початок великому скандалові.

Запитання професора Пфейфера голосно, на всі Сполучені Штати, повторив колишній сенатор від штату Пенсільванія Джозеф Кларк, і сенатові США довелося призначити спеціальну комісію для розслідування справи.

І от з'ясувалося, що вищезгадані два з половиною мільйона доларів виділено із сум, призначених на досліди в галузі бактеріологічної зброї. Асигнував їх, за свідченням керівника обох експедицій, якогось Гемфрі, Пентагон, — бо, бачте, — «в США не знайшлося іншої установи, котра погодилася б фінансувати ці міропримства, і довелося скористатися з ласкавої пропозиції воєнного відомства», яке, ні сіло ні впало, ухвалило раптом зайнятися чистою наукою.

Щодо самого Пентагону, то він спочатку намагався відмовчуватися. Потім його представники пробелькотіли щось дуже невиразне й ще більш непереконливе — мовляв, вони стали на стежку меценатів виключно через те, що їх зацікавила проблема... авіаційних катастроф, спричинених потраплянням птахів у гвинти літаків. Навіщо для цього потрібно було виїжджати аж у райони Бразілії та Тихого океану, пентагонівці не пояснили, та й навряд чи знайшли б якесь ймовірне пояснення: адже такі досліди можна провадити на першому-ліпшому цивільному аеродромі, поблизу якого гніздяться ворони.

Поміркувавши трохи, військове міністерство додало, що другим завданням експедицій було вивчення можливості перенесення птахами інфекційних хвороб у райони військових баз.

Це пояснення дало підстави професорові Пфейферу домагатися дальших визнань у військових керівників США. Він з повною компетентністю заявив, що, поперше, експедиції зовсім не займалися питанням поширення хвороб через птахів, а, по-друге, гроші виділило не відомство охорони здоров'я військових, а саме центр, де вивчаються засоби бактеріологічної війни. Крім того, коли б мова справді йшла про запобігання катастрофам, викликаним зіткненням літаків з птахами, то і в цьому випадку гроші мусило б дати відомство військової авіації.

Чималий подив викликали ще деякі обставини, пов'язані з тими експедиціями. Наприклад, Пентагон пильно вивчав «лояльність» кожного з учасників експедицій, а зібрані матеріали було сховано в сейфи, доступні тільки двом відповідальним керівникам «Форту Детрік».

Гемфрі й тут намагався дати якесь пояснення, мовляв, експедиція базувалася на військових кораблях, куди не кожного можна допустити. Та й прилади для спостережень й дослідів, на зразок біноклів чи мікроскопів — це «надтаємна» зброя...

Скандал почав розростатися ще до того, як втрутилася сенатська комісія: адже Смітсоніанівський інститут — дуже поважна наукова установа, і відношення до якихось таємних досліджень дуже скомпрометувало б цей заклад. Адже професор Пфейфер публічно обвинуватив Пентагон у тому, що експедиції «Форту Детрік» мали на меті перевірити вплив повітряної бактеріологічної хмари на живі організми в природних умовах. Очевидно, метою досліду могло бути зараження людей, які перебувають на літаках, а також процеси міграції хмари з розпиленими бактеріями тощо. В своїх обвинуваченнях доктор Пфейфер посилається на визнання офіцера з «Форту Детрік», котрий виконував роль зв'язкового між обома експедиціями — бразільською та тихоокеанською і, отже, був добре поінформований.

Невідомо, що планує робити призначена сенатом США комісія. Та в колах американських науковців панує песимізм щодо можливих наслідків її роботи: адже навряд чи Пентагон допустить когось до секретних документів обох експедицій і дозволить допитати втаємничених учасників.

Історія з «орнітологічними» експедиціями «Форту Детрік» знову попереджає людство про необхідність бути пильними до злочинних планів і задумів американської вояччини.

Гармати Джемса Кука

Ця історія почалася двісті років тому, коли англійський мореплавець Джемс Кук відкрив невідому ще тоді для Старого світу Австралію. У червні 1770 року судно британського королівського флоту «Ендевор», на якому пливла експедиція Кука, наскочило на кораловий риф. Щоб якось зрушити судно з місця, Кук наказав викинути за борт шість литих гармат, з десяток ядер і частину запасів провіанту. І справді, звільнений від частини свого вантажу, корабель знявся з рифа, й експедиція могла продовжувати своє плавання.

Два віки пролежали на морському дні гармати й ядра з «Ендевора», й нікому ніколи досі не спадало на думку зацікавитися ними. А влітку цього року навколо затонулого майна Джемса Кука знялася така гаряча суперечка, що в неї було втягнуто найбільші газети різних континентів, десятки юристів-фахівців з міжнародного права й навіть уряди деяких країн.

Першою виступила газета «Геральд», що виходить у Мельбурні. «Американці хочуть викрасти гармати Джемса Кука!» — цим заголовком вона розпочала суперечку, яка й досі не має краю.

Газета повідомила, що експедиція, влаштована «Академією природознавчих наук» США разом із філадельфійським «Клубом морських дослідників», яка протягом кількох місяців досліджувала морські глибини поблизу берегів Австралії, прибула сюди зовсім не для того, щоб вивчати рибне царство, як це офіційно зазначалося в її програмі. Розшукати й вивезти до Сполучених Штатів гармати й ядра з «Ендевора» — ось для чого прибули сюди американці!

Австралійська газета повідомила також, що американці вже знайшли й підняли з морського дна три гармати. У справу негайно ж втрутилися австралійські власті, й скоро поліція конфіскувала в американської експедиції її знахідку.

Австралійські власті пояснили, що вони розглядають затонуле майно Джемса Кука як національну власність Австралії.

Але тут уже в справу втрутилися англійська преса й англійські юристи. Посилаючися на висновки цих юристів, лондонська газета «Таймс» оголосила знайдене майно англійською власністю. Адже Джемс Кук був офіцером британського флоту й саме на кошти британського королівського флоту було влаштовано його експедицію до берегів Австралії.

Американська газета «Нью-Йорк таймс», в свою чергу, також посилаючися на твердження видних юристів США, оголосила оті гармати й ядра на морському дні нічийною власністю. Отже, виходить, право на них здобуває той, хто їх розшукає й підніме з морських глибин.

Слідом за цим у суперечку втрутилися різні музеї, наукові заклади. І всі по-різному тлумачили право власності на майно з «Ендевора». Крім того, зголосилися десятки заможних колекціонерів, які стали пропонувати великі суми за гармату або ядро Джемса Кука. В море вийшли австралійські сторожові катери, щоб перешкодити можливій появі тут якихось експедицій, спробам розшукувати решту гармат та ядра, що ще покояться на морському дні.

Суперечки навколо тих гармат і ядер точаться не тільки, так би мовити, в міжнародному масштабі. Вони розпалилися й в самій Австралії. Різні міста цієї країни заявили свої претензії й на виловлені вже три гармати й на все інше, що ще треба підняти з морських глибин. Річ у тому, що наступного року Австралія святкуватиме своє 200-ліття. Тут розраховують на великий приплив туристів з цілого світу, а гармати і ядра з «Ендевора» — це ж неабияка принада для туристів. Чи не кожне австралійське місто хоче мати в себе таку принаду.

Мельбурн претендує на одну гармату, щоб поставити її біля входу до будинку, в якому народився Джемс Кук. Англійський мореплавець, звичайно, народився не в Мельбурні, а в британському графстві Йоркшир, в селі Мортон, але його отчий дім був перевезений до Мельбурна й перетворений тут на музей Кука.

Рішучі претензії на одну гармату Кука, але з набором ядер, заявляє невеличке австралійське місто Куктаун, оскільки, мовляв, стоїть на тому самому місці, де експедиція Кука начебто ремонтувала корабель перед поверненням до Англії. Власті Куктауна хочуть в день свята зробити урочистий салют саме з куківської гармати...

Але поки що в розпорядженні австралійських властей є лише три гармати, підняті з морського дна американцями. Підготована вже експедиція для розшуків решти майна Джемса Кука, але де його шукати? Американці категорично відмовляються показати місце своєї знахідки. Шукайте, мовляв, самі!

Тепер, не сподіваючись на скоре розв'язання суперечки, американці пропонують австралійським властям компроміс, таку собі джентльменську угоду: американці покажуть місце своєї знахідки, а австралійські власті за це повертають їм одну з трьох конфіскованих гармат. Хай вона прикрасить собою вхід до будинку «Клубу морських дослідників» у Філадельфії!

Австралійські власті, однак, відхилили цю пропозицію. І що буде з виловленими трьома гарматами, а також з тим майном з «Ендевора», що ще лежить на морському дні, поки що ніхто не знає.

СОМЕРСЕТ МОЕМ

Малюнки А. Жуковського

РОМАН

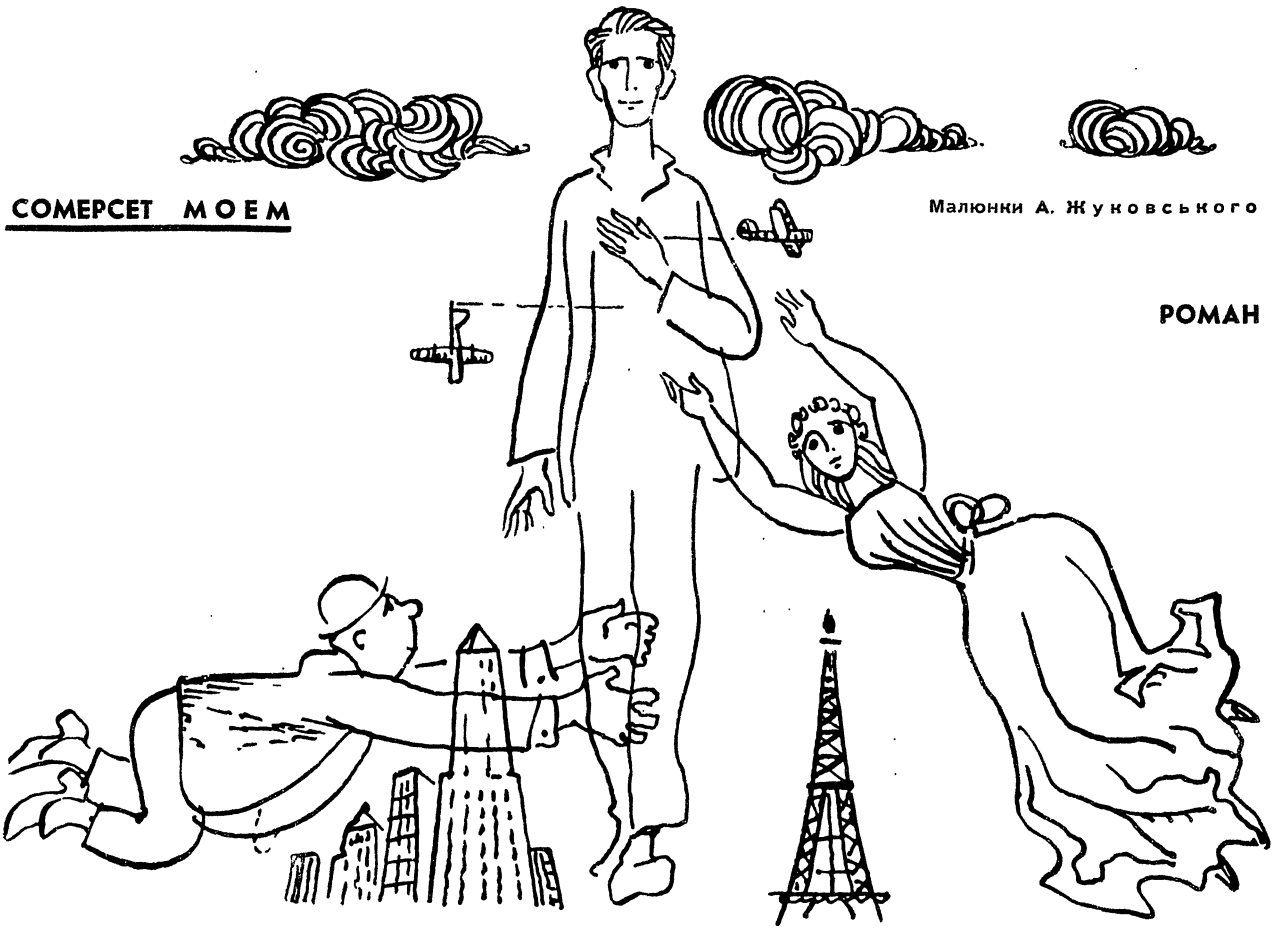

ЖОЛО БРИТКИ

VIII

Хоч Сюзанна завжди жила на Монмартрі, тепер вона визнала за потрібне порвати з минулим і тому найняла квартиру на Монпарнасі, в будинку поряд бульвару. Квартира містилася на сьомому поверсі — будинок був з ліфтом — і складалася з двох кімнат, кухоньки й ванної. Ліфт був усього на дві особи, рухався не швидше слимака, до того ж тільки вгору, а вниз треба було йти пішки. Але цей ліфт і ванна уособлювали для неї не лише розкіш, а й високий стиль.

Перші місяці їхнього союзу мсьє Ахілл Говен, саме так його звали, приїжджаючи до Парижа, зупинявся в готелі і, провівши з Сюзанною відповідну — залежно від своїх любовних потреб — частку ночі, повертався досипати на самоті до ранку, коли мусив встигнути на поїзд, щоб знов віддатися своїм справам і тихим радощам родинного життя. Але потім Сюзанна сказала йому, що він розтринькує гроші і що ощадніше й зручніше залишатись у неї до ранку. Порада була слушна. Йому полестило, що Сюзанна дбає про його вигоди, бо ж ніде правди діти, мало приємного холодної зимової ночі вибиратися з теплого ліжка на вулицю й ловити таксі. Він схвалив її прагнення уберегти його від зайвих витрат. То путня жінка, що веде лік не тільки своїм, а й коханцевим грошенятам.

Мсьє Ахілл мав усі підстави бути задоволеним. Здебільшого вони обідали в одному з кращих ресторанів на Монпарнасі, однак часом Сюзанна готувала для нього вдома. Смачні страви, що вона подавала до столу, були дуже йому до вподоби. Теплими вечорами він обідав у самій сорочці і почувався надзвичайно екстравагантно і по-богемному. Він завжди полюбляв купувати картини; але тепер Сюзанна не дозволяла йому брати жодної без її схвалення, і незабаром він мав усі підстави довіряти її вибору. Вона уникала торговців-посередників, а водила його по малярських студіях, і тим самим давала йому змогу купувати картини вдвічі дешевше. Він знав, що Сюзанна дещо заощаджує, і коли вона сказала йому, що з року в рік прикуплює земельку в рідному селі, він аж гордістю пройнявся. Йому був близький потяг до землі, притаманний кожному французові, і бачачи, що

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 8.

ця риса властива й Сюзанні, відчув до неї ще більшу повагу.

В свою чергу Сюзанні теж не доводилося нарікати. Вона була йому і вірна, й невірна; інакше кажучи, вона остерігалася зав'язувати будь-які тривкі стосунки з іншим чоловіком. Проте, коли траплявся хто їй до вподоби, була не проти з ним переспати. Але в неї стало питанням честі не дозволяти нікому залишатись на всю ніч. Вона вважала це обов'язком перед тією заможною і шанобливою людиною, що утвердила її на такому надійному і поважному місці в житті.

Я зустрів Сюзанну, ще коли вона була у художника, мого знайомого, і я часто сидів у його майстерні, як вона позувала. Я й потім іноді зустрічався з нею, але не переходив на близьку ногу, доки вона не переїхала на Монпарнас. Напевне, мсьє Ахілл, — саме так вона тепер завжди говорила про нього, — прочитав одну чи дві мої книжки в перекладі і запросив мене якось увечері пообідати з ними в ресторані. Це був маленький чоловічок — на півголови нижчий за Сюзанну, із сталево-сивим волоссям і чепурними сивими вусами. Товстенький, з черевцем, — саме в міру для солідності, він ступав поважною ходою коротуна-товстунчика, і було видно, що собою він задоволений. Він почастував мене чудовим обідом і був дуже чемний. Йому було приємно, що я товаришую з Сюзанною, бо з першого погляду він помітив, що я людина порядна, і йому буде приємно, коли я й далі бачитимуся з нею. Справи, на жаль, тримають його в Ліллі, і бідне дівчатко надто часто самотнє; йому буде втішно знати, що вона спілкується з освіченою людиною. Він чоловік діловий, але завжди захоплювався мистецтвом.

— Ah, mon cher monsieur[1], мистецтво й література завжди були славою Франції. Поряд з її військовою міццю, звичайно. І я, виробник промислових товарів, без найменшого вагання скажу, що ставлю художника й письменника в один ряд з генералом і державним діячем.

Хто міг би висловитись красномовніше?

Сюзанна й слухати не хотіла про служницю — почасти з ощадливості, а почасти тому, що не хотіла — з причин, відомих їй самій краще, ніж будь-кому, — мати зайвого свідка своїх приватних справ. Вона утримувала свою крихітну квартирку, вмебльовану в найсучаснішому стилі, чисто й охайно і сама шила собі всю білизну. Проте, не мусивши вже позувати, вона нудилася світом, не знаючи, куди докласти рук, бо була жінка роботяща. І ось якось їй спало на думку: а чому б їй самій не вдатись до малярства, адже вона стільки жила з художниками! Вона купила полотна, пензлів, фарб і заходилась малювати. Не раз, прийшовши до неї, щоб піти разом кудись пообідати, я заставав її за гарячою роботою. Як ембріон у матерньому лоні повторює весь шлях еволюції виду, так і Сюзанна повторювала стилі своїх коханців. Краєвиди малювала, як її пейзажист, абстракції — як її кубіст, а вітрильники на якорі малювала з поштових листівок, як її скандінавець. Не дуже-то воно й виходило, але вона мала добре відчуття кольору, і хай її картини не були шедеврами, зате їй давав неабияку втіху сам процес малювання.

Мсьє Ахілл підбадьорював її. Його сповняло почуття задоволення, що має коханкою художницю. Саме завдяки його наполяганням вона послала одне полотно в Осінній салон, і обоє пишались, коли воно було виставлене. Він подав їй слушну пораду:

— Не малюй по-чоловічому, моя люба. Малюй як жінка. Не намагайся бути сильною, задовольняйся жіночими чарами. І будь правдива. В бізнесі крутії часом досягають успіху, але в мистецтві чесність не тільки найкраща, а й єдина політика.

На час, про який я пишу, зв'язок між ними тривав уже п'ять років на обопільну їхню втіху.

— То правда, він не викликає в мені особливих емоцій, — казала Сюзанна, — але він розумний і посідає добре становище. А я вже в такому віці, коли час подумати й про місце в житті.

Вона була чуйна й поступлива, і мсьє Ахілл високо цінував її розсудливість. Вона охоче слухала, коли він розповідав їй про свої ділові й домашні справи. Вона журилася, коли його дочка провалилася на іспитах, і раділа, коли його син заручився з грошовитою дівчиною. Сам мсьє Ахілл одружився з дівчиною-одиначкою, батько якої також мав текстильне підприємство, і злиття двох фірм-конкурентів пішло на користь обом сторонам. Він утішався, що його син зрозумів, що найміцніша основа щасливого шлюбу — це спільність фінансових інтересів. Він відкрив Сюзанні свою честолюбну мрію — видати дочку за аристократа.

— А чого б і ні, з її статками? — підтримала Сюзанна.

Мсьє Ахілл допоміг Сюзанні влаштувати її дочку в школу при монастирі, де вона могла здобути добру освіту, і пообіцяв, коли їй вийдуть роки, заплатити за науку, щоб вона могла заробляти шматок хліба як друкарка й стенографістка.

— Вона виросте красунею, — говорила мені Сюзанна. — Та, звісно, вміння клацати на машинці їй не зашкодить. Ще надто ра-

[1] Мій любий пане *(франц.)*.

но пророкувати, але вона може виявитися не дуже темпераментною.

Сюзанна висловилась делікатно. Я сам мав робити висновок щодо змісту, вкладеного в те слово. Я зробив його.

IX

За тиждень, або близько того, я несподівано здибався з Ларрі. Ми з Сюзанною сиділи того вечора в «Селекті» на бульварі Монпарнас за склянкою пива. Ми вже разом пообідали і побували в кіно. Коли зайшов він, Сюзанна аж рота розкрила і, на мій подив, гукнула його. Він підійшов до столу, поцілував її і потис мені руку. Сюзанна ледь очам своїм вірила.

— Дозволите сісти? — запитав він. — Я не обідав і хочу трошки перекусити.

— О, як приємно зустрітись з тобою, mon petit[1], — мовила вона, сяючи. — Звідки ти взявся? І чого не озивався всі ці роки? Боже мій, як ти схуд! Я думала, що тебе вже нема на світі.

— Отже, живий, — відповів він, блимнувши очима. — Як Одетта?

Так звали Сюзаннину дочку.

— О, вона вже велика дівчина. І гарненька. Й досі пам'ятає тебе.

— Ти ніколи не казала мені, що знаєш Ларрі, — зауважив я.

— Чого б я казала? Я не знала, що ви знайомі. А ми з ним давні друзі.

Ларрі замовив собі яєчню з беконом. Сюзанна розповіла йому все про дочку, а потім про себе. Він слухав її, чарівно усміхаючись. Вона сказала йому, що перейшла до осілого життя і взялася малювати олією.

— Адже я прогресую, хіба ні? — обернулась вона до мене. — Я не претендую на геніальність, але я не менш обдарована, ніж деякі художники, яких я знала.

— Ти продаєш картини? — поцікавився Ларрі.

— Не маю в цьому потреби, — відповіла вона безтурботно. — У мене є гроші.

— Талант у дівчини.

— Ні, не талант, а розум. Ти мусиш прийти й подивитись мої картини.

Вона написала на клаптику паперу адресу і витягла з Ларрі обіцянку завітати до неї. Схвильована, вона без угаву торочила своє. Врешті Ларрі попросив рахунок.

— Ні, ти ще не йдеш! — вигукнула вона.

— Йду, — посміхнувся він. Розплатився і, махнувши на прощання рукою, зник.

Я засміявся. Мене завжди веселило те, як він, тільки-но бувши з вами, зникав без усякого пояснення, зненацька, наче розчинявся в повітрі.

— Чого він так тікає? — запитала роздратовано Сюзанна.

— Може, на нього дівчина чекає, — відповів я глузливо.

— Може, так, а може, й ні. — Вона дістала з сумочки пуделко і напудрила обличчя. — О ля-ля, бідна та жінка, що в нього закохається.

— Чому так?

Вона серйозно глянула на мене.

— Колись я сама ледь не закохалася в нього. З таким же успіхом можна закохуватись у сонячний зайчик на воді, або у хмаринку в небі. Я була на краю прірви. Навіть зараз я тремчу на саму згадку про оте своє кохання.

Цікавість — це гріх, але суперечило б людській природі, якби я не захотів довідатись, як воно все було. Я міг тільки радіти, що Сюзанна й не думала з чимось критися.

— Як же ви познайомились? — почав я.

— О, це було давно, вже й не пам'ятаю добре, скільки років тому — шість чи сім. Одетті було всього п'ять. Він знав Марселя, з яким я тоді жила, і часто приходив до нього в студію й сидів, коли я позувала. Часом водив нас обідати. Ніколи не знаєш, коли він прийде. То тижнями не побачиш його, а то бігає мало не щодня. Марселеві подобалось його товариство: він казав, що при ньому краще малюється. А потім мене звалив тиф. Після лікарні я скуштувала добре лиха. — Сюзанна здвигнула плечима.— Але про те все я вже розповідала. Так от, блукала я від студії до студії, шукаючи роботи, нікому непотрібна, нічого не мавши в роті, крім склянки молока й шматка хліба, і не знаючи, чим заплатити за кімнату. І ось випадково на бульварі Кліші я зустрічаю Ларрі. Він перепинив мене і запитав, як я почуваюсь. Я розповіла йому про мій тиф, а він тоді й каже: «У тебе такий вигляд, мовби ти три дні не їла». І щось таке було в його голосі й погляді, що я не стрималась і заплакала.

Ми стояли біля «Ля Мер Маріет», він повів мене туди за руку і посадовив за стіл. В ту мить я ладна була з голоду з'їсти й старий чобіт. Але коли принесли омлет, не могла проковтнути й шматочка. Він примусив мене покласти трохи в рот і дав склянку бургундського. Мені стало краще, я трохи поїла і розказала йому про свої злигодні. Мені було не до позування: така квола, що ледве стояла на ногах. І виглядала жахливо — сама шкіра, так що годі було сподіватись на якого чоловіка. Я попросила Ларрі позичити мені грошей, щоб хоч добутись у село до матері. Принаймні там було моє дівчатко. Він запитав, чи я хочу туди повертатись. Я відповіла, що, звісно,

[1] Мій маленький *(франц.)*.

ні. Мамі я не потрібна, вона сама ледве зводить кінці з кінцями, а гроші, залишені мною для Одетти, вже вийшли. Але ж не прожене вона мене в такому стані. Він довго дивився на мене, і я вже втратила будь-яку надію, коли він сказав: «Хочеш поїхати на село разом зі своєю дівчинкою? У мене маленькі канікули».

Я не вірила своїм вухам. Я його знала хтозна-відколи, і він ні разу мені й не підморгнув навіть.

— Оце така, як я є? — запитала я і мало не засміялася. — Голубчику, чоловікові з мене зараз користі ні на макове зерня.

Він тільки усміхнувся. Ви завважили, яка в нього чудесна усмішка?

— Не дурій, — відказав він. — Я про це й не думав.

Я тоді так гірко розплакалась, що насилу слово з себе видушила. Він дав мені грошей, щоб я з'їздила по Одетту, і ми втрьох виїхали на село. О, в яке чудесне місце він нас завіз!

Сюзанна описала мені його. То було за три милі від якогось містечка, назву я вже й забув, і вони дісталися туди машиною. Розмістились у готелі — старій будівлі на березі річки з моріжком униз аж до води. На моріжку росли платани, і під ними в холодку вони обідали. Влітку туди наїжджали художники, але сезон ще не почався, і вони жили в готелі самі. Тамтешня кухня славилася, і по неділях туди звідусіль набивалося люду поснідати на лоні природи, але в будень рідко хто порушував їхній спокій. Відпочинок, добра їжа й вино повернули сили Сюзанні, і вона невимовно раділа нагоді побути разом з дочкою.

— Він був добрий до Одетти, і вона обожнювала його. Я мусила заборонити їй обридати йому, але він, здавалось, не дуже й заперечував, як вона до нього липла. Я не могла втриматись від сміху, дивлячись, які вони обоє діти.

— Що ж ви там робили? — спитав я.

— О, робити було що. Ми плавали човном і рибалили; інколи позичали в хазяїна «сітроен» і навідувались у містечко. Ларрі воно подобалось. Подобалися старі будинки, майдан. І до того тихе-тихе, тільки ваша хода по бруківці порушує тишу. Ще був там готель часів Людовіка XIV і стара церква, а на околиці парк, спланований Ленотром. Коли було сидиш в кав'ярні на майдані, то таке враження, ніби ти перенісся на три століття назад, а «сітроен» на узбіччі дороги видається там зовсім чужорідною річчю.

Після однієї з таких поїздок Ларрі розповів Сюзанні історію про молодого пілота, ту саму, що я переповідав на початку книги.

— Цікаво, чому саме тобі? — спитав я.

— Уявлення не маю. В містечку під час війни був госпіталь, і на цвинтарі стояли рівними рядами маленькі хрести. Ми пішли туди, але затримались не надовго — мені моторошно стало від думки, що стільки бідолашних хлопців лежать у землі. Ларрі мовчав усю дорогу. Він завжди мало їв, а то за обідом і до їжі зовсім майже не торкнувся. Запам'яталася та чарівна зоряна ніч: ми сиділи на березі річки, було хороше, на тлі темного неба бовваніли силуети тополь; Ларрі палив люльку. І зненацька, à propos de bottes [1] почав розповідати про свого друга, як той загинув, рятуючи йому життя.

Сюзанна ковтнула пива і вела далі:

— Дивна він істота. Ніяк не збагнеш його. Він любив мені читати вголос. Часом удень, коли я шила для дочки, і вечорами після того, як вкладала її спати.

— Що він читав?

— О, всяку всячину. Листи мадам де Севіньє і уривки з Сен-Сімона. Imagine toi [2], я ніколи нічого не читала, крім газети і вряди-годи якогось роману, та й то якщо про нього говорили в студіях і я не хотіла, щоб мене вважали дурепою. Я й не уявляла, що то може бути так цікаво. Ті старі автори були не такі вже телепні, як дехто міг би подумати.

— Хто міг би подумати! — засміявся я.

— Потім він примушував мене читати разом з ним. Ми читали «Федру» і «Беренiку» [3]. Він читав чоловічі ролі, я — жіночі. Ти не можеш уявити, як це цікаво, — додала Сюзанна простодушно. — Він так чудно дивився на мене, коли я плакала над зворушливими уривками. Звісно, то були сльози від кволості, бо я ще не зовсім оклигала. І знаєш, я ще й досі зберігаю ті книжки. Навіть зараз не можу перечитувати деякі листи мадам де Севіньє, що їх Ларрі читав мені, не пригадавши його любого голосу; перед очима знов постає тиха річка і тополі по той берег, інколи мені не стає сили читати далі, такий біль стискає серце. Тепер я певна: то були найкращі дні в моєму житті. Та людина — добрий янгол.

Сюзанна, відчуваючи, що стає сентиментальною, злякалася (безпідставно), щоб я не засміявся з неї. Вона знизала плечима і усміхнулась.

— Я раз і назавжди вирішила, що досягши того віку, коли жоден чоловік уже не схоче більше спати зі мною, помирюся з церквою і покаюся в гріхах. Та ніщо в світі не змусить мене каятися в тому,

---

[1] Ні сіло ні впало *(франц.)*.
[2] Уявляєш *(франц.)*.
[3] Трагедії Ж. Расіна (1639—1699).

що я грішила з Ларрі. Ніколи, ніколи і ще раз ніколи!

— В тому, що ти розповіла, я не бачу нічого такого, в чому треба було б каятись.

— Я не розповіла ще й половини. Сам знаєш, від природи у мене міцний організм, і цілоденне перебування на повітрі, добре харчування, добрий сон, безтурботне життя за три-чотири тижні повністю відновили моє здоров'я. І виглядала я вже непогано: щоки зарум'яніли, волосся зробилося блискучим, як раніш. Я відчувала себе двадцятиліткою. Ларрі щоранку плавав у річці, і я не раз задивлялася на нього. Він має чудове тіло, не таке атлетичне, як у мого скандінавця, але сильне й граціозне. Він був дуже терплячий, поки я була квола, але тепер, коли я повністю видужала, чого б він мусив довше терпіти? Я натякнула йому раз-другий, мовляв, я готова для всякого діла, але він мовби не розумів. Ніде правди діти, ви, англосакси — диваки, ви брутальні і заразом сентиментальні, цього від вас не забереш, та коханці з вас кепські. Я подумала собі: може, це в нього з делікатності, він так багато зробив для мене, ще й дитину дозволив сюди взяти, ну й соромиться вимагати від мене того, на що має право. Отож якось увечері, йдучи спати, я й сказала йому: хочеш, я прийду сьогодні до тебе?

Я засміявся.

— Трохи грубувато вийшло, правда?

— Але до себе запросити його я не могла, бо там Одетта, — відповіла Сюзанна щиросердно. — Він подивився на мене тими своїми добрими очима і усміхнувся: «Тобі цього хочеться?»

— А чом би й ні? В тебе ж таке гарне тіло.

— Ну що ж, тоді приходь.

Я пішла нагору, роздягнулась і прослизнула коридором до його кімнати. Він читав, лежачи в ліжку, і палив люльку. Тоді відклав убік люльку й книжку і посунувся, даючи мені місце.

Сюзанна помовчала трохи, і я не квапив її своїми розпитуваннями. Трохи згодом вона промовила:

— Він був чудний коханець. Дуже милий, люблячий, навіть ніжний, сильний по-чоловічому, але нежагучий, — якщо ти розумієш, що я маю на увазі, — і якийсь цнотливий. Він кохав, як палкий школяр. Це було кумедно, але й зворушливо. Від нього я йшла з таким відчуттям, ніби це я маю бути йому вдячна, а не навпаки. Зачиняючи за собою двері, я побачила, що він знову взявся за книжку і заходився читати від того місця, де зупинився.

Я зареготав.

— Добре, що тебе це так тішить, — сказала Сюзанна, трохи понуро. Проте й сама не позбавлена почуття гумору, вона теж засміялася. — Я невдовзі домізкувала, що коли чекатиму запрошень, то й посивію, тому, маючи охоту, любенько йшла до нього і лягала в ліжко. Він завше був дуже милий. Загалом у нього нормальні людські інстинкти, але він скидався на людину, настільки захоплену чимось своїм, що й про їжу вона забувала — тільки, правда, як підсунути їй добрий обід, вона із смаком з'їсть його. Я знаю, де справжнє кохання, а де ні, отож нерозважно було б тішитися думкою, що Ларрі в мене закохався, але я гадала, що він звик до мене. В житті мусиш бути практичною, і я собі подумувала, що найкраще для мене було б залишитися з Ларрі і в Парижі. Я знала, що він дозволив би залишити з нами мою дочку; якраз цього мені й хотілось. Та щось підказувало мені не робити цього і не закохуватись, — таке, знаєте, трапляється з жінками, і тоді вони втрачають свою привабливість. Тому я вирішила взяти себе в руки.

Сюзанна затяглася сигаретою і випустила носом дим. Час був пізній, багато столиків уже звільнилося, хоч біля стойки ще юрмилися люди.

— Одного ранку, поснідавши, — заговорила вона знову, — я сиділа на березі річки з якимось шитвом, а Одетта бавилася кубиками, купленими Ларрі. Коли це підходить і він сам.

— Я маю попрощатися, — сказав він.

— Ти кудись зібрався? — здивувалась я.

— Так.

— Не назавжди?

— Ти вже видужала. Візьми ось ці гроші, їх тобі стане до кінця літа і для початку в Парижі.

Першу мить я була так вражена, що не могла й слова сказати. А він стояв переді мною, як завжди щиро усміхаючись.

— Я чимось не догодила тобі?

— Ні. Навіть і думку таку кинь; час ми провели чудово. Але мене чекає робота. Одетто, підійди і скажи дяді до побачення.

Вона була надто мала, щоб розуміти щось. Він підхопив Одетту на руки, поцілував її, потім поцілував мене і повернувся назад до готелю. За хвилину я почула, як від'їхав автомобіль. Я глянула на банкноти, що все ще були в руці: дванадцять тисяч франків. Все сталося так швидко, що я не встигла й опам'ятатись. Zut alors [1], — сказала я. — Принаймні добре хоч те, що я остаточно не втратила голову. Так і не дібрала я що до чого в усій тій історії.

Я засміявся.

[1] До біса все *(франц.)*.

— Знаєш, свого часу я мало не набув репутації гумориста у той простий спосіб, що говорив правду. І це так приголомшувало людей, що ті вважали мене диваком.

— Що це має спільного з нашою розмовою? — не зрозуміла Сюзанна.

— А те, що Ларрі, на мою думку, єдина щиро безкорислива людина, яку я будь-коли знав, і його вчинки видаються дивними. Ми не звикли бачити людей, що роблять добро виключно заради любові до бога, в якого вони не вірять.

Сюзанна витріщилась на мене.

— Бідний мій, ти зайве хильнув.

Розділ п'ятий

І Я возився з своєю роботою в Парижі. Стояла дуже приємна весняна пора, на Єлісейських Полях зацвітали каштани, вулиці радісно сяяли вогнями. Повітря було немовби напоєне радістю, легкою і нетривкою. Я почувався щасливим у різноманітних розвагах з друзями, серце моє сповнювали любі спогади про минуле, і подумки в мені оживала принаймні частка юнацького палу. Як на мене, чистим дурнем треба бути, щоб протиставити роботу радощам минущого моменту, радощам, яких я, може, ніколи вже не зазнаю так повно.

Ізабелла, Грей, Ларрі і я їздили на прогулянки в цікаві місця, розташовані неподалік. Ми бували в Шантільї й Версалі, Сен-Жермені й Фонтенбло. І куди б не їздили, всюди смачно снідали. Грей їв як не в себе, щоб задовольнити своє здоровезне тіло, і був схильний випити трохи більше ніж слід. У нього припинився головний біль, з очей щез той смутний вираз, що так гнітюче вразив мене при першій нашій зустрічі в Парижі. Здебільшого він відмовчувався, хіба що вряди-годи розповідав якусь нудну історію, зате гучно реготав з кожної дурнички, почутої від мене чи Ізабелли. Він розкошував. Дарма, що сам по собі нецікавий, він був такий добродушний і так легко всім задовольнявся, що розсердитись на нього було просто неможливо. То вже такого роду людина, з якою ти навряд чи схотів би провести вдвох вечір, але на шестимісячне товариство якої можна погодитись.

Аж любо було дивитись, як він кохав Ізабеллу: він обожнював її, вважав дружину найвродливішою, найчарівнішою в світі істотою, а його відданість, собача відданість Ларрі просто зворушувала. Ларрі також був начебто задоволений; мені здалося, ніби в той час він мав перепочинок від якихось там планів, що снувались йому в голові, і він безтурботно брав з нього максимум користі. Він також не відзначався балакучістю, але це не мало значення — його присутність сама по собі була красномовна; Ларрі був такий невимушений, завжди в такому доброму гуморі; я переконаний, що дні, які ми провели разом, були такі щасливі саме завдяки його товариству. Хоч ми не чули від нього блискучих і дотепних слів, без нього нам було б нудно.

Повертаючись з однієї такої прогулянки, я став свідком сцени, яка прикро вразила мене. Ми побували в Шартрі. Грей сидів за кермом, Ларрі поряд. Ізабелла і я примостились на задньому сидінні. Після довгого дня ми потомились. Ларрі поклав руку на спинку сидіння. Манжет його сорочки засукався, відкривши сухорлявий, сильний зап'ясток і нижню частину засмаглої руки, всіяну рідкими дрібненькими волосинками, що золотилися на сонці. Щось в Ізабеллиній непорушності привернуло мою увагу, і я позирнув на неї. Вона сиділа так тихо, наче загіпнотизована. Дихала прискорено. Погляд її прикипів до жилавого зап'ястя Ларрі із золотавими волосинками на ньому і до його довгої, тонкої, але дужої руки. Виразу такої хижої жаги мені ніколи не доводилось бачити на людському обличчі.

То була хтивість. Я ніколи б не повірив, що її прекрасне лице могло виказувати таку відверту хтивість, щось скорше тваринне, аніж людське. Та й лице її було вже не прекрасне, а бридке й відстрашливе. Ізабелла зовсім не усвідомлювала моєї присутності, не усвідомлювала нічого, крім руки, що звільна лежала на спинці сидіння і сповнювала її несамовитим жаданням. Відтак неначе спазма спотворила її вид, вона здригнулася і, заплющивши очі, забилась у куток.

— Дайте мені сигарету, — сказала вона хрипким, що й не впізнати, голосом.

Я простягнув їй сигарету й запалив її. Ізабелла жадібно затягнулась. До кінця дороги вона дивилась у вікно, не зронивши й слова.

Коли ми приїхали до їхнього дому, Грей попрохав Ларрі відвезти мене до готелю, а машину потім поставити в гараж. Ларрі сів на водієве місце, я поряд з ним. Переходячи вулицю, Ізабелла підхопила Грея під руку і пригорнулася до нього, поглянувши таким поглядом, значення якого було мені цілком ясне. У мене майнула думка: мабуть, жагучого напарника в ліжку матиме Грей тої ночі, дарма що йому ніколи не ді-

знатись, які докори сумління збудили отой її пал.

Червень наближався до кінця, і я мусив повертатись на Рів'єру. Еліотові друзі, що поїхали до Америки, свою віллу в Данарі тимчасово віддали Метюрінам, і вони лаштувалися їхати туди з дітьми, скоро закінчиться навчальний рік у школі. Ларрі залишався в Парижі працювати, але він купив собі старенького «сітроена» і обіцяв провести з нами в серпні кілька днів. Останнього мого вечора в Парижі я запросив їх трьох пообідати зі мною.

Тоді ж ми й зустріли Софі Макдональд.

І Ізабеллі схотілося побувати в паризьких вертепах, а що я був трохи з ними обізнаний, то вона попросила мене бути гідом. Це було мені не дуже до вподоби, бо в таких місцях у Парижі відверто виказують неприязнь до відвідувачів з чужого світу. Але Ізабелла наполягла на своєму. Я попередив, що цікавого сподіватись нема чого і попросив її одягнутись попростіше. Ми пізно пообідали, заглянули на годинку до Фолі-Бержер і тоді почали обхід. Я повів їх спочатку в один шинок біля Нотр-Дам, куди вчащають різні апаші із своїми приятельками; хазяїн був мені знайомий, він звільнив для нас місце за столом, де сиділо кілька підозрілих осіб, але я замовив вина і для них і ми обмінялися тостами за здоров'я. Було гаряче, димно й брудно. Потому я повів їх у «Сфінкс», де на двох лавах, одна проти одної, сиділи в ряд жінки в неоковирних вечірніх сукнях на голе тіло, голі перса — пиптики й усе інше видималося. Коли оркестр награвав танець, вони мляво танцювали, підморгуючи чоловікам, що сиділи довкола танцювального майданчика за столиками з мармуровими дошками. Декотрі з жінок, проходячи повз нас, підморгували й Ізабеллі, і я питав себе, чи розуміє вона, що то означає.

Далі ми пішли на рю де Лап. Це тьмяна вузенька вуличка, саме повітря якої мовби просякнуте гидкою хтивістю. Ми зайшли в якусь кав'ярню. Блідий молодик напідпитку грав на піаніно, другий тим часом триндикав на скрипці, а третій видобував безладні звуки із саксофона. Люду було повно, і ми не нагледіли жодного вільного столика. Та хазяїн, помітивши, що ми відвідувачі з грішми, безцеремонно витурив якусь парочку за інший уже зайнятий стіл і посадовив нас. Витуреним особам це не дуже сподобалося, про що можна було судити з їхніх зауважень на нашу адресу. Хто там тільки не танцював: матроси з червоними помпонами на шапочках, чоловіки з пов'язаними на шию хустинками, підстаркуваті жінки і молоденькі дівчата, розмальовані, простоволосі, в коротких спідницях і барвистих блузках. Одні чоловіки брали собі до танцю опецькуватих хлопчаків з підведеними очима, другі танцювали з жінками; сухим, як тичка, груболицим жінкам подобалися огрядні молодиці з фарбованими косами. Тхнуло тютюновим димом, алкоголем і пітними тілами. Оркестр грав без угаву, і все те непривабливе товпище з обличчями, лискучими від поту, штовхалося по кімнаті з урочистою напруженістю, в якій було щось відразливе. Я помітив кількох здорових брутальних чоловіків, але більше було миршавих і засмоктаних. Я придивився до трьох оркестрантів; наче роботи — так машинально вони рухалися, і я запитував себе, чи ж можна, виставляючись у такому вигляді, водночас вважатися музикантами, до яких приходять здалеку люди і слухають їх, і аплодують. Навіть щоб поганенько грати на скрипці, треба вчитись і вправлятись; чи завдавав собі такого клопоту отой скрипаль, щоб грати самі фокстроти до світання в тому сморідному болоті? Оркестр стих, і піаніст витер обличчя брудним носовичком. Танцівники, хто перевальцем, хто вихилясом, поверталися до своїх столиків. Раптом ми почули вигук:

— Боже праведний!

З-за столика у протилежному кінці кімнати підвелася жінка. Чоловік, що був з нею, намагався зупинити її, але вона відштовхнула його і непевною ходою пішла через залу—п'яна-п'янісінька. Вона наблизилась до нас і зупинилась, трохи похитуючись і безглуздо усміхаючись, наче бачити нас було для неї величезною втіхою. Я глянув на своїх товаришів. Ізабелла втупилась у жінку невидющим поглядом, Грей сидів понурий, а Ларрі дивився так, мов не вірив власним очам.

— Здрастуйте! — привіталася жінка.

— Софі! — промовила Ізабелла.

— А то яка б ще сатана, по-вашому? — захихотіла жінка. Вона схопила офіціанта, що саме проходив. — Венсане, знайди мені стільця.

— Сама шукай, — відповів він, вириваючись.

— Salaud[1], — крикнула вона, плюнувши в нього.

— T'en fais pas, Sophie[2], — сказав гладкий здоровань з масною чуприною, що сидів обіч нас без піджака. — Ось стілець.

— Уявити тільки, отак усіх вас зустріти,— вела вона далі, все ще похитуючись. — Здоров, Ларрі, здоров, Грею! — Вона сіла на стілець, що поставив для неї той здоро-

[1] Задрипанець *(франц.)*.
[2] Не треба, Софі *(франц.)*.

вань. — Вип'ємо всі. Хазяїне! — заверещала вона.

Я помітив, що хазяїн стежить за нами, за мить він уже стояв поруч.

— Ти знаєш цих людей, Софі? — запанібрата звернувся він до неї.

— Ta gueule [1], — п'яно засміялась вона.— Це друзі мого дитинства. Я беру для них пляшку шампанського. І не здумай принести якоїсь там urine de cheval [2].

— Ти п'яна, моя бідна Софочко, — відповів він.

— Забирайся до чорта!

Хазяїн пішов, помітно зрадівши, що продав пляшку шампанського: досі ми з обережності пили бренді з содовою. Софі тупо дивилась на мене хвильку.

— Як звати вашого друга, Ізабелло?

Ізабелла назвала моє прізвище.

— О, я пам'ятаю, ви якось приїздили в Чікаго. Ви бундючна нікчема, правда ж?

— Може, — посміхнувся я.

Я її не пригадував, що й не дивно, адже я не був у Чікаго понад десять років і зустрічав багато всякого люду перед цим і не менше після.

Софі була досить висока і худюща. Одягнена в блискучу блузку з зеленого шовку, зібгану й замизгану, і коротку чорну спідницю. Її коси, коротко підстрижені й абияк закручені, були пофарбовані хною, щоки нарум'янені під самі очі, повіки — нижня й верхня — густо підсинені, брови та вії рясно натушовані, а рот пурпуровий від помади. Руки з пофарбованими нігтями були брудні. Вона здавалася найнечупарнішою серед усіх тутешніх жінок, і в мене виникла підозра, що вона отруєна не тільки алкоголем, а й наркотиками. Але, безперечно, вона мала певну порочну привабливість; голову тримала погордливо, і весь той грим відтіняв разючу зеленавість її очей. Вона поводилася нахабно-безсоромно, що, мабуть, пробуджувало в чоловіках низькі інстинкти. Софі сердечно посміхнулася до нас.

— По вас не скажеш, що ви раді мене бачити, — зазначила вона.

— Я чула, що ти в Парижі, — непевно промовила Ізабелла, холодно усміхнувшись.

— Ти могла б подзвонити мені. Моє прізвище є в телефонному довіднику.

— Ми тут недавно.

На виручку їй прийшов Грей:

— Добре тобі ведеться в Парижі, Софі?

— Чудово. А ти вилетів у трубу, Грею?

Грей почервонів.

— Так.

— Перепало вам. Ох, мабуть, і моторошно зараз в Чікаго. Мені пощастило, що я тоді звідти вибралася. Боже, чом той вилупок не несе нічого пити?

[1] Заткни пельку *(франц.)*.
[2] Кінської сечі *(франц.)*.

— Він уже йде, — сказав я, побачивши, як офіціант з вином на таці пробирається між столиками.

Моє зауваження привернуло її увагу до мене.

— Мої любі чоловікові родичі витурили мене. Казали, що я ганьбила їхню вср... репутацію.—Софі дико зареготала.—Я в них на утриманні.

Подали шампанське. Непевною рукою вона піднесла келих до рота.

— До біса бундючних нікчем, — сказала вона, вихиливши келих, і подивилась на Ларрі. — А в тебе, здається, й слова для мене нема, Ларрі?

Він весь час незворушно дивився на неї, не відводячи очей. Тепер він дружньо усміхнувся.

— Я взагалі не дуже говіркий.

Музики знову заграли до танцю, і до нас підійшов якийсь чоловік. Високий і кремезний, з великим гачкуватим носом, з блискучим чорним волоссям і товстими хтивими губами. Він був схожий на зловісного Савонаролу. Як і більшість тамтешніх чоловіків, він був без білого комірця, піджак, застібнутий на всі гудзики, тісно облягав його, підкреслюючи талію.

— Ходімо, Софі. Потанцюємо.

— Іди геть. Я зайнята. Не бачиш, що я з друзями?

— До дідька твоїх друзів. Ти танцюєш зі мною.

Він ухопив її за руку, але вона видерла її.

— Fous moi la paix, espèce de con [1], — голосно закричала вона.

— Merde [2].

— Mange [3].

Грей не розумів, що вони кажуть, але я бачив, що Ізабелла якось інтуїтивно зрозуміла геть усе, і її пересмикнуло від огиди. Чоловік заніс руку з відкритою мозолястою долонею робітника, заміряючись дати їй ляпаса, коли Грей напівпідвівся:

— Allaiz vous ong [4], — загримів він по-французьки.

Чоловік зупинився, люто глипнувши на Грея.

— Стережися, Коко, — попередила Софі, ущипливо сміючись. — Він порішить тебе одним ударом.

Чоловік зміряв очима Греїв зріст, вагу й силу, понуро здвигнув плечима і, брудно вилаявшись, одійшов. Софі п'яно зареготала. Ми мовчали. Я знову наповнив її келих.

— Ти живеш у Парижі, Ларрі? — запитала Софі, спорожнивши келих.

— Поки що.

[1] Дай мені спокій, дурню *(франц.)*.
[2] Лайно *(франц.)*.
[3] З'їж *(франц.)*.
[4] Забирайся геть *(франц.)*.

З п'яним розмовляти завжди дуже обтяжливо, о, це річ відома, і в гіршому становищі саме тверезий. Минуло ще кілька тоскних хвилин вимученої розмови. Потім Софі відсунула свого стільця.

— Піду до свого дружка, а то він оскаженіє, мов чортяка. То бидло, але, їй-богу, в запрягу він непоганий. — Вона непевно звелася на ноги. — Бувайте здорові. Приходьте ще. Я тут щовечора.

Вона проштовхалася крізь юрбу танцівників і зникла з очей. Я мало не засміявся з крижаного презирства, що застигло на класичних рисах Ізабеллиного обличчя. Ніхто з нас не промовив і слова.

— Це брудне місце, — враз сказала Ізабелла. — Ходімо звідси.

Я оплатив рахунок, і ми хутко подалися до виходу. Продершись крізь юрбу на танцювальному майданчику, ми вибралися надвір. Минула друга година ночі, і, як на мене, годилося б уже спати, та Грей заявив, що зголоднів, тож я запропонував заїхати до «Графа» на Монмартр і там чогось перехопити. Я сів біля Грея, щоб показати дорогу.

Діставшись до розкішного ресторану, де на терасі й досі сиділи люди, ми замовили бекон з яйцями та пиво. Ізабелла, принаймні зовні, була спокійна. Вона не без іронії поздоровила мене з таким знанням злачних місць Парижа.

— Ви ж самі напросились, — відповів я.

— Я цілком задоволена. Грандіозний вечір.

— То пекло, — сказав Грей. — Смердюча яма. Та ще Софі.

Ізабелла байдуже знизала плечима.

— Ви її взагалі хоч пам'ятаєте? — запитала вона мене. — Софі сиділа поряд з вами того першого вечора, коли ви прийшли до нас на обід. У неї не було тоді оцих жахливих рудих кіс. Від природи її волосся каштанове.

І я пригадав дуже юне дівча з голубими, майже зеленими очима і з гарною поставою голівки. Не вродливе, але свіже, наївне, заразом сором'язке й зухвале, що мене вельми тішило.

— Певна річ, пам'ятаю. Мені сподобалось її ім'я. Мою тітоньку теж звали Софі.

— Вона побралася з хлопчиною на ім'я Боб Макдональд.

— Милий парубок, — додав Грей.

— Таких вродливих хлопців я рідко коли бачила. Ніяк не збагну, що він у ній знайшов. Вона вийшла заміж зразу після мене. Її батьки розлучились, і мати була вдруге одружена із службовцем «Стандард Ойл» у Китаї; Софі жила в батькової рідні в Марвіні, там ми часто бачилися з нею, та після одруження вона якось випала з нашого кола. Боб Макдональд був адвокат, але заробляв мало, мешкали вони в будинку без ліфта на Норд-Сайд. Але не в цьому була, власне, причина. Вони нікого не хотіли бачити. Ніколи мені не траплялося такої шалено закоханої пари. Навіть після двох чи трьох років подружнього життя і вже маючи дитину, вони сиділи в кіно, мов справжні закохані: він обіймав її за стан, а вона клала йому голівку на плече. Про них говорило все Чікаго.

Ларрі слухав Ізабеллу без жодних зауважень. Обличчя його лишалось непроникним.

— А що було далі? — запитав я.

— Якось увечері повертались вони всі втрьох у Чікаго на своїй маленькій відкритій машині. Вони мусили завжди брати дитину з собою, бо служниці не мали; Софі сама все робила дома, та, крім того, вони просто молились на мале. П'яна компанія у великому «седані» на великій швидкості врізалася їм у передок. Боба й дитину вбило на місці, а Софі тільки контузило і поламало кілька ребер. Від неї скільки могли утаювали смерть чоловіка й дитини, але врешті мусили сказати. Розповідали, що то було щось страшне. Вона мало не збожеволіла. Голосила на всю лікарню. Її мусили стерегти і вдень і вночі, а раз вона ледве не викинулася з вікна. Звісно, ми робили все можливе, але вона наче зненавиділа нас. Після лікарні її влаштували в санаторій, і вона пробула там довгенько.

— Бідолашна...

— Коли її виписали, вона почала пити, а коли напивалась, то йшла спати з ким завгодно. Це був жах для чоловікової рідні. Вони дуже милі тихі люди і ненавидять скандали. Спершу ми всі пробували допомогти їй, але все було марно; коли її запрошували на обід, вона приходила вже набравшись, і можна було ручитись, що до кінця вечора вона буде зовсім готова. Незабаром вона потрапила в підозріле товариство, і ми були змушені зректися її. Раз її арештували за те, що вона вела машину в нетверезому стані. Вона злигалася з якимось італійцем, а потім виявилось, що його розшукує поліція.

— А на які кошти вона жила? — запитав я.

— Лишилася страховка після Боба; від власника машини, що розбила їх, вона також дещо отримала. Але того стало не надовго. Вона розтринькувала гроші, мов п'яний матрос, і через два роки залишилась без нічого. Бабуся не хотіла брати її назад у Марвін. Тоді чоловікова рідня сказала, що посилатиме їй утримання, якщо вона виїде за кордон. Ото, певно, тепер вона живе на ті гроші.

— Колесо зробило повний оберт, — зауважив я. — Був час, коли блудних синів моєї країни посилали в Америку, а тепер, здається, їх посилають в Європу.

— Мені її страшенно жаль, — сказав Грей.

— Жаль її? — холодно спитала Ізабелла. — А мені анітрохи. Безперечно, вона зазнала страшного удару, і ніхто більше за мене не співчуває їй. Ми ж добре знали одна одну. Але нормальна людина оклигує після такого. І коли Софі скотилася в багно, то це тому, що в ній була гнила основа. Вона від природи неврівноважена, навіть її любов до Боба була непомірна. Якби вона мала тверду вдачу, то змогла б якось дати собі раду.

— Якби та якби... Чи не дуже ви сувора, Ізабелло? — пробурмотів я.

— Не думаю. У мене здоровий глузд, і я не бачу підстав розводити сентименти про Софі. Бог свідок, я дуже віддана Греєві й моїм дівчаткам, і якби вони загинули в автомобільній катастрофі, я була б сама не своя, але рано чи пізно взяла б себе в руки. Хіба не цього ти від мене хотів би, Грею? А може, ти волів би, щоб я напивалась щовечора, як ніч, і злягалася з кожним паризьким апашем?

Отоді Грей продемонстрував найкращий взірець свого гумористичного стилю.

— Звичайно, я волів би, щоб ти лягла в погребне вогнище в новій сукні від Моліне, але оскільки самоспалення скасовано, то найкраще тобі було б вдатись до бриджу. Іще мені хотілося б застерегти тебе не ходити з першої некозирної менше, ніж при трьох з половиною або чотирьох вірних взятках.

Не випадало мені в той момент вказувати Ізабеллі, що її любов до чоловіка і дітей, хоч і досить щира, навряд чи була палка. Мабуть, вона прочитала цю думку, бо звернулась до мене дещо агресивно:

— А ви що скажете на це?

— Те саме, що й Грей: мені жаль дівчини.

— Вона не дівчина, їй уже тридцять.

— Я гадаю, що смерть чоловіка й дитини означала для неї кінець усього. Їй було байдуже, що з нею станеться, і вона кинулась у жахливий вир пияцтва й розпусти, щоб поквитатися з життям, яке повелося з нею так жорстоко. Вона жила в раю і, втративши його, не змогла опуститись на грішну землю до грішних людей, а з відчаю кинулась у самісіньке пекло. Мені здається, що їй тепер однаково, що пити: хоч би й сивуху, якщо вже немає божественного нектару.

— Про такі речі пишуть у романах. Це нісенітниця, ви самі добре знаєте. Софі брьохається в багнюці, бо їй вона до вподоби. Не вона одна втратила чоловіка й дитину. Та й не від цього її розпуста. Розпуста не виникає на здоровому грунті. Вона в неї від природи. Коли та катастрофа зломила її опір, розпуста вивільнилась, і Софі стала сама собою. То ж даремні ваші жалі, вона стала такою, якою в душі була завжди.

Весь цей час Ларрі мовчав. Він наче заглибився в похмурі роздуми і навряд чи й чув про що йшла мова. Після Ізабеллиних слів запала коротка мовчанка. І тут заговорив Ларрі, але так тихо, мов не до нас, а сам до себе, і очі його, здавалося, зоріли в тьмяну далечінь минувшини.

— Я пригадую її дівчинкою чотирнадцяти літ, з довгим зачісаним з лоба волоссям і чорною стрічкою в ньому, із серйозним веснянкуватим обличчям. Вона була скромна, піднесена, мрійлива дитина. Читала все, до чого допадалась, і ми багато розмовляли про книжки.

— Коли? — запитала Ізабелла, злегка спохмурнівши.

— О, тоді, коли ти з матір'ю бувала на гостинах. Я часто ходив до її бабусі, і ми сиділи під великим в'язом, що ріс там у них, і читали одне одному. Вона любила поезію і сама багато писала.

— Хто не робить цього в такому віці. Все то нікчемна бредня.

— Звісно, це було давно, я, мабуть, був кепський суддя.

— Тобі ж тоді було не більше шістнадцяти.

— Певна річ, її вірші не відзначалися оригінальністю. Особливо відчувався вплив Роберта Фроста. Але, на мій погляд, вони були досить примітні, як на таку юну дівчину. Вона мала розвинений слух і чуття ритму. Вона тонко сприймала звуки й пахощі сільської природи, перший ніжний подих весни і дух спраглої землі після дощу.

— Я ніколи не знала, що вона пише вірші, — сказала Ізабелла.

— Вона крилася з цим, боялася, що з неї глузуватимуть. Вона була дуже соромлива.

— Тепер уже ні.

— Коли я повернувся з війни, Софі була вже майже дорослою. Вона поначитувалася про життя трудящих класів і сама трохи познайомилася з ним у Чікаго. Вона приєдналася до Карла Сендберга і писала білі вірші про злигодні бідноти, про визискування трудящих. Мабуть, виходило це в неї досить банально, але щиро, і в них бриніли співчуття і запал. Тоді вона хотіла стати соціологом. Її бажання принести себе в жертву зворушувало. Я думаю,

вона була здатна на щось велике. Вона не була просторікувата й сльозлива і залишала враження чистоти і дивної піднесеності духу. Ми часто бачилися того року.

Я помітив, що Ізабелла слухала його з дедалі більшим роздратуванням. Ларрі й гадки не мав, що встромляє їй ножа в серце і що кожне його слово ятрить їй рану. Але заговорила вона з посмішкою на вустах:

— Чого це вона вибрала саме тебе для своїх звірень?

— Не знаю. Вона була бідна дівчина серед вас, багатіїв, я теж не належав до вашого кола. Я опинився серед вас просто через те, що дядько Боб лікарював у Марвіні. Мабуть, це нас і єднало.

У Ларрі не було родичів. Більшість із нас має принаймні хоч кузенів, яких ми можемо ледве знати, але які все-таки породжують у нас чуття належності до людського роду. Батько Ларрі був одинак, мати — єдина дочка, дід по батькові, квакер, загинув на морі ще молодим, а дід по матері не мав ні брата, ні сестри. Важко уявити самітнішу за Ларрі людину.

— Тобі ніколи не спадало на думку, що Софі була в тебе закохана? — запитала Ізабелла.

— Ніколи, — усміхнувся він.

— А вона була.

— Коли Ларрі повернувся з війни пораненим героєм, половина чікагських дівчат закохалася в нього, — бовкнув Грей.

— То було більше ніж закоханість. Вона молилась на тебе, мій бідолашний Ларрі. Скажеш, ти цього не знав?

— Певно, що не знав, і я не вірю цьому.

— Ти вважав її надто піднесеною.

— Я й досі бачу ту серйозну худорляву дівчину із стрічкою в косах, чий голос бринів сльозою, коли вона читала оту Кітсову оду.

Ізабелла ледь помітно здригнулась і підозріливо й допитливо глянула на Ларрі.

— Уже дуже пізно, і я страшенно втомилась. Ходімо.

III

Другого дня ввечері я сів у експрес, що йшов до Рів'єри, і за два-три дні вже навідався в Антіб, щоб побачитися з Еліотом і передати йому паризькі новини. Виглядав він не дуже добре. Лікування в Монтекатіні не принесло сподіваного поліпшення, а наступні поїздки ще й виснажили його. У Венеції він знайшов хрестильницю, а потім поїхав у Флоренцію купувати триптих, що його виторгував раніше. Прагнучи, щоб ці речі належно встановили, він подався до Понтінських боліт і зупинився в жалюгідному заїзді, де стояла нестерпна спека. Його дорогоцінні надбання довго перебували в дорозі, але Еліот вирішив дочекатись їх. Він був у захопленні, коли нарешті все владналося, і оце гордовито показував мені власні фотокартки. Церква, хоч і невеличка, мала пристойний вигляд, а стримана розкіш інтер'єра засвідчувала добрий Еліотів смак.

— Я бачив ранньо-християнський саркофаг у Римі, він просто полонив мене, і я довго вагався, чи не купити його, але врешті передумав.

— Та на якого дідька вам отой саркофаг, Еліоте?

— Для себе, мій любий друже. Там така гарна конструкція, і я подумав, що він гармоніював би з хрестильницею, якщо поставити його навпроти неї біля входу. Та, на жаль, ті ранні християни були зовсім низенькі, і жоден саркофаг не підійшов під мій зріст. А я не збираюсь лежати в ньому до судного дня, підібгавши коліна до підборіддя, мов плід у лоні матері. Це страх як незручно.

Я засміявся, але Еліот мовив цілком поважно:

— У мене виникла краща думка. Я вже все влаштував, — з певними труднощами, звісно, — щоб мене поховали біля сходинок вівтаря, аби бідні селяни Понтінських боліт, піднімаючись до причастя, гупали по моїх кістках своїми важенними черевиками. Скажіть, хіба не шикарно? Проста кам'яна плита з моїм прізвищем і двома датами. Si monumentum quoeris, circumspice. Тобто: якщо шукаєш його пам'ятник, озирнись довкола.

— Настільки-то я вже знаю латинь, щоб зрозуміти заяложений вислів, Еліоте, — сказав я ущипливо.

— Перепрошую, мій любий. Я так звик до дрімучого неуцтва вищих класів, що забув на мить, з ким маю справу, — поквитався Еліот.

— Але я хотів поговорити з вами ось про що, — говорив він далі. — Належні вказівки дано в моїй духівниці, проте я хочу, щоб ви доглянули, як їх виконають. Я не хочу, щоб мене поховали на Рів'єрі серед відставних полковників і французьких буржуа.

— Звичайно, я зроблю все, що ви хочете, Еліоте, але я не думаю, що є потреба забігати з такими планами на багато літ уперед.

— Ні, мені вже мало залишилось. Та по правді, я й не шкодую. Як там у Лендора? «...Я від вогню життя зазнав щедрот».

Хоч у мене й кепська пам'ять, проте вірш коротенький, і я спромігся пригадати його:

Я не боровсь: все марнота марнот,
Я лиш природою й мистецтвом жив
І від вогню життя зазнав щедрот;
Він гасне — хай, свій вік я відходив.

— Саме це, — озвався Еліот.

Я не міг одігнати думку, що ту епітафію Еліот міг прикласти до себе, лиш давши волю своїй буйній фантазії.

— Вона достоту відповідає моїм почуттям, — зазначив він. — Єдине, що можна було б додати, це те, що я завжди обертався в найвишуканішому товаристві Європи.

— Таке було б нелегко втиснути в чотиривірш.

— Вищий світ помер. Свого часу я сподівався, що Америка заступить Європу і створить аристократію, яку поважатимуть hoi polloi [1], але депресія зруйнувала останні надії. Моя бідна країна стає безнадійно середньобуржуазною. Повірите, мій любий, як я останнього разу був в Америці, шофер таксі звертався до мене запанібрата.

Але хоч Рів'єра, й досі приголомшена катастрофою 1929 року, була не та, що раніше, Еліот, як і колись, влаштовував прийоми і сам ходив на них. Раніше він ніколи не вчащав до фінансових королів, роблячи виняток тільки для родини Ротшільдів, але тепер найграндіозніші прийоми влаштовували саме вони, і де тільки була нагода, Еліот не міг втерпіти, щоб не піти. Він никав по тих сходинах, безнадійно чужий, достоту король на вигнанні, якого трохи бентежить таке товариство. Королівські величності на вигнанні, проте, хапали від життя, що могли, зустрітися з кінозіркою було для них чи не вершиною честолюбства. Ніколи Еліот не схвалював і новочасну моду ставитись до представників театрального світу, як до рівні.

Але одна колишня актриса завела собі розкішну резиденцію в безпосередній близькості від нього. І у неї просто не зачинялись двері, стільки ходило гостей. Міністри, герцоги, всілякі великосвітські дами тижнями жили в неї. Еліот і собі став постійним відвідувачем її дому.

— Певна річ, то компанія строката, — казав він мені, — але ж ніхто й не силує тебе розмовляти, коли ти не хочеш. Вона моя співвітчизниця, і я вважаю за свій обов'язок виручити її. Гостям її дому має бути приємно зустріти людину, що може побалакати з ними їхньою мовою.

Іноді Еліотові бувало настільки зле, що я питав його, навіщо він так перевтомлює себе.

[1] Плебеї.

— Мій любий, у моєму віці не можна дозволити собі вийти з ладу. Невже ви гадаєте, що я, обертаючись у вищих колах майже п'ятдесят років, не збагнув, що коли не будеш у всіх на очах, то тебе забудуть?

Не знаю, чи усвідомлював він, яке сумне це було визнання. Мені більше не хотілося глузувати з Еліота: він здавався мені глибоко жалюгідною істотою. Вищий світ був метою його життя, прийом — його повітрям, не бути запрошеним туди означало образу, сидіти самому — тортури, і тепер, вже на схилі літ, він страшенно перелякався.

Отак спливало літо. Еліот кидався з одного краю Рів'єри в другий: снідав у Каннах, обідав у Монте-Карло, напружував усю свою винахідливість, аби потрапити на чай в одне місце, на коктейль у друге; і хоч би яким утомленим не почував себе, проте із шкури пнувся, щоб виглядати люб'язним, балакучим і життєрадісним. Плітки в нього не переводились, і про подробиці останнього скандалу він був поінформований раніше за будь-кого, за винятком безпосередньо до нього причетних — це вже напевне. У нього очі полізли б рогом з подиву, якби ви натякнули йому, що його існування — марне; він вважав би вас за нещасного плебея.

IV

Настала осінь, і Еліот вирішив з'їздити в Париж, почасти щоб подивитись, як там Ізабелла з Греєм та дітьми, а почасти щоб зробити, як він казав, acte de présence [1] в столицю. Потім він мав намір податися в Лондон і замовити там новий одяг, а заодно провідати своїх давніх друзів. Я збирався прямувати без зупинки до Лондона, але Еліот запропонував мені їхати разом з ним до Парижа в його машині, і оскільки така подорож річ приємна, я згодився, а згодившись, не бачив причини, чого б і мені не пробути там кілька днів. Їхали ми без поспіху, зупинялися, де добре годували; в Еліота було щось із нирками, і він нічого не пив, крім віші, але завжди замовляв по півпляшки вина для мене і, будучи людиною надто доброї вдачі, щоб не псувати мені задоволення, яке сам не мав змоги розділити, щиро втішався, коли я смакував вино високого гатунку. Я насилу переконав його, щоб і на мене лягала частка витрат. Хоч я трохи притомився від його розповідей про великих світу цього, що з ними він знався в минулому, спільна подорож мені подобалась.

[1] Візит ввічливості (*франц.*).

Всюди, де ми проїздили, природа, ледь діткнута ранньою осінню, була дуже мальовничою. Поснідавши у Фонтенбло, ми опівдні дісталися до Парижа. Еліот висадив мене біля мого скромного старомодного готелю, а сам завернув за ріг до «Ріца».

Ми попередили Ізабеллу про наш приїзд, отож я не здивувався, побачивши записку, що чекала мене, — мене здивував її зміст.

«Прийдіть негайно. Сталося жахливе. Не беріть з собою дядька Еліота. Ради бога, як можете швидше».

Я не менш цікавий, ніж будь-хто, але мені треба було помитись і надіти свіжу сорочку; потім я взяв таксі й поїхав на рю Сент-Гійом. Не встиг я зайти до вітальні, як Ізабелла кинулася назустріч.

— Де ви пропадали? Я хтозна-скільки вже чекаю вас.

Була п'ята година, і перш ніж я встиг відповісти, мажордом вніс сервіз до чаю. Ізабелла, заломивши руки, нетерпляче поглядала на нього. Я не міг уявити, що сталося.

— Я тільки-но з дороги. Ми засиділися за сніданком у Фонтенбло.

— Боже, який він длявий. Жах просто! — зауважила Ізабелла, дивлячись, як слуга ставить тацю з чайником, цукерницею і чашками на стіл і справді з дратливою ретельністю викладає біля них бутерброди, тістечка й печиво. Нарешті він вийшов і причинив за собою двері.

— Ларрі має намір одружитися із Софі Макдональд.

— А хто вона?

— Не будьте таким бовдуром! — скрикнула Ізабелла, гнівно блискаючи очима. — Ота п'яна нетіпаха, котру ми здибали в брудній кав'ярні, куди ви нас водили. Грей обурений.

— О, це, мабуть, ваша чікагська подруга? — мовив я, ігноруючи її неслушний докір. — Звідки ви знаєте?

— Звідки знаю? Та він сам прийшов і розказав ще вчора. З тої хвилини я сама не своя.

— Може, ви сядете, дасте мені чаю і розкажете все як годиться?

— Прошу, призволяйтесь.

Вона сіла за чайний стіл і роздратовано чекала, доки я наллю собі чаю. Я зручно вмостився на ослінчику біля каміна.

— Ми рідко бачилися останнім часом, тобто відколи повернулися з Дінара; він заїжджав туди на кілька днів, але зупинявся в якомусь готелі. Він приходив до нас на пляж, бавився з дітьми. Вони його страшенно полюбили. Ми грали в гольф у Сен-Бріаку. Грей запитав його якось, чи зустрічався він ще з Софі. «Так, кілька разів зустрічався», — відповів він. «Навіщо?» — запитала я. — «Ми з нею давні друзі», — пояснив він. — «На твоєму місці я б не марнувала часу на неї», — мовила я. Тоді він усміхнувся. Знаєте його усмішку, мов би для нього ваші слова кумедні, хоч насправді воно зовсім не так. «Але ж ти — не я», — відказав він. Я знизала плечима і змінила тему розмови. Більше я про це й не згадувала. Тож можете уявити мій жах, коли він прийшов сюди і заявив, що вони незабаром поберуться. «Ти не можеш цього зробити, Ларрі, — сказала я. — Ти не можеш». — «Чом ні? Я це зроблю, — відповів він так спокійно, ніби це мав картоплі собі докласти на тарілку. — І я хочу, щоб ти була добра до неї, Ізабелло». — «Це неможливо, — заявила я. — Ти збожеволів. Вона погана, погана, погана».

— Що вас змушує так думати? — урвав її я.

Ізабелла розгнівано зиркнула на мене.

— Вона кисне у вині від ранку до ночі. Вона спить з кожним, хто попросить її.

— Це ще не означає, що вона погана. Скільки вельмишановних громадян напивається і не гребує непринадним ремеслом. То погані звички, як, наприклад, гризти нігті, але я не думаю, щоб вони були гірші за інші. Про мене лихий той, хто брехливий, шахраюватий і нечемний.

— Якщо ви стоятимете за неї, я вас уб'ю.

— Як Ларрі знову здибав її?

— Він відшукав її адресу в телефонній книзі і пішов її провідати. Вона була хвора. Та воно й не дивно, коли так живеш... Він привіз лікаря і знайшов когось, щоб доглянути її. З цього й почалося. Він каже, що вона кинула пити; дурень нещасний, він думає, що вона вилікується.

— Ви забули, що Ларрі зробив для Грея? Адже він вилікував його.

— То інша річ. Грей хотів вилікуватись, а вона — ні.

— Звідки ви знаєте?

— Я знаю жінок. Коли жінка отак низько падає, то вже край, більше вона не підніметься. Софі така тому, що вона завжди була такою. Ви гадаєте, вона держатиметься Ларрі? О ні! Рано чи пізно вона знову візьметься за своє. Це у неї в крові. Їй потрібна тварина, тваринне в ній бере гору, і за тваринним вона хоч куди піде. Вона оберне життя Ларрі на пекло.

— Дуже ймовірно, але я не бачу, чим ви можете тут зарадити.

— Я — нічим, а от ви можете.

— Я?

— Так. Ларрі любить вас і послухається вас. Ви єдина людина, що має на нього хоч якийсь вплив. Ідіть до нього й скажіть,

хай не корчить із себе дурня. Скажіть, що це занапастить його.

— Він лише скаже, що це мене не стосується, і матиме рацію.

— Але ж ви його любите, принаймні цікавитесь ним, і ви не маєте права сидіти склавши руки і дивитись, як він занапащує собі життя.

— Грей його найдавніший і найближчий друг. Хоч це навряд чи щось дасть, але Грей, на мою думку, найпридатніша кандидатура для розмови з Ларрі.

— О, Грей, — нетерпляче урвала вона.

— Знаєте, все може вийти не так уже й зле, як вам здається. Я знав кількох хлопців, одного в Іспанії і двох на Сході, які одружилися з повіями і мали з них непоганих дружин. Жінки ці були вдячні чоловікам, що ті дали їм пристановище, і, певна річ, вони знали, як догодити мужчині.

— Ху, з вами балакати! Думаєте, я пожертвувала собою, щоб дозволити навіженій німфоманці загарбати Ларрі?

— Як це ви пожертвували собою?

— Я відмовилась від Ларрі з єдиною метою — щоб не в'язати йому руки.

— Облиште, Ізабелло. Ви проміняли його на діаманти і соболину шубу.

Не встиг я договорити, як у мене над головою пролетіла тарілка з бутербродами. Зовсім випадково я впіймав тарілку, а бутерброди розсипались по підлозі. Підвівшись, я поставив тарілку на стіл.

— Ваш дядько Еліот не подякував би вам, якби ви розбили одну з його краундербських тарілок. Вони були виготовлені для третього герцога Дорсетського, і їм просто нема ціни.

— Позбирайте бутерброди, — огризнулася вона.

— Самі збирайте, — відповів я, знову вмощуючись на ослінчику.

Вона сердито підвелася і позбирала розкидані шматки.

— І ви ще називаєте себе англійським джентльменом, — вигукнула вона люто.

— Ні, цього я зроду не казав.

— Забирайтесь під три чорти. Очі б мої вас не бачили. Дивитися на вас не хочу.

— Дуже шкодую, бо сам завжди з насолодою дивлюся на вас. Вам не казали, що ваш ніс — точна копія носа Псіхеї з Неапольського музею, а та Псіхея — це найдовершеніше за всі часи втілення непорочної вроди? У вас гарні ноги, такі довгі й зграбні, і я безперестану дивуюся їм, бо ж вони були гладкі й опецькуваті, коли ви були дівчиною. Не доберу, як це ви досягли цього.

— Залізною волею і божою ласкою, — сердито відрубала вона.

— Але, звичайно, руки у вас чарівніші за все інше. Вони такі тендітні й елегантні... Мене завжди дивувала безмежна граціозність ваших рук. Чи то від природи, чи від спритності, але ваші жести завжди красиві. Часом вони схожі на квіти, часом — на пташку в польоті. Вони виразніші за будь-які ваші слова. Вони нагадують руки з портретів Ель Греко; справді, дивлячись на них я ладен повірити дуже сумнівному твердженню Еліота про те, що ваш рід походить від якогось іспанського гранда.

Ізабелла сердито звела на мене очі.

— Що ви верзете? Я вперше чую про таке.

Я розказав їй про графа де Лоріа й фрейліну королеви Марії, від нащадків яких по материній лінії походить Еліот.

Тим часом Ізабелла самовдоволено споглядала свої довгі пальці й фарбовані нігті.

— Кожен від когось походить, — зазначила вона. Потім, тихенько засміявшись, пустотливо глянула на мене — вже зовсім не вороже, і додала: — Ви бридкий покруч.

Як легко втихомирити жінку, — треба тільки сказати їй правду.

— Бувають хвилини, коли я зовсім не відчуваю до вас відрази, — сказала Ізабелла.

Вона підійшла і, сівши біля мене на ослінчику, підхопила мене під руку і нахилилась, щоб поцілувати. Я трохи відсунувся.

— Не хочу, щоб мені квацяли обличчя помадою, — сказав я. — Кому охота цілувати мене, хай цілує в губи, котрі самим ласкавим провидінням призначені для цього.

Ізабелла засміялась і, повернувши рукою до себе мою голову, залишила на моїх губах тонкий шар помади. Відчуття було аж ніяк не неприємне.

— А тепер, може, поясните, чого ви від мене домагаєтесь?

— Поради.

— З превеликою охотою, хоч не думаю, щоб зараз ви прийняли її. Вам лишається одне: зробити добру міну при поганій грі.

Знову спалахнувши, Ізабелла висмикнула руку з-під мого ліктя, схопилася на ноги і впала у крісло з другого боку каміна.

— Я не дозволю йому занапастити власне життя. Я ні перед чим не зупинюсь, аби перешкодити йому одружитися з тією нетіпахою.

— Нічого не вийде. Він охоплений одним із наймогутніших почуттів, які можуть бути в людському серці.

— Невже ви гадаєте, що він закоханий у неї?

— Ні. То було б ще нічого.

— А що ж то?

— Ви читали Новий завіт?

— Аякже, читала.

— Ви пригадуєте, як Ісуса заведено в пустелю, і він там постився сорок днів? Потому, коли він зголоднів, став перед ним диявол і сказав: «Якщо ти божий син, зроби, щоб цей камінь став хлібом». Але Ісус поборов спокусу. Тоді диявол посадив його на шпиль храму і сказав: «Якщо ти божий син, кинься вниз». Бо янголи охороняли його і підтримали б. Але знову Ісус вистояв. Тоді диявол переніс його на високу гору і показав усі царства світу, і сказав, що віддасть їх йому, якщо він упаде ниць і поклониться йому. Але Ісус сказав: «Геть, сатано». Такий кінець цієї історії, як її розповів добрий і простодушний Матвій. Але насправді цим не скінчилось. Диявол був лукавий, він ще раз явився Ісусові й сказав: «Якщо ти візьмеш на себе ганьбу і зневагу, тортури, терновий вінок і смерть на хресті, ти врятуєш рід людський, бо немає любові понад любов, коли людина накладає життям задля друзів своїх». Ісус не вистояв. Диявол сміявся, аж боки рвав, бо знав, яке зло вчинять люди в ім'я свого спасителя.

Ізабелла обурено подивилась на мене.

— Де ви в біса все це виколупали?

— Ніде. Вигадав експромтом.

— Це ідіотство й блюзнірство.

— Я хотів тільки нагадати, що самовтіха — це така непоборна пристрасть, проти якої навіть хтивість і голод дрібниця. Вона кидає свою жертву у найвищих проявах її особистості в нищівний вир. На кого спрямовується та пристрасть — то пусте, об'єкт може бути вартий її, або ні. Вона п'янкіша над вино, згубніша над кохання, невідпорніша над порок. В ту мить, коли людина жертвує собою, вона величніша за бога, бо як може всемогутній бог пожертвувати собою? В кращому разі, він може віддати в жертву свого єдиного кревного сина.

— О господи, як ви мені обридли, — промовила Ізабелла.

Я вів далі, не звертаючи на те уваги:

— Як ви можете припускати, що здоровий глузд і розсудливість вплинуть на Ларрі, коли він у полоні такої пристрасті? Ви не знаєте, чого він шукав усі ці роки. Я також не знаю, а лише здогадуюсь. Усі ці роки праці, весь той досвід, що він набув, нічого не важать супроти його бажання — о, то більше ніж бажання, ота його настійна пекуча потреба рятувати душу розпусної жінки, яку він знав безневинною дитиною. Гадаю, що ви маєте слушність: справа ця пропаща, з його гострою чутливістю він терпітиме всі пекельні муки, праця його життя, хоч яка б там вона була, лишиться недокінчена. Розбещений Парис убив Ахілла, стріливши йому в п'яту. Ларрі бракує саме тої крихітки жорстокості, яку навіть святому треба мати, щоб здобути свій німб.

— Я кохаю його, — сказала Ізабелла. — Бог свідок, я нічого від нього не хочу, нічого не сподіваюсь. Ніхто не зміг би кохати його безкорисливіше за мене. Але ж він буде такий нещасний.

Вона заплакала, сподіваючись, що це дасть їй полегкість, я не втішав. Несподівана думка розважила мене. Я подумав, що диявол, дивлячись на жорстокі війни, спричинені християнством, на переслідування й тортури, вчинені християнами проти християн, на зло, лицемірство й нетерпимість, мусив бути задоволений підсумковим балансом. А коли він ще пригадає, що християнство наклало на людство пекучий тягар поняття гріха, яке затьмарило красу зоряного неба і кинуло огудливу тінь на скороминущі мирські втіхи, що ними годилося б розкошувати, він напевно посміхається, бурмочучи: «Дияволові — дияволове».

Нараз Ізабелла витягла із сумочки хусточку й люстерко, подивилася в нього і дбайливо витерла куточки очей.

— Страшенно ви добрі, правда? — різко кинула вона.

Я задумливо глянув на неї, але промовчав. Вона напудрила обличчя і підмалювала губи.

— Ви тільки-но казали, наче здогадуєтесь, чого він шукав усі ці роки. Що ви мали на увазі?

— Все то лише припущення, і я можу помилятись. Гадаю, що він шукав якусь філософію, або ж релігію і принцип життя, який би задовольнив його розум і серце.

Ізабелла подумала над цим хвилинку й зітхнула.

— Хіба це по-вашому не дивно, що сільський хлопець із Марвіна, штат Іллінойс, забирає собі в голову такі речі?

— Не дивніше за те, що Лютер Бербанк, родом із массачусетської ферми, виростив безнасінний помаранч, або що Генрі Форд, родом із мічіганської ферми, виготовив «фордик».

— Але ж то практичні речі. Це американська традиція.

Я засміявся.

— Чи є що в світі практичніше за науку про те, як найдоцільніше прожити життя?

Ізабелла втомлено відмахнулась.

— Вам не хочеться остаточно втратити Ларрі, так?

Вона кивнула головою.

— Ви знаєте, який Ларрі відданий: якщо ви не схочете знатися з його дружиною, він не схоче знатися з вами. Якщо у вас є хоч краплина глузду, то ви здружитеся з Софі, забудете минуле і будете з нею люб'язні, як це ви вмієте, коли захочете. Вона готується заміж, і, гадаю, купуватиме дещо з одягу. Чому б вам не запропонувати сво-

їх послуг і не походити разом по крамницях? Думаю, вона б охоче погодилась.

Ізабелла слухала мене, примруживши очі, мовби зважувала мої слова. Хвилину вона розмірковувала, але я не міг вгадати, що їй зайшло в голову. Відтак вона здивувала мене.

— Запросіть її, будь ласка, на ленч. Після вчорашнього інциденту з Ларрі мені трохи незручно робити це самій.

— А якщо я запрошу, ви обіцяєте добре поводитись?

— Як янгол, — сяйнула звабною посмішкою Ізабелла.

— Тоді я негайно телефоную.

В кімнаті був телефон, і я швидко набрав номер Софі. Після обов'язкової затримки, до якої той, хто користується французьким телефоном, звик, мене з'єднали з нею. Я назвався.

— Я щойно прибув до Парижа, — сказав я, — і довідався, що ви з Ларрі одружуєтесь. Хочу поздоровити вас. Сподіваюсь, ви будете щасливі. — Я мало не зойкнув, коли Ізабелла, що стояла збоку, люто вщипнула мене за руку. — Я тут буду дуже недовго, і мені хотілося б запросити вас обох на післязавтра в «Ріц». Будуть також Грей, Ізабелла й Еліот Темплтон.

— Я запитаю Ларрі, він зараз тут. — І після паузи: — Гаразд, ми радо прийдемо.

Я призначив годину, додав для годиться кілька слів і поклав трубку. В Ізабеллиних очах я помітив щось таке, що збудило мою підозру.

— Що ви надумали? — поцікавився я. — Мені не зовсім подобається ваш погляд.

— Даруйте, я думала, що це одна з рис, які вам подобаються в мені.

— Чи не задумали ви якої капості, Ізабелло?

Вона широко розкрила очі.

— Далебі, що ні. Сказати правду, я страшенно цікава подивитись, як виглядає Софі тепер, коли Ларрі напровадив її на праведну путь. Сподіваюсь, вона не прийде в «Ріц» розмальована, як папуга.

V

Наш маленький бенкет пройшов не так уже й кепсько. Грей з Ізабеллою прибули перші, Ларрі й Софі Макдональд — слідом за ними. Жінки тепло розцілувались. Ізабелла і Грей поздоровили Софі з заручинами. Я помітив, як оцінююче подивилась Ізабелла на Софі. Я сам був приголомшений. Тоді, в шинку на рю де Лап, страшенно розмальована, з фарбованим волоссям, у яскраво-зеленій блузці, вона, попри несамовитий і непристойний вигляд, мала в собі щось привабливе і навіть знадливе; але зараз вона якось наче вицвіла і виглядала набагато старшою за Ізабеллу. Вона, як і тоді, велично закидала голову, але зараз саме це викликало якесь жалісне почуття. Коси її ще не набрали природного кольору. За винятком червоної смужки помади на вустах, вона була зовсім не нафарбована. Шкіра в неї на обличчі зшерхла і відсвічувала хворобливою блідістю. Я пам'ятаю, як жваво дивилися колись її зелені очі, а тепер вони погасли і посіріли. На ній була червона сукня, мабуть, недавно пошита, капелюшок, туфлі й сумочка в тон до одягу. Я не дуже знаюся на жіночому вбранні, проте і я відчув її надмірну ретельність у виборі нею одежі. На грудях вона мала якусь крикливу штучну оздобу із тих, що продаються по рю де Ріволі. Поряд з Ізабеллою в чорній сукні, з разком добірних коралів на шиї і в дуже елегантному капелюшку туалет Софі здавався надто вбогим.

Я замовив коктейлі, але Ларрі й Софі відмовились пити. Потім прибув Еліот. Однак його просування просторим фойє дуже уповільнилось з огляду на руки відвідувачів, які він мав одним тиснути, а іншим цілувати. Він поводився так, наче «Ріц» був його власний дім, і запевняв гостей, який він радий, що вони прийшли. Про Софі йому не було нічого сказано, крім того, що вона втратила в автомобільній аварії чоловіка й дитину і тепер виходить заміж за Ларрі. Добувшись, нарешті, до нас, він поздоровив їх обох з вишуканою люб'язністю. Ми перейшли до їдальні, і що нас було четверо чоловіків та дві жінки, Ізабеллу й Софі я посадовив одну навпроти одної — Софі між Греєм і мною; але компанія була не настільки велика, щоб розмова точилася про все взагалі і ні про що зокрема. Ленч я вже замовив, і саме підійшов кельнер із карткою вин.

— Ви зовсім не розумієтеся на винах, мій любий, — сказав Еліот. — Дайте мені картку, Альберте. — Він розгорнув її. — Сам я нічого не п'ю, крім віші, але не можу спокійно дивитись, як люди п'ють усе поспіль.

Він і Альберт, кельнер, що подавав вина, були давні друзі і після жвавої дискусії вирішили, яке мені замовляти вино для гостей. Потому Еліот звернувся до Софі:

— Де ви збираєтесь провести свій медовий місяць, моя люба?

Він глянув на її сукню, і майже невловимий порух його брів вказав мені, що він про неї невисокої думки.

— Мабуть, у Греції.

— Я збираюся туди вже десять років, — додав Ларрі, — та все якось не виходило.

— О цій порі року там, мабуть, гарно,— вигукнула Ізабелла з удаваним запалом.

Вона пам'ятала, як і я, що саме туди пропонував їй поїхати Ларрі, коли хотів, щоб вона одружилася з ним. Провести медовий місяць у Греції для Ларрі було наче ідеєю фікс. Розмова точилась аж ніяк не гладенько, і мені було б непереливки, якби не Ізабелла. Вона була в натхненні. Щоразу, коли западала мовчанка, і я сушив собі голову, яку б іще тему порушити, вона поспішала мені на виручку з якоюсь невимушеною балачкою. Я був вдячний їй. Софі сливе рота не розтуляла, хіба коли зверталися до неї, та й то на превелику силу. Горілчаний чад вийшов з неї. У ній начебто щось надломилось, і я не був певен, що Ларрі не наклав на неї надмірного випробування. Коли вона, як я підозрював, крім спиртного вживала й наркотики, то раптово припинивши отруювання, вона мусила вкрай напружити всі нерви. Інколи я перехоплював їхні погляди. Ларрі дивився на неї ніжно й заохотливо, але в її очах застигло саме благання. Мабуть, Грей — добра душа — інтуїтивно відчув те, що я помітив, бо почав розповідати Софі, як Ларрі вилікував його від головного болю, що робив його калікою, і ще казав, як він покладався на нього і як багато чим він завдячує йому.

— І зараз я здоровий, як дуб, — провадив він. — Тільки знайду місце — відразу повернуся до праці. Я маю дещо на прикметі і сподіваюся незабаром чогось досягти. Так хочеться швидше додому.

Грей не мав нічого поганого на думці, але те, що він казав, було, либонь, не дуже тактовне, якщо Ларрі справді закоренілий алкоголізм Софі лікував також гіпнозом, — а на мою думку, саме так і було.

— У тебе тепер не болить голова, Грею? — запитав Еліот.

— За три місяці не боліла й разу, а коли я відчуваю, що хоче розболітись, хапаюся за свій талісман — і все гаразд.

Він дістав з кишені старовинну монету, що її дав Ларрі.

— Я не продав би її і за мільйон доларів.

Ми трохи перекусили; подали каву. Кельнер запитав, чи ми питимемо лікери. Всі відмовились, крім Грея, котрому захотілось коньяку. Коли принесли пляшку, Еліот зажадав, щоб спершу дали йому поглянути.

— Так, я можу рекомендувати його. Цей тобі не зашкодить.

— Маленьку чарочку добродієві? — запропонував кельнер.

— О, мені це заборонено.

Еліот трохи забагатослівно розповів, що в нього не все гаразд з нирками і що лікар заборонив йому пити спиртне.

— Трошечки зубрівки не завадить, навіть навпаки. Це добре відомо. Ми щойно одержали партію з Польщі.

— Що ви кажете? Тепер її дуже важко дістати. Дозвольте глянути на етикетку.

Кельнер, — показний, поважний чоловік з довгим срібним ланцюжком на шиї, пішов по зубрівку, а Еліот пояснив, що зубрівка — це польський різновид горілки, але найвищого гатунку.

— Ми вже попопили її в Радзівіллів, коли я був там на полюванні. Бачили б ви, як ті польські магнати жлуктять її. Не перебільшу, коли скажу, що вони випивали по келиху й оком не змигнувши. Шляхетна кров, звісно: аристократи до кінчиків пальців. Софі, ви мусите покуштувати її, і ти також, Ізабелло. Таку нагоду гріх пропустити.

Кельнер приніс пляшку. Ларрі, Софі і я відмовились від спокуси, але Ізабелла заявила, що вона залюбки вип'є. То мене здивувало, бо звичайно вона пила дуже мало, а сьогодні вже випила два коктейлі й дві-три чарки вина. Кельнер налив чарку блідо-зеленої рідини, Ізабелла понюхала її.

— О, який гарний аромат.

— А що я казав? — вигукнув Еліот. — Це від трав, що туди кладуть, вони надають цього делікатного присмаку. Тільки щоб підтримати компанію, я вип'ю трошечки. Один раз воно не завадить.

— Божественний смак, — сказала Ізабелла. — Як материнське молоко. Зроду я не пила чогось кращого.

Еліот пригубив чарку.

— Ох, як воно нагадує мені дні минувшини! Хто не бував у Радзівіллів, той не знає, що таке життя. Яка велич! Феодали, що й казати. Наче ви перенеслися в середньовіччя. На станції вас зустрічає карета шестериком і з форейторами. За обідом позад кожної персони стояв слуга в лівреї.

Еліот заходився розписувати пишноту і розкіш обстанови і блискучість прийомів, і в мене виникла підозра, ясна річ, безпідставна, що всю цю історію з зубрівкою підстроїли вони з кельнером, щоб Еліотові був привід побазікати про велич тієї магнатської родини і про гостей польської аристократії, що з ними він був запанібрата.

— Ще чарочку, Ізабелло?

— Ой, боюся. Але горілка чудова. Грею, ми мусимо дістати такої й для себе.

— Я скажу, щоб тобі прислали додому.

— О, дядьку Еліоте, справді? — вигукнула захоплено Ізабелла. — Ви такий добрий. Грею, обов'язково покуштуй, вона пахне свіжим сіном і весняними квітами — чебрецем і лавандою, вона ніжна на язиці і заколисує, як музика при місячному сяйві.

Такий непомірний вилив почуттів був невластивий Ізабеллі, і я подумав, чи не сп'яніла вона, бува. Ленч закінчився. Я потиснув руку Софі.

— Коли ви маєте брати шлюб? — поспитав я.

— Десь через два тижні. Сподіваюся, що ви прийдете на шлюбну церемонію.

— Боюся, що мене тоді не буде в Парижі. Я завтра виїжджаю до Лондона.

Поки я прощався з своїми гостями, Ізабелла відвела Софі вбік, поговорила з нею хвилину і обернулась до чоловіка.

— Грею, я зараз ще не піду додому. В Моліне виставка мод, і я поведу туди Софі. Їй слід подивитись на нові фасони.

— Я охоче пішла б, — сказала Софі.

Ми розсталися. Того вечора я повів обідати Сюзанну Рув'є, а другого дня вранці виїхав до Англії.

VI

Еліот прибув до «Кларіджа» через два тижні, і незабаром я завітав до нього. Він замовив собі кілька костюмів і з надмірними, як на мене, подробицями пояснював, що саме він вибрав і чому. Коли я нарешті зміг і собі докинути слово, то поцікавився, як пройшло весілля Софі з Ларрі.

— Ніяк, — відповів він похмуро.

— Що ви маєте на увазі?

— За три дні до шлюбу Софі зникла. Ларрі обнишпорив увесь Париж, шукаючи її.

— Ну й ну! Вони посварились?

— Навпаки, все йшло гаразд. Я мав бути весільним батьком. А зразу після вінчання вони планували сісти на східний експрес. Але якщо ви хочете знати мою думку, скажу відверто: Ларрі пощастило.

Я здогадався, що Ізабелла про все розповіла Еліотові.

— А що ж сталося? — запитав я.

— Ну, ви ж пам'ятаєте той день, коли ми з вами ходили в «Ріц». Ізабелла повела Софі до Моліне. Пам'ятаєте, яка на Софі була сукня? — жалюгідна. Ви помітили плечі? Вже з одного цього знати, як пошито. Звичайно, ціни Моліне не по кишені їй, бідоласі; Ізабелла, — ви ж знаєте, яка вона великодушна, та й, зрештою, вони знайомі ще з дитинства, — запропонувала їй свою сукню, аби Софі мала принаймні щось пристойне для вінчання. Природно, та радо погодилась. Одне слово, Ізабелла запросила її прийти найближчими днями до неї о третій годині, щоб разом сходити на останню примірку. Софі прийшла вчасно, але, на лихо, Ізабелла мусила повести одну із своїх дівчаток до зубного лікаря і затрималась там до чотирьох. А коли повернулась, Софі вже не було. Ізабелла подумала, що їй набридло чекати і вона пішла до Моліне сама, тому відразу теж поїхала туди. Але Софі там не було. Врешті Ізабелла повернулась додому сама. Вони мали разом обідати, Ларрі прийшов у призначений час, і Ізабелла одразу запитала його, де це Софі.

Ларрі нічого не розумів і подзвонив тій на квартиру, але ніхто не відповів; тоді він поїхав до неї. Ізабелла і Грей не сідали обідати, чекаючи їх, але ні Софі, ні Ларрі не повернулись, і вони мусили обідати самі. Ви, напевне, знаєте, що за життя вела Софі перед тим, як ви зустріли її на рю де Лап; надзвичайно невдала була з вашого боку вигадка повести їх туди. Ларрі всю ніч проходив по місцях, куди вона раніше вчащала, але марно. Кілька разів він навідувався до неї додому, але консьєржка відповідала, що Софі ще не приходила. Він марно шукав її три дні. Четвертого дня знову пішов до неї на квартиру, і консьєржка сказала, що Софі приходила, спакувалася і виїхала в таксі.

— Ларрі дуже переживав?

— Я його не бачив. Ізабелла казала, що дуже.

— Вона нічого не написала й не передала?

— Нічого.

— Як ви все це розумієте? — запитав я, замислившись на хвилю.

— Мій любий, точнісінько так, як і ви. Вона не змогла витримати іспит і знову скотилася в болото.

То було очевидно, та попри всю свою очевидність, в цьому було щось загадкове. Я ніяк не міг добрати, чому вона вибрала для втечі саме той момент.

— Як же сприйняла це Ізабелла?

— Засмутилась, певна річ, але як жінка розсудлива, вона сказала мені, що завжди вважала для Ларрі нещастям шлюб з такою жінкою.

— А Ларрі?

— Ізабелла була дуже добра до нього. Вона каже, що особливо тяжко те, що він не хоче про це й говорити. Але з ним усе буде гаразд, запевняю. На думку Ізабелли, він ніколи не був закоханий у Софі, а одружився б з нею, бо вважав, що це буде лицарський вчинок.

Я міг догадуватися, що Ізабелла зіграла тут свою роль, яка безумовно дуже її втішила, і не сумнівався, що при першій же нагоді вона не промине сказати, що все це вона передбачала.

Та минув мало не рік, перш ніж я знову побачився з нею; і хоч на той час я вже міг розповісти про Софі дещо таке, що примусило б Ізабеллу замислитись, однак

обставини склалися так, що мені було не до того. Майже до різдва я затримався в Лондоні, а потім подався прямо на Рів'єру, не заїжджаючи до Парижа. Я почав працювати над новим романом, і наступні кілька місяців прожив самотньо. Подеколи я бачився з Еліотом. Його здоров'я гіршало, і мене тривожило, що він, незважаючи на це, й далі веде світське життя. Він сердився на мене, бо я відмовлявся їздити за тридцять миль на його незліченні прийоми. Він вважав великим марнославством те, що я волів сидіти вдома й працювати.

— Нинішній сезон просто блискучий, мій любий, — переконував він мене. — Зачинятись у чотирьох стінах і не зважати на такі події — це злочин. І що вас приваблює у тому немодному закутку Рів'єри? От не збагнути мені цього, проживи я і до ста років.

Бідний милий дурник Еліот, він ще сподівався дійти того віку!

До червня закінчивши свій роман, я вирішив, що заслуговую на відпочинок; отож, спакувавши речі, я сів на одношоглову яхту, на якій ми влітку їздили купатись в Бе де Фос, і вирушив уздовж узбережжя в напрямку Марселя. Віяв поривчастий бриз, і ми здебільшого пливли без вітрил за допомогою мотора. Одну ніч ми переночували в Каннській гавані, другу — в Сен-Максимі, третю — в Санарі, поки не прибули в Тулон. Цей порт я завжди любив. Кораблі французького флоту надають йому вигляду заразом романтичного і компанійського, і я ніколи не втомлювався блукати його старовинними вуличками. Годинами я можу вештатись по набережній і спостерігати, як матроси, звільнені на берег, прогулюються парами, або з дівчатами, а цивільні нікають сюди-туди, немовби їм тільки й діла, що розкошувати під лагідним сонцем. А через усі ці кораблі й катери, що перевозять метушливу юрбу в різні пункти просторої гавані, Тулон справляє враження кінцевої мети усіх доріг широкого світу; і коли сидиш у кав'ярні, і ясне море й небо трохи засліплюють очі, то уяву полонять мандрівки у найвіддаленіші куточки земної кулі. То у пірозі прибиваєшся до облямованого кокосовими пальмами коралового берега в Тихому океані, то сходиш з корабля в Рангунському порту і наймаєш рикшу, то стежиш із верхньої палуби за галасливою юрбою негрів, коли судно швартується до пірса в Порт-о-Пренсі.

Ми ввійшли в порт пізнього ранку, а пополудні я висадився на берег і уже неквапом простував по набережній, поглядаючи на крамниці, на людей, що проходили повз мене, і на тих, що сиділи під дашками в кав'ярнях. Раптом я побачив Софі, і тої ж миті побачила мене й вона. Вона посміхнулась до мене й привіталася. Я зупинився і потис їй руку. Вона сиділа сама за маленьким столиком з порожньою склянкою перед собою.

— Сідайте й випийте зі мною, — запропонувала вона.

— Ні, ви випийте зі мною, — відповів я, опускаючись на стілець.

На ній був тільник у голубу й білу смужку, як на французьких матросах, яскраво-червоні широкі жіночі штани, а на ногах сандалії, крізь які проглядали фарбовані нігті великих пальців. Вона сиділа без капелюшка, її коротко підстрижені і в'юнкі коси були кольору блідого золота, майже сріблясті. Надміру нафарбована, як і тоді на рю де Лап. Судячи з блюдець на столі, вона вже випила одну чи дві чарки, але ще не захмеліла. Здавалось, вона зраділа цій несподіваній зустрічі зі мною.

— Як там наші в Парижі? — спитала вона.

— Гадаю, що з ними все гаразд, хоч відтоді, як ми були разом на ленчі, я ще нікого не бачив.

Вона випустила з ніздрів хмарку диму і засміялась.

— А я так і не вийшла заміж за Ларрі.

— Знаю. А чому?

— Коли дійшло до діла, голубе, я не змогла уявити себе Марією Магдалиною для Ісуса Христа. О ні, сер.

— Що ж примусило вас в останню мить змінити своє рішення?

Вона глузливо глянула на мене. З тою зухвалою поставою голови, маленькими персами і вузенькими стегнами, у тому вбранні вона скидалася на хлопця-бешкетника, проте мушу визнати, що отак вона була куди привабливіша, ніж у тій червоній сукні з жалюгідними претензіями на провінційну вишуканість, в якій я востаннє бачив її. Обличчя й шия в неї засмагли до чорноти, і хоч смага ще більше відтіняла рум'яна на обличчі й наведені брови, проте вона була по-своєму навіть приваблива.

— Ви хочете, щоб я розповіла?

Я ствердно кивнув. Офіціант приніс мені пиво, а для Софі коньяк із зельтерською. Вона запалила нову сигарету від недокурка.

— Я не пила три місяці. І не курила. — Вона перехопила мій трохи здивований погляд і засміялась. — Не сигарети, ні. Опіум. То було жахливо. Інколи, на самоті, я вила на весь дім, кричала: я цього не витерплю, я цього не витерплю! З Ларрі було ще сяк-так, а без нього — хоч пропадай.

Коли вона згадала про опіум, я придивився пильніше: її зіниці були крихітні, мов макові зернятка — свідчення недавнього вжи-

вання наркотику. А очі її були разюче зелені.

— Ізабелла давала мені вінчальну сукню. Знаття б, куди вона тепер її поділа. А сукня — вищий клас. Ми домовились, що я зайду до неї і разом підемо до Моліне. Про Ізабеллу скажу, що на тих ганчірках вона зуби з'їла. Коли я прийшла до неї, їхній служник повідомив, що Ізабелла мусила повести Джоан до зубного лікаря і залишила записку, що трохи забариться. Я пройшла у вітальню. Посуд на каву був ще на столі, і я попрохала принести мені кави. Кава була єдиний мій порятунок. Служник позабирав порожні чашки та кавник, залишивши на таці якусь пляшку. Я впізнала її: та сама польська горілка, про яку ви говорили в «Ріці».

— Зубрівка. Пригадую, що Еліот пообіцяв прислати кілька пляшок для Ізабелли.

— Ви всі аж захлинались, вихваляючи її, і це мене зацікавило. Я витягла корк і понюхала. Ви таки мали рацію — пахла вона божественно. Я запалила сигарету, а незабаром служник приніс каву. Скільки тих розмов про французьку каву, французи п'ють її — але мені дайте американської. Це єдине, чого мені тут бракує. Проте Ізабеллина кава непогана; мені було недобре, і після одної чашечки я відчула себе краще. Я знову поглянула на пляшку. То була жахлива спокуса, але я вирішила: хай їй грець, і думати про неї не буду. І запалила ще одну сигарету. Я гадала, що Ізабелла ось-ось прийде, але її все не було, і я страшенно дратувалась: терпіти не можу, коли мене змушують чекати, а в кімнаті навіть і почитати не було чого. Я почала роздивлятись картини, але та клята пляшка — все перед очима, і край. Тоді, думаю, дай наллю чарочку і подивлюсь на колір. Колір був гарний.

— Блідо-зелений.

— Еге ж. Дивно, але колір достоту відповідав запахові. Щось ніжно-зелене, як ото в пуп'янку білої троянди. Я конче мусила покуштувати, чи й на смак вона така сама, і подумала, що не велика біда, як візьму трошки на язик; відтак я почула шум, подумала, що то Ізабелла, і, щоб не попастись на гарячому, одним духом перехилила чарку. Але то була не Ізабелла. Ох, як мені стало добре. Немов удруге народилась на світ. Якби Ізабелла зайшла тоді, мабуть, тепер я була б з Ларрі. Цікаво, як би воно все склалося.

— А вона не прийшла?

— Ні, не прийшла. Я лютилась страшенно, не знаходила собі місця. За кого вона себе вважає, що змушує стільки чекати? Потім я побачила, що чарочка знов повна. Хоч вірте, хоч ні, але я не пам'ятаю, як це сталося. Було б безглуздо виливати її назад в пляшку, тож я випила. Нічого не скажеш, смак був розкішний. Я відчувала себе так хороше, і все немов засміялося в мені і навколо. Пам'ятаєте, отой старий гермафродит казав, що ті польські лобуряки п'ють зубрівку келихами і хоч би скривились? Що ж, — подумала я, — невже я гірша якогось там польського сучого сина, та й, лихо його бери, пропав кінь—пропадай і батіг. Я виплеснула в камін гущу кави з чашки і наповнила по самісінькі вінця зубрівкою. До дідька оті балачки про материнське молоко. Не скажу напевне, скільки це тривало, але навряд, щоб у пляшці багато залишилось, поки мені в голові зашуміло. Тоді я вирішила щезнути, перше ніж прийшла Ізабелла. Вона мало не застукала мене. Якраз виходячи з парадного, я почула голос Джоан. Я вибігла нагору східцями й перечекала, поки вони зайдуть до себе, а тоді стрімголов кинулась униз і сіла в таксі. Наказала водієві гнати, щоб світу не було видно, а коли він запитав куди, зареготала йому просто в обличчя. Я почувала себе, як бог.

— Ви повернулись до себе на квартиру? — запитав я, хоч знав, що вона туди не поверталась.

— Дурна б я була! Я ж знала, що Ларрі перш за все кинеться туди. Я не наважилась іти, куди звичайно вчащала, тож подалася до Хакіма. Ларрі зроду не знайшов би мене там. Крім того, мені хотілось курити.

— А що то за один?

— Хакім? Це алжірець, він завжди може добути вам опіуму, якщо у вас є гроші. Він був непоганий мій приятель і дістане вам все, чого душа зажадає: хлопця, чоловіка, жінку, або негритоса. У нього завжди напохваті півдесятка алжірців. Я провела там три дні. І сама не пам'ятаю, скількох чоловіків тоді перепробувала. — Вона захихотіла. — О, я там надолужила згаяне. Але, знаєте, мені було страшно. Я не почувала себе безпечно в Парижі, боялася, що Ларрі може знайти мене, та й у мене кінчилися гроші—тим поганцям треба платити, щоб вони з тобою спали; тому я майнула звідти, збігала на свою квартиру, сунула консьєржці сотню франків і веліла їй казати кожному, хто мене питатиме, що я виїхала. Зібравши свої речі, я тої ж ночі сіла на поїзд до Тулона. Я не відчувала себе по-справжньому безпечно, поки не дісталась сюди. А тут я нікого не боюся.

— Ви бували тут і раніше?

— Ще б пак, і я маю намір залишитися тут. Опіуму—скільки хочеш, і не така погань, як у Парижі, а вищий гатунок: матро-

си привозять зі Сходу. В мене кімната в готелі «Комерс-е-ля-Марін». Зайдеш туди ввечері — і вже в коридорі огорне тебе отой особливий запах — солодкий, лоскотний. — Софі хтиво потягла носом повітря. — Вже знаєш, що в номерах накурено, і таким домашнім затишком повіє на тебе. І нікому нема діла, кого ти ведеш з собою. А о п'ятій ранку в двері загрюкають — скликають матросів на кораблі, так що й цим турбуватись не треба. — Враз вона без всякого переходу сказала: — Тут на набережній я бачила одну вашу книжку в крамниці. Якби знаття, що зустріну вас, була б купила, а ви б надписали її.

Коли я раніше проходив повз книгарню, то зупинився біля вітрини і там серед інших новинок помітив один з моїх романів — останній переклад.

— Не думаю, щоб він дуже вас розважив.

— А чого б і ні? Я вмію читати, щоб ви знали...

— І писати також, здається.

Вона кинула на мене швидкий погляд і засміялась.

— Авжеж, я писала вірші, коли була мала. Певне, жахливі, але тоді вони здавались мені гарними. Це Ларрі, мабуть, розповів вам. — Вона завагалась на мить. — Куди не кинь, а життя — це пекло, та коли з нього можна вихопити хоч крихту втіхи, то тільки дурень її не хапає. — Вона задиркувато відкинула назад голову. — Якщо я куплю ту книжку, ви надпишете її?

— Я завтра їду. Але якщо вам уже так хочеться, то один примірник я дістану і залишу у вашому готелі.

— Це було б шикарно.

В цей час до берега підійшла шлюпка, і з неї висипала юрба матросів. Софі окинула їх поглядом.

— Он мій любчик. — Вона помахала комусь рукою. — Ви можете поставити йому пива, а потім вам краще щезнути. Він корсіканець і ревнивий як чорт.

До нас наблизився юнак; побачивши мене, він завагався, але коли Софі ще махнула йому, підійшов до столу. Він був високий, смаглявий, чисто виголений, з чудовими чорними очима, орлиним носом і з чорним, аж лискучим, в'юнким чубом. Йому було не більше двадцяти. Софі відрекомендувала мене, як американця, друга її дитинства.

— Без'язике, але гарне створіння,— мовила вона до мене.

— У вас смак до розбишацької братії, правда?

— Що розбишакуватіший, то кращий.

— Коли-небудь вони переріжуть вам горлянку.

— Воно й не диво б, — вищирила вона зуби. — Туди й дорога поганому плоду.

— Може, перейдемо на французьку, га? — гостро втрутився матрос.

Софі повернулась до нього з усмішкою, в якій прозирала глузливість Вона вільно розмовляла поганою французькою мовою з відчутним американським акцентом, і саме він надавав її вульгарному й непристойному жаргону комічного забарвлення.

— Я казала йому, який ти гарний, але щадила твою скромність і говорила це по-англійському. — І звертаючись до мене, додала: — А який він дужий. У нього м'язи, як у боксера. Помацайте.

Матросова похмурість розвіялась від лестощів, і він, самовдоволено усміхаючись, напружив руку, аж біцепси випнулися.

— Мацайте, мацайте, та сміливіше, — заохочував він мене.

Я так і зробив і висловив належне захоплення. Ми пробалакали ще кілька хвилин. Я заплатив за напої і підвівся.

— Мені треба йти.

— Дуже приємно було зустріти вас. Не забудьте про книжку.

— Добре.

Я потис обом їм руки і попростував далі. Дорогою зайшов у книгарню, купив роман і написав прізвище Софі й своє. Потому, — бо мені якось зненацька те згадалося, а нічого іншого не міг придумати, — я написав перший рядок милого Ронсарового віршика, що є у кожній антології: «Mignonne, allons voir si la rose...» [1]

Книжку я залишив у готелі. Він стоїть на набережній, і я часто там зупинявся, бо на світанку, коли вас пробуджує сурма, що закликає матросів на кораблі після нічного звільнення на берег, оповите імлою сонце, виринаючи над гладінню вод гавані, сповиває привиди кораблів чарівним покровом. Другого дня ми попливли в Кассі, де я хотів закупити вина, а потім до Марселя, щоб поставити нове вітрило. За тиждень я повернувся додому.

VII

Вдома мене чекав лист від Джозефа, Еліотового камердинера, з повідомленням, що Еліот лежить хворий і хотів би побачитись зі мною. Тож назавтра я поїхав в Антіб. Перед тим як провести мене нагору, Джозеф сказав, що в Еліота був напад уремії і лікар серйозно занепокоєний його станом. Зараз йому вже краще, але нирки в нього слабі і одужання марно сподіва-

[1] Любко, поглянь, як троянда... *(франц.)*

тись. Джозеф служив у Еліота сорок років і служив віддано, та все ж, незважаючи на його співчуття, неважко було помітити відтінок внутрішнього задоволення, з яким він, як це часто буває серед представників його професії, сприймав господареве нещастя.

— Ce pauvre monsieur[1], — зітхав він. — У нього, безперечно, були свої химери, проте душу він мав добру. Та рано чи пізно — а помирати мусиш.

Він говорив так, ніби Еліот був уже при смерті.

— Я певен, що він подбав про вас, Джозефе, — похмуро сказав я.

— Треба сподіватись, — відповів він сумовито.

Я здивувався, коли, опинившись у спальні, побачив Еліота дуже жвавим. Виголений, ретельно зачісаний, він, хоч зблід і постарів, але настрій мав добрий. На ньому була голуба шовкова піжама, з вигаптуваними на кишенях ініціалами і графською короною. Такі ж ініціали, але куди більші і знову ж таки з короною, виднілися й на підгорнутому краї простирадла.

Я спитав, як він себе почуває.

— Чудово, — бадьоро відповів він. — Це лише тимчасове нездужання. За кілька днів я буду знову здоровісінький. В суботу зі мною снідає великий князь Димитрій, і я заявив лікареві, щоб він на той час за всяку ціну поставив мене на ноги.

Я пробув з ним півгодини і, виходячи, попрохав Джозефа повідомити мене, якщо Еліотові погіршає. Я вжахнувся, коли через тиждень, прийшовши на ленч до одного знайомого, застав там Еліота. Вдягнений в усе чорне, він був як сама смерть.

— Вам ні в якому разі не слід виходити з дому, Еліоте, — сказав я йому.

— О, це пусте, мій любий. Фріда чекає принцесу Мафальду. Я довгі роки знайомий з італійською королівською родиною, ще відтоді, як бідна Луїза en poste[2] в Римі, і я не можу кинути бідну Фріду напризволяще.

Я не знав, чи захоплюватись його невгамовним духом, чи журитися, що в такому віці, вражений смертельною недугою, він усе ще поривається до високого товариства. Ви ніколи б не подумали, що він хвора людина. Як умираючий актор, коли йому наклали грим, забуває на сцені свої болі й страждання, так і Еліот із звичною певністю виконував свою роль вилощеного куртьє. Він був безмежно люб'язний, улесливо уважний до сильних світу цього, блискуче іронічний — здається, я ні разу не бачив, щоб він коли з більшим блиском виявляв свій компанійський хист. Коли ж королівська величність відбувала (варто було поглянути, з якою грацією Еліот вклонявся, поєднуючи в цьому поклоні повагу до її високого рангу із захопленням старого чоловіка вродливою жінкою), я не здивувався почути, як господиня дому казала йому, що він був окрасою товариства. Через кілька днів він знов опинився в ліжку, і його лікар категорично заборонив йому виходити з кімнати. Еліот лютував.

— І треба ж, щоб саме тепер, у такий блискучий сезон!

Він швидко перелічив довгу низку видатних персон, що проводили літо на Рів'єрі.

Я провідував його кожні три-чотири дні. Інколи він лежав у ліжку, частіше — в розкішному халаті в шезлонгу. Було їх у нього безліч, бо не пригадую, щоб коли бачив в тому самому халаті двічі. Якось на початку серпня я застав Еліота незвично тихим. Джозеф, впускаючи мене в будинок, сказав, що Еліот сьогодні, здається, почуває себе краще, тим більше я був вражений його апатією. Я намагався розважити його курортними плітками, але й це не подіяло на нього. Обличчя його було незвично похмуре, чоло перерізала зморшка.

— Ви йдете на прийом до Едни Новемалі? — раптом запитав він.

— Звичайно, ні.

— Вона вас запрошувала?

— А кого вона на Рів'єрі не запрошує?

Княгиня Новемалі була надзвичайно багата американка, що побралася з римським князем, та не з простих, — їх в Італії хоч греблю гати — а з гербоносцем великого роду, нащадком кондотьєра, який придбав собі князівство ще в шістнадцятому сторіччі. Вона була шістдесятилітня вдова, і що фашистський режим вимагав занадто велику скибку від її американських прибутків, то вона залишила Італію і спорудила собі віллу в гарному маєтку біля Канн. Мармур, щоб обличкувати прийомні покої, вона завезла з Італії, стелі їй розмалювали закордонні маляри. Її картини й бронзові вироби були напрочуд гарні, і навіть Еліот, хоч і не любив італійської меблі, мусив визнати, що вони незрівнянні. Парк вона мала такий, що любо глянути, а плавальний басейн, певне, коштував їй невеликого маєтку. Гостей у неї не переводилось, і до столу ніколи не сідало менше двадцяти осіб. В ніч серпневої повні вона влаштовувала маскований бал, і хоч до нього ще було три тижні, на Рів'єрі тільки про те й говорили. Там мав бути фейєрверк, а з Парижа прибував негритянський оркестр. Королівські величності з заздрісним захопленням переказували одне одному, що бал

[1] Бідний пан *(франц.)*.
[2] Служила.

коштуватиме більше, ніж вони витрачають за цілий рік.

— Це по-царському, — казали одні.

— Це божевілля, — казали другі.

— Це несмак, — казали треті.

— А в чому ви збираєтесь іти? — запитав Еліот.

— Але ж я вам уже казав, Еліоте, що нікуди не збираюсь. Здумати тільки, в мої роки виряджатись у маскарадний костюм.

— Вона мене не запросила, — прохрипів Еліот. І звів на мене страдницькі очі.

— О, ще запросить, — сказав я впевнено. — То, мабуть, ще не всі запрошення розіслано.

— Вона й не збирається, — його голос надломився. — Це зловмисна образа.

— Та киньте, Еліоте, я цьому не можу повірити. Я певен, що це непорозуміння.

— Не та я людина, щоб мене не добачили.

— Але ж ви поки що однаково не змогли б піти.

— Безперечно, я пішов би. Найкращий прийом сезону! Та був би я на смертному ложі — і то б устав. Я придбав собі костюм мого предка, графа де Лоріа.

Я просто не знав, що й казати, тож нічого не відповів.

— Якраз перед вашим приходом у мене був Поль Бартон, — знову промовив Еліот.

Я не певен, що читач пам'ятає, хто такий Бартон, бо й сам мусив оглянутись назад. Поль Бартон був молодий американець, котрого Еліот ввів у лондонський світ, а потім зненавидів за те, що той відкинувся від нього, коли більше не мав з нього користі. Бартон останнім часом перебував якоюсь мірою в центрі уваги, бо, по-перше, прийняв британське підданство, а по-друге, одружився з дочкою газетного магната, удостоєного титулу пера. При такій допомозі і власній спритності було очевидно, що Бартон піде далеко. Еліотові було дуже прикро на душі.

— Коли я вночі прокидаюся і чую, як за панеллю шкребеться миша, я кажу: це Поль Бартон дряпається нагору. Повірте мені, мій любий, він таки буде у палаті лордів. Хвала господу, я вже того не побачу.

— Що він хотів? — запитав я, бо знав, так само як і Еліот, що той молодик нічого дурно не робить.

— Я скажу вам, що він хотів, — загарчав Еліот. — Він хотів узяти мій костюм графа де Лоріа.

— Нахаба!

— Ви розумієте, що це означає? Це означає, він знає, що Една і не збиралась запрошувати мене. Вона це сказала йому. Стара відьма. Без мене ж вона нікуди б не пробилася. Це я влаштовував для неї прийоми, перезнайомив її з усіма, кого вона знає. Вона спить зі своїм шофером, — вам це, звісно, відомо. Гидота! Він сидів отут і вихвалявся, що в неї весь парк буде ілюмінований, і що готують фейєрверк. Я люблю фейєрверки. І він казав, що охочих ціла гребля, але Една усім відмовляє, — вона воліє, щоб бал був справді розкішний. Він казав, так, ніби й гадки не виникало, щоб мене запросити.

— Ви поступилися йому костюмом?

— Скоріше я побачу його в труні й у пеклі! Я накажу поховати мене в тому костюмі. — Еліот, сидячи в ліжку, почав розхитуватись, мов жінка у нестямному розпачі. — Ох, як це несправедливо, — скаржився він. — Я ненавиджу їх, усіх ненавиджу. Вони охоче упадали біля мене, коли я міг влаштовувати прийоми, але тепер, старий і немічний, я їм непотрібен. І десятка душ не прийшло провідати мене, за цілий тиждень один жалюгідний пучок квітів. А я все робив для них. Вони їли мої страви й пили моє вино. Я виконував їхні доручення. Вів за них їхні прийоми. Із шкури пнувся, щоб добитися їхньої ласки. І що я з цього маю? Нічого, нічого, нічого. Їм байдужісінько, живий я чи мертвий. Ох, як це жорстоко. — Він зайшовся плачем. Великі важкі сльозинки котилися по його висохлих щоках. — Господи, краще б я ніколи не покидав Америки.

Болісно було дивитись, як стара людина, вже на порозі смерті, ридає, мов дитина, бо її не запрошено на прийом: приголомшлива і водночас майже нестерпно тоскна картина.

— Не беріть це до серця, Еліоте, — сказав я, — ще може задощити в той вечір. Це їм вкрутить хвоста.

Еліот ухопився за мої слова, як потопаючий за соломинку. Він захихотів крізь сльози.

— Таке мені навіть на думку не спало. Тепер, як ніколи в житті, я молитиму в бога дощу. Ви маєте рацію: це їм вкрутить хвоста!

Мені вдалося відвернути його думки в інше русло, і я покинув Еліота, якщо не веселим, то бодай заспокоєним. Але я не захотів облишити цю справу, тож, діставшись додому, зателефонував Едні Новемалі і, сказавши, що завтра маю приїхати в Канни, напросився до неї на сніданок. Вона відказала, що радо побачилася б зі мною, тільки завтра прийому не буде. Однак, прибувши, я застав, крім неї самої, ще душ десять. Вона була добра, щедра й гостинна особа, і лихий язик — єдина її вада. Вона не могла втриматись, щоб не обгудити навіть своїх найближчих друзів, але робила вона це

лише з дурного розуму, не знаючи, як інакше поставити себе в центрі уваги. В результаті взаємини із знайомими у неї часто псувалися, але завдяки щедрим її прийомам більшість ображених вважала зручнішим через якийсь час прощати її. Я не хотів наражати Еліота на приниження, випрошуючи для нього запросини на ту бучну гулянку, тому вичікував, щоб роздивитися, звідки вітер віє. Едну хвилював наступний прийом, і за ленчем тільки й було розмови про нього.

— Еліот буде в захваті від нагоди надіти свій костюм Філіппа II, — закинув я гачок ніби ненавмисне.

— Я його не запрошувала, — сказала вона.

— Чому це? — запитав я, прибравши здивованого вигляду.

— А навіщо? Хто на нього тепер зважає? Він обрида, сноб і скандаліст.

Ці ж звинувачення могли стосуватись і її, тому я вважав, що вона перебрала міри. Але що з неї візьмеш.

— Крім того, — додала вона, — я хочу, щоб Поль одягнув Еліотів костюм. Він у ньому виглядатиме просто божественно.

Я більше нічого не сказав, але вирішив усіма правдами й неправдами добути бідолашному Еліотові жадане запрошення. Після ленчу Една повела своїх друзів у сад. Це дало мені нарешті нагоду. Якось я зупинявся в Едниному домі на кілька днів і вже знав його розташування. Я гадав, що запрошення повинні ще залишитись і що вони лежать у секретаревій кімнаті. Я огинався поблизу, маючи на меті крадькома покласти собі в кишеню одну картку, написати Еліотове прізвище і відіслати її поштою. Я знав, що він занадто хворий, аби прийти на бал, але одержати запрошення — для нього це означало б дуже багато. Відчинивши двері, я аж сахнувся з несподіванки, коли побачив за письмовим столом Еднину секретарку. А я сподівався, що вона ще за ленчем. Секретарювала в Едни літня шотландка, міс Кейт, рудоволоса, з ластовинням на обличчі, в пенсне, і виразом невблаганної незайманості. Я опанував себе.

— Княгиня водить гостей по саду, тому я вирішив заглянути до вас і перекурити з вами сигаретку.

— Ласкаво прошу.

— Гадаю, цей прийом завдає вам чимало клопоту, міс Кейт? — почав я.

— Я вже й не знаю, на якому світі живу.

Знаючи, що можу довіритись їй, я відразу ж почав з головного:

— Чому ваша господиня не запросила містера Темплтона?

На похмурому обличчі міс Кейт промайнула посмішка.

— Ви ж знаєте, яка вона. Не злюбила його. Вона сама викреслила його прізвище зі списку.

— Бачте, Еліот в такому стані, що хто знає, чи ще підніметься з ліжка. Він страх як ображений, що його забули.

— Якщо він хотів жити в злагоді з княгинею, було б йому мати більше розуму і не розпускати язика, що вона спить зі своїм шофером, у якого є жінка й троє дітей.

— А що, вона справді спить з ним?

Міс Кейт позирнула на мене поверх пенсне.

— Я служу секретаркою вже двадцять один рік, мій любий сер, і маю за правило вірити в білосніжну чистоту моїх винаймачів. Щоправда, коли одна з моїх шановних леді опинилась на третьому місяці делікатного стану, в той час, як його світлість лорд вже півроку стріляв левів у Африці, моя віра зазнала тяжких випробувань; проте після короткої подорожі в Париж, дуже дорогої при тому, все стало на своє місце. Її милість і я зітхнули з однаковою полегкістю.

— Міс Кейт, я прийшов сюди не для того, щоб бавитися з вами сигаретками, а щоб поцупити запрошення і самому послати його містерові Темплтону.

— Це було б нечесно.

— Згоден. Але будьте доброю душею, міс Кейт. Дайте мені картку. Еліот не прийде, але це ощасливить сердешного старого. Адже ви нічого проти нього не маєте?

— Так, він завжди був чемний зі мною. Він — джентльмен. Про нього це можна сказати, не те, що про більшість людців, які сходяться сюди набивати черево за рахунок княгині.

Коло всіх високих персон завжди треться хтось такий, що користується їхньою ласкою. Ці залежні особи дуже вразливі до всякої неповаги, і коли їх шанують не так, як, на їхню думку, слід би, вони влучно спрямованими стрілами отруюють мозок своїх хазяїв проти того, хто викликав їхню неприязнь. З ними краще жити в злагоді. Це Еліот знав краще за будь-кого, і в нього завжди знаходилося дружнє слово і усмішка для бідного родича, старої покоївки чи довіреного секретаря. Я певен, що він частенько перекидався словом-другим з міс Кейт і на різдво не забував надіслати їй коробку шоколаду, чи ридикюль.

— Зробіть таку ласку, міс Кейт.

Міс Кейт надійніше закріпила пенсне на своєму носі.

— Я певна, що ви не хочете штовхнути мене на нелояльний щодо господині вчинок, містере Моеме. Крім того, стара корова витурила б мене, якби довідалася про

це. Картки на столі в конвертах. Я дивитимусь у вікно, почасти, щоб розім'яти затерплі ноги, а почасти, щоб помилуватись краєвидом. За те, що діється за моєю спиною, я не можу нести відповідальності ні перед людьми, ні перед богом.

Коли міс Кейт повернулась на своє місце, запрошення вже лежало у мене в кишені.

— Дуже приємно було з вами побачитися, міс Кейт, — попрощався я, подаючи їй руку. — Що ви вдягнете на маскований бал?

— Я священикова дочка, мій любий сер, — відповіла вона. — І такі дурощі не для мене. Коли я переконаюсь, що представники «Геральд» і «Мейл» одержали вечерю і пляшку другосортного шампанського, мої обов'язки вичерпаються, і я піду собі до своєї спальні читати детектив.

VIII

Через день-два, завітавши до Еліота, я застав його дома.

— Погляньте, — звернувся він, — я одержав запрошення. Сьогодні вранці.

Він витяг з-під подушки картку і показав мені.

— А що я вам казав, ваше прізвище на «Т». Секретарка, мабуть, тільки тепер дійшла до вас.

— Я ще не відповідав. Зроблю це завтра.

На якусь мить я злякався.

— А може, відповім я? Повертаючись від вас, я міг би заїхати на пошту.

— Ні, навіщо? Я цілком спроможний сам.

На щастя, подумав я, конверт розкриє міс Кейт, і в неї стане глузду змовчати. Еліот подзвонив.

— Я хочу показати вам свій костюм.

— Невже ви збираєтесь на бал, Еліоте?

— Атож. Після Б'юмонтів я ще не вдягав його.

Увійшов Джозеф, і Еліот звелів йому принести костюм. Він лежав у великій плоскій коробці, загорнутий у цигарковий папір, і складався з довгих в обтяжку штанів з білого шовку, підшитої волосом камізелі з гаптованої золотом тканини, дублета в тон камізелі, опанчі, рюші на комір, плосковерхої шапки і ордена Золотого Руна на довгому золотому ланцюжку. В костюмі я розпізнав копію пишного вбрання Філіппа II на Тіціановому портреті з Прадо, і коли Еліот сказав мені, що то достоту такий костюм, в якому граф де Лоріа був на весіллі короля Іспанії з королевою Англії, я подумав, що Еліотові замакітрилося в голові.

Назавтра вранці, коли я снідав, мене покликали до телефону. Це був Джозеф. Він повідомив, що в Еліота вночі був другий напад, і терміново викликаний лікар сумнівався, чи протягне він до кінця дня. Я послав по машину і поїхав в Антіб. Еліота я застав непритомним. Раніше він рішуче відмовлявся від доглядальниці, і я був радий застати коло нього жінку, яку прислав лікар з англійської лікарні, що містилася між Ніццою та Больє. Я вийшов з будинку і послав телеграму Ізабеллі. Вона й Грей проводили з дітьми літо на недорогому морському курорті Ля Боль. Дорога звідти була далека, і я боявся, що вони не встигнуть вчасно. Крім її двох братів, котрих Еліот не бачив роками, Ізабелла була єдина його жива родичка.

Проте чи то переважила воля до життя, чи подіяли ліки, та протягом дня він очуняв. Украй немічний, він ще бадьорився і розважався, розпитуючи доглядальницю про її інтимне життя. Другу половину дня я пробув здебільшого з ним, а вранці, провідуючи Еліота, знову застав його хоч і дуже кволим, але веселим. Доглядальниця дозволила мені трохи побути з ним. Мене непокоїла думка, чому немає відповіді на мою телеграму. Не знаючи Ізабеллиної адреси в Ля Болі, я послав її в Париж, і боявся, що консьєржка забарилася переслати її. Тільки через два дні я одержав відповідь, що вони негайно виїжджають. Треба ж такому трапитись: Грей та Ізабелла плавали на моторці в Бретань і тільки щойно одержали телеграму. Я проглянув розклад руху поїздів і побачив, що вони зможуть приїхати в кращому разі через тридцять шість годин.

Рано-вранці наступного дня Джозеф знову зателефонував і повідомив, що Еліот погано провів ніч і просить мене приїхати. Я помчав. Коли я прибув, Джозеф одвів мене вбік.

— Нехай мсьє вибачить мені, якщо я звернуся до нього в делікатній справі, — сказав він. — Я, звичайно, невіруючий і вважаю, що релігія не що інше, як облуда, але мсьє знає, які жінки. Моя дружина й покоївка наполягають, щоб сердешний добродій прийняв останнє причастя, бо, звісно, час не жде. — Він якось соромливо поглянув на мене. — Та й, власне кажучи, хтозна, може, воно й краще перед смертю помиритися з церквою.

Я добре розумів його. Як би зухвало не глузували французи, більшість із них, відчуваючи свій кінець, воліють укласти мир з вірою, що ввійшла їм у плоть і кров.

— Ви хочете, щоб я схилив його на це?

— Коли мсьє буде такий ласкавий.

Не скажу, щоб доручення це було приємне, але попри все Еліот багато років був

ревний католик, і годилося б, щоб він скорився статутам віри. Я піднявся в його кімнату. Він лежав горілиць, зіщулений і виснажений, але при повній пам'яті. Я попросив доглядальницю лишити нас самих.

— Боюся, Еліоте, що ви дуже хворі, — почав я. — Я думав... я думав, чи не хотіли б ви побачитись із священиком?

Він мовчки дивився на мене.

— Ви хочете сказати, що я скоро помру?

— О, зовсім ні. Але просто так, про всяк випадок.

— Розумію.

Він замовк. Жахливо, коли вам доводиться казати кому-небудь те, що я тільки-но сказав Еліотові. Я не наважувався навіть глянути на нього. Зціпивши зуби, щоб не розплакатись, я сидів край ліжка обличчям до нього.

Він поплескав мене по руці.

— Не сумуйте, мій любий. Noblesse oblige, самі знаєте.

Я силувано розсміявся.

— Чудна ви людина, Еліоте.

— Так краще. Зателефонуйте єпіскопові й скажіть, що я хочу сповідатись і прийняти останнє помазання. Я був би вдячний, якби він прислав абата Шарля. Він мій друг.

Абат Шарль був єпіскопський вікарій, про якого я вже згадував раніше. Я зійшов униз і зателефонував. До телефону підійшов сам єпіскоп.

— Справа нагальна? — запитав він.

— Дуже.

— Я негайно все влаштую.

Прибув лікар, і я сказав йому про те, що я зробив. Він пішов з доглядальницею нагору подивитись на Еліота, а я залишився внизу в їдальні. Від Ніцци до Антіба двадцять хвилин їзди, і трохи більш як за півгодини, коло дому зупинився чорний «седан». До мене зайшов Джозеф.

— C'est Monseigneur en personne, Monsieur, — доповів він схвильовано. — Єпіскоп.

Я вийшов зустріти гостя. Єпіскоп приїхав не з своїм вікарієм, що звичайно супроводжував його, а, не знаю чого, з молодим абатом, котрий ніс скриньку, де, гадаю, лежало все потрібне для причастя. Слідом ішов шофер з потертою чорною валізою. Єпіскоп потис мені руку і познайомив із своїм супутником.

— Як почувається наш бідний друг?

— Боюсь, йому вкрай зле, монсеньйоре.

— Проведіть нас, будь ласка, в кімнату, де ми могли б облачитись.

— Ось тут їдальня, монсеньйоре, а вітальня на другому поверсі.

— Їдальня нас цілком влаштує.

Я провів їх туди. Джозеф і я залишилися в холі. Незабаром відчинилися двері, і вийшов єпіскоп в супроводі абата. Абат ніс потир, увінчаний маленьким тарелем, з свяченою облаткою на ньому. Все це було запнуто батистовою серветкою, такою тонкою, що аж світилася. Я ніде не зустрічався з єпіскопом, окрім як на обідах і ленчах, а молотник він був добрий, любив всмак поїсти й випити келих доброго вина, ще й розповісти якусь кумедну, а то й сороміцьку історійку. Тоді він справив на мене враження міцного, кремезного дядька середнього зросту. Зараз же, у стихарі і єпітрахилі, він виглядав не тільки високим, а й величним. Його червоне обличчя, побрижене, як завжди, лукавим, але добродушним усміхом, було поважне. В ньому не лишилось і сліду колишнього кавалерійського офіцера; він мав вигляд високого церковного сановника, ким він і був. Я майже не здивувався, коли Джозеф перехрестився. Єпіскоп схилив голову у легенькому поклоні.

— Проведіть мене до слабого, — звернувся він.

Я відступився, пропускаючи його вперед, але він попросив мене йти першим. Піднімались ми в урочистій тиші. Я зайшов до Еліотової кімнати.

— Еліоте, прибув сам єпіскоп.

Еліот спробував сісти.

— Монсеньйоре, це честь, про яку я і не мріяв.

— Лежіть спокійно, мій друже, — перепинив його єпіскоп і повернувся до нас. — Залишіть нас. — А потім до абата: — Я покличу вас, коли буду готовий.

Абат оглянувся довкола, і я здогадався, що він шукає, куди б поставити потир. Я відсунув на туалетному столику щітки з черепахового панцира. Доглядальниця пішла вниз, а абата я провів у суміжну кімнату, що правила Еліотові за кабінет. У відчинені вікна зазирало блакитне небо. Абат пройшов і став біля вікна. Я сів. Вітрила яхт сліпуче біліли на лазуровому тлі моря. Велика чорна шхуна з червоними вітрилами змагалася з бризом, поспішаючи в гавань. Я розпізнав у ній омаролова, що віз свій вилов від берегів Сардінії. Крізь зачинені двері долинав приглушений гомін голосів. Еліот сповідався. Мені страшенно кортіло запалити сигарету, але я стримувався, боячись шокувати абата, що стояв непорушно, дивлячись у вікно. Він був стрункий чоловік, і його густе, чорними хвилями волосся, гарні темні очі, оливкового кольору шкіра виказували в ньому італійське походження. В абатові відчувалося гаряче полум'я півдня, і я запитував сам себе, яка нездоланна віра, яке палке жадання спонукали його

зректися радощів життя, насолод юності і присвятити себе служінню богові.

Враз голоси в сусідній кімнаті затихли, і я поглянув на двері. Вони відчинились, і з'явився єпіскоп.

— Увійдіть, — сказав він абатові.

Я залишився сам. Потому почувся голос єпіскопа, і я здогадався, що то він читає причасну, яку церквою приписано виголошувати перед умираючим. Знову запала тиша, і я зрозумів, що Еліот причащається тілом і кров'ю Христовою. Не знати чого, може, з чуття, успадкованого від далеких предків, я, хоч сам і не католик, зачувши тоненький дзенькіт служебникового дзвіночка, що сповіщає про присутність божого духу, завжди проймаюсь якимось трепетним благоговінням. Ось і зараз немов морозом сипнуло по мені, аж я здригнувся з ляку і подиву. Двері ще раз відчинились.

— Можете ввійти, — запросив єпіскоп.

Я увійшов. Абат застеляв батистовою серветкою потир і маленьку золочену тарілочку, на якій лежала свячена облатка. Еліотові очі сяяли.

— Проведіть монсеньйора до машини, — попрохав він.

Ми зійшли вниз. Джозеф і слуги чекали в холі. Жінки плакали. Їх було троє; вони по черзі виступали наперед і, опустившись на коліна, цілували єпіскопів перстень. Єпіскоп благословляв їх двома пальцями. Дружина підштовхнула Джозефа ліктем уперед, він ступив крок, також упав на коліна і поцілував перстень. Єпіскоп посміхнувся.

— Ти невіруючий, сину мій?

Я бачив, що Джозеф робить над собою зусилля.

— Так, монсеньйоре.

— Не переймайся цим дуже. Ти був добрий слуга своєму господареві. Бог простить тебе.

Я вийшов з єпіскопом на вулицю і відкрив дверцята машини. Він уклонився мені і, сідаючи, поблажливо посміхнувся.

— Наш бідолашний друг зовсім нікудишній. Гріхи його незначні, він мав шляхетне серце і був добрий до своїх братів.

IX

Вважаючи, що після цієї церемонії Еліотові захочеться побути на самоті, я піднявся у вітальню і почав читати, але зразу же увійшла доглядальниця і сказала, що Еліот просить мене прийти. Я подолав один марш сходинок до його кімнати. Чи то завдяки мікстурі, яку лікар дав, щоб підкріпити його сили перед наступним тяжким випробуванням, чи то від збудження, Еліот був умиротворений і веселий, очі його сяяли.

— Велика честь, мій любий, — заговорив він. — Я ввійду в царство небесне з рекомендаційним листом самого князя церкви. Вважаю, що всі двері відчиняться переді мною.

— Боюся, що тамтешнє товариство видасться вам не гідним вас, — посміхнувся я.

— Не вірте цьому, мій любий. В святому письмі сказано, що на небі, як і на землі, існують класові відміни. Там вам і серафіми, і херувіми, і архангели, і ангели. В Європі я завжди обертався в найкращому товаристві і не маю сумнівів, що й на небі буде те саме. Христос сказав: «В господі мого батька багато палат». Було б украй незручно поселяти hoi polloi в таких умовах, до яких вони зовсім не звикли.

Я думаю, що Еліот вбачав у небесних оселях щось на зразок замків барона Ротшільда з панелями в стилі вісімнадцятого сторіччя і з столами Буля, шафами маркетрі і гарнітурами Людовіка XV.

— Повірте мені, мій любий, — мовив Еліот перегодом, — на небі не буде ніякої тої клятої рівності.

Зовсім несподівано він задрімав. Я сів до книжки. А Еліот то прокидався, то знову засинав. О першій годині зайшла доглядальниця і сказала, що Джозеф приготував для мене ленч. Джозеф був схвильований.

— Уявити тільки, сам монсеньйор єпіскоп прийшов. Він виявив велику честь нашому сердешному панові. Ви бачили, як я цілував перстень?

— Бачив.

— Цього б я ніколи не зробив з своєї волі! Це я, щоб догодити своїй бідній дружині.

Другу половину дня я провів з Еліотом, тим часом надійшла телеграма від Ізабелли, що вона і Грей прибудуть експресом завтра вранці. Навряд чи можна було сподіватись, щоб вони встигли. Прийшов лікар. Скрушно похитав головою. Під вечір Еліот прокинувся і зміг трошки попоїсти. Здавалося, це на якийсь час додало йому сил. Він поманив мене до себе.

— Я ще не відповів на запрошення Едни, — кволим голосом промовив він.

— О, не завдавайте собі клопоту, Еліоте.

— Чому? Я завжди був людиною вищого світу і не бачу причин забувати про це, йдучи з нього. Де картка?

Картка лежала на поличці каміна; я взяв її і поклав йому в руку, але сумніваюсь, щоб він її бачив.

— В моєму кабінеті лежить поштовий папір. Якщо ви принесете його, я продиктую вам відповідь.

Я приніс письмове приладдя і сів коло його ліжка.

— Ви готові?

— Так.

Очі в нього були заплющені, але на вустах блукала злостива посмішка. Мене зацікавило, що ж буде далі.

«Містер Еліот Темплтон шкодує, що не може прийняти люб'язного запрошення княгині Новемалі з огляду на переднішу домовленість прибути на прийом до Милостивого Господа Бога».

Він майже нечутно, мов привид, засміявся. Моторошне враження справляло його посиніле, бліде, як сама смерть, обличчя. Він видихав нудотний, характерний для його недуги сморід. Бідний Еліот, адже він так полюбляв парфуми «Шанель» і «Моліне»! Він і досі тримав у руці фальшиве запрошення: гадаючи, що воно заважає йому, я спробував забрати його з руки, але він ще дужче стис пальці. Я здригнувся, коли він виразно промовив:

— Стара відьма.

Це були останні його слова. Він знов упав у коматозний стан. Доглядальницю, дуже стомлену нічним чергуванням біля Еліота, я відіслав спати, сказавши, що посиджу сам, і пообіцявши в разі потреби погукати її. Справді, робити вже не було чого. Я засвітив лампу під абажуром і читав, поки не заболіли очі, а потім, погасивши світло, сидів у темряві. Ніч видалась тепла, і вікна були відчинені навстіж. Спалахи маяка через рівні проміжки часу тьмяно освітлювали кімнату. Місяць, який ще муситиме дивитись на пусті, галасливі веселощі маскованого балу в Едни Новемалі, сховався, і в прегустій синяві неба моторошним блиском мерехтіли міріади зірок. Я, мабуть, задрімав, але чуття мої ще були насторожі, бо зненацька я пробудився від поквапного і сердитого згуку, найстрашнішого згуку, що його доводиться чути людині — згуку смерті. Я наблизився до ліжка і при тьмяному світлі маяка помацав Еліотів пульс. Еліот був неживий. Я засвітив лампу. Щелепа одвисла, очі розплющені. Перш ніж закрити їх, я якусь хвилю пильно вдивлявся в них. Я був приголомшений і, здається, кілька сльозинок скотилось по моїх щоках. Давній, добрий друг. Сумно було думати, яке безглузде, марне й тривіальне життя він прожив. Як мало тепер важили всі оті прийоми, на яких він побував, і всі оті князі, герцоги, графи, з якими він знався і які тепер уже й забули про нього.

Я не став будити доглядальницю і повернувся до свого крісла коло вікна. Коли о сьомій ранку вона зайшла, я ще спав. Я доручив їй робити все, що вона вважала за потрібне, поснідав і поїхав на вокзал зустрічати Грея та Ізабеллу. Я сказав їм, що Еліот помер, і оскільки в його домі було тісно, запропонував зупинитись у мене. Але вони оселились у готелі. Я поїхав додому, прийняв ванну, поголився і перевдягнувся.

Трохи пізніше, того ж таки ранку зателефонував Грей і повідомив, що Джозеф вручив їм довіреного йому Еліотом листа, адресованого мені. Я відповів, що виїжджаю, і менш як за годину знову був у домі Еліота. Лист з позначкою на конверті: «Вручити негайно по моїй смерті» містив вказівки щодо похорону. Я знав, як гаряче Еліот бажав бути похованим у збудованій ним церкві, і про те я вже говорив Ізабеллі. Він хотів, щоб його набальзамували, і вказував фірму, якій слід було доручити цю роботу. «Я навів довідки, — писав він, — і мене інформували, що вони роблять це добре. Я покладаю на вас догляд за цим, щоб вони не зробили абияк. Я хочу бути вдягнутим у вбрання мого предка графа де Лоріа, з його мечем при боці і орденом Золотого Руна на грудях. Вибір труни полишаю на ваш розсуд. Вона має бути проста, але варта мого становища. Щоб нікому не завдавати зайвого клопоту, я волію, щоб «Томас Кук і Син» зробили всі приготування для перевезення моїх останків і щоб один з їхніх людей супроводжував труну до її останнього місця спочину».

Я пригадував, що Еліот казав про своє бажання бути похованим у маскарадному костюмі, але тоді я сприйняв ті слова за скороминущу примху і не думав, що це він говорив серйозно. Джозеф наполягав, щоб Еліотове бажання було виконано, і не було підстав зробити інакше. Коли Еліотове тіло належним чином набальзамували, я пішов з Джозефом одягати його в те безглузде вбрання. То була жахлива процедура. Ми всунули його гирлигуваті ноги в білі шовкові штани і поверх них натягли гаптовану золотом камізельку, сяк-так просунули його руки в рукави дублета. Ми закріпили великий накрохмалений рюш і нап'яли сатинову пелерину на плечі. Наостанку наділи на голову вельветову плоску шапку і орден Золотого Руна на шию. Бальзамувальник нарум'янив йому щоки і навів червоним губи. У своєму костюмі, тепер завеликому для його висхлого тіла, Еліот скидався на хориста з ранньої опери Верді. Сумовитий Дон-Кіхот з нікчемною метою! Коли його поклали в домовину, я примостив бутафорну шпагу вподовж його тіла між ногами, а ефес вклав йому в руки, як то я бачив на скульптурному надгробку хрестоносця.

Грей та Ізабелла поїхали в Італію, щоб бути присутніми на похороні.

Розділ шостий

I Вважаю за потрібне попередити читача, що він може проминути цей розділ, не втративши нитки моєї повісті, оскільки тут міститься переважно виклад розмови, що відбулася у мене з Ларрі. Однак мушу додати, що якби не ця розмова, то навряд чи я взагалі взявся б за цю книжку.

II Восени, через кілька місяців після смерті Еліота, по дорозі до Англії, я на тиждень заїхав у Париж. Ізабелла та Грей після сумної подорожі до Італії повернулися в Бретань, але зараз вони знов оселились у покоях на рю Сен-Гійом. Ізабелла розповіла мені про залишену Еліотом духівницю. Еліот відписав певну суму на меси, що мали правитись за упокій його душі у збудованій ним церкві, і ще дещо на догляд за церквою.

Чималі гроші одержав єпіскоп Ніцци на добродійницькі заходи. Мені він відписав сумнівну спадщину із своєї порнографічної бібліотеки вісімнадцятого сторіччя і чудовий Фрагонарів малюнок сатира й німфи, заклопотаних справою, якою звичайно займаються без свідків. Вішати його на стіну було непристойно, і я не з таких, щоб крадькома видивлятись на всяке сороміцтво. Два його небожі мали одержати по десять тисяч доларів, а решта спадщини після сплати податків і витрат переходила до Ізабелли. Якою була та решта, Ізабелла не казала, та я й не розпитував, бо з її вдоволеного вигляду було і так ясно, що їй перепало таки чимало.

Уже давно, відколи покращало його здоров'я, Греєві кортіло повернутися в Америку і взятися за якусь справу, і хоч Ізабеллі було досить зручно в Парижі, його неспокій передавався і їй. Від певного часу Грей підтримував зв'язок зі своїми друзями, але щоб починати щось, потрібен був капітал. Капіталу він не мав, але Еліотова смерть дала Ізабеллі куди більше, ніж вони потребували на витрати, і Грей з її згоди почав діяти. Та перш ніж виїхати до Америки, треба було владнати чимало справ. Треба було дійти розумної згоди з французькою скарбницею щодо податку на спадщину. Треба було збутися будинку в Антібі і квартири по рю Сен-Гійом. Треба було домовитись про аукціон в Отель Дрюо, щоб спродати Еліотові меблі, картини й малюнки. Все це були речі цінні, і краще було зачекати до весни, коли багаті колекціонери з'їдуться до Парижа. Ізабелла не шкодувала, що проведе тут ще одну зиму: дівчатка вже добре розмовляли по-французьки, і їм не завадить побути ще кілька місяців у французькій школі. Вони виросли за ці роки і тепер були довгоногими, худющими і жвавими створіннями, з незначними поки що натяками на материну красу, але з милими манерами й ненаситною цікавістю.

Але годі про це.

III Ларрі я зустрів випадково. Я запитував про нього Ізабеллу, і вона сказала, що відколи повернулися з Ля Боля, вони його майже не бачили. Вона і Грей зав'язали на той час низку знайомств з людьми свого покоління і тепер мали значно менше вільного часу, ніж у ті приємні тижні, коли ми так подовгу бували вчотирьох. Якось увечері я пішов до «Театр Франсе» подивитися «Береніку». Звичайно, я читав її, але ніколи не бачив на сцені, а що вона рідко ставиться, мені не хотілося пропускати нагоди. Це не найкраща п'єса Расіна, бо надто вже неглибока за темою, але вона зворушлива і містить непогані епізоди. Сюжет її грунтується на коротенькому оповіданні Таціта. Тіт, що палко кохав Береніку, палестінську царицю, і навіть, як гадають, обіцяв одружитися з нею, з державних міркувань, всупереч своєму і її бажанню, висилає її з Риму у перші ж дні свого вступу на престол, оскільки сенат і народ Риму рішуче виступили проти союзу свого імператора з чужоземною царицею. Трагедія трактує боротьбу між коханням і обов'язком, і під кінець, коли Тіт завагався, сама Береніка, переконавшись у його коханні, розлучається з ним назавжди.

Я гадаю, що тільки француз може оцінити витонченість і велич Расіна, музику його вірша, проте навіть чужоземець, якщо він звикне до штучної формальності його стилю, навряд щоб не розчулився від його палкої ніжності та шляхетності почуттів. Расін, як мало хто, знався на драматизмі людського голосу. Принаймні для мене рокіт тих солодкозвучних александрійських віршів — достатній замінник дії, і довгі монологи, доведені до кульмінації, я вважаю такими ж хвилюючими, як і будь-які моторошні кінопригоди.

В антракті після третьої дії я вийшов покурити у фойє, над яким підноситься Гудонів Вольтер із своєю беззубою сардонічною посмішкою. Раптом хтось торкнувся мого плеча. Я обернувся трохи роздратовано, бо хотів побути на самоті, захопле-

ний тими пишномовними рядками, і побачив перед собою Ларрі. Як завжди, я був радий бачити його. Вже з рік ми не зустрічалися, тож я запросив його після вистави випити по кухлю пива. Ларрі сказав, що він не обідав, і запропонував пройтися на Монмартр. Ми зустрілись у домовленому місці і вийшли з приміщення. «Театр Франсе» має характерний затхлий дух, просякнутий тілесними випарами незліченних поколінь тих понурих невмиваних жінок, яких називають ouvreuses[1], які, проводячи вас до місця, владно дивляться вам у руку. Ми полегшено зітхнули, опинившись на свіжому повітрі; вечір стояв чудовий, тож ми пішли пішки. Дугові лампи авеню дель Опера світили з таким завзяттям, що зорі вгорі, надто горді, щоб змагатись, запеленали своє світло у темряву безмежної далини. Дорогою ми розмовляли про виставу. Ларрі був розчарований. Йому хотілося більшої природності, щоб вірші вимовлялися так, як звичайно розмовляють люди, а жести були не такі театральні. Я ж гадав інакше. Ця трагедія піднесено-риторична, і, на мою думку, її слід було читати також риторично. Мені подобалися рівномірні удари рим, а стилізовані жести, успадковані від давньої традиції, здавалося, повністю відповідали характерові твору. Я був певен, що Расін хотів би, щоб його трагедію грали саме так. Я захоплювався й дивувався, як це акторам щастило бути людяними, палкими й правдивими в тих шорах форми. Мистецтво торжествує, коли традиція допомагає йому досягти своєї мети.

Ми дісталися авеню де Кліші і зайшли до бару «Граф». Було ще не пізно, і там юрмилися люди. Та ми знайшли вільний столик і замовили пряженю з беконом. Я сказав Ларрі, що бачив Ізабеллу.

— Грей радо повернеться до Америки, — зазначив Ларрі. — Тут він як викинута з води рибина. Для повноти життя йому треба працювати. Думаю, він врешті-решт заробить великі гроші.

— Якщо й заробить, то завдяки вам. Ви не тільки його тіло вилікували, а й дух. Ви повернули йому віру в себе.

— Я зробив дуже мало. Тільки показав, як лікуватись самому.

— Як ви навчилися робити оте «мало»?

— Випадково. Ще коли був в Індії. Я страждав від безсоння і ненароком прохопився про це знайомому старому йогові, і той сказав, що зараз же це залагодить. Він зробив точнісінько те, що робив я Греєві, і тої ночі я спав, як ніколи. А потім, чи не за рік, я був у Гімалаях з одним індійським другом, і той пошкодив собі ногу. Лікаря не було, а він неймовірно страждав. Я вирішив зробити те саме, що й старий йог. Хочете вірте, хочете ні, але він повністю збувся болю. — Ларрі засміявся. — Я сам здивувався з того більше за будь-кого. Власне, там нема нічого особливого: всього лише навіювання певної думки у свідомість страдника.

— Легко сказати...

— Вас здивує, якщо ваша рука сама собою підніметься над столом?

— Ще б пак.

— Вона підніметься. Коли ми повернулися в цивілізовані місця, мій індійський друг роздзвонив про цю пригоду й почав приводити до мене людей на лікування. Я заперечував проти того, бо не розумів суті явища, але вони не відступались. А проте, так чи інак, це їм допомагало. Я побачив, що здатний звільняти людей не тільки від болю, а й від страху. Дивно, як багато людей страждають від нього. Я маю на увазі не страх перед глухими закутками чи висотою, а страх смерті і, що найгірше, страх життя. Причому часто ті люди здорові, заможні, без будь-яких турбот. І все ж вони тяжко терплять від того страху. Я часом думав, що це найстійкіше в людині почуття, і питав себе, чи не зумовлене воно якимось глибоким тваринним інстинктом, успадкованим від того примітивного організму, що перший відчув трепіт життя.

Я слухав Ларрі з цікавістю, бо взагалі він не був охочий до тривалих розмов, як от зараз. Можливо, ця п'єса попустила якесь гальмо, а ритм її звучних модуляцій подібно до музики подолав його вроджену стриманість. Враз я збагнув, ніби з моєю рукою щось діється. Я не надав жодного значення тому напівжартівливому запитанню Ларрі і зараз усвідомив, що моя рука вже не лежить на столі, а піднялась над ним на дюйм без моєї на те волі. Я сторопів. Я дивився на руку і бачив, як вона легенько тремтить. Я відчув дивне нервове поколювання, слабкий поштовх, і моя рука почала підніматися вгору, наскільки я можу судити, без спонуки чи опору з мого боку, аж поки піднялася на кілька дюймів над столом. Потім я відчув, що вже вся рука аж до плеча піднімається вгору.

— Дуже дивно, — зазначив я.

Ларрі засміявся. Я злегка напружив волю, і рука впала на стіл.

— Дрібниця, — сказав Ларрі, — не надавайте цьому значення.

— Вас навчив цього йог, про якого ви розповідали нам, коли щойно повернулися з Індії?

[1] Білетерки *(франц.)*.

— О ні, він не терпів таких штук. Хтозна, чи визнавав він за собою всі ті здібності, що їх приписують собі деякі йоги, але вважав би хлоп'яцтвом виявляти їх.

Принесли пряженю з беконом, і ми з апетитом поїли. Потім випили пива. Помовчали. Не знаю, про що думав Ларрі, я ж думав про нього. Вечерю закінчено, і я запалив сигарету, а Ларрі люльку.

— Що вас спонукало їхати насамперед до Індії? — запитав я.

— Випадковість. Принаймні я так гадав. Тепер мені здається, що то неминучий наслідок років, проведених в Європі. Майже всі люди, що мали на мене найбільший вплив, трапилися мені начебто випадково, і все-таки, оглядаючись назад, я думаю, що мусив на них натрапити. От наче вони чатували, поки я їх покличу, коли матиму в них потребу. Я поїхав до Індії, бо хотів відпочити. Я наполегливо працював і хотів розкласти думки на відповідних поличках. Я найнявся матросом на одне з тих туристських суден, що курсують довкола світу. Воно прямувало на Схід і через Панамський канал до Нью-Йорка. Я не був в Америці п'ять років і дуже тужив за батьківщиною. Настрій у мене був пригнічений. Ви знаєте, який я був невіглас, коли ми вперше зустрілися в Чікаго. В Європі я прочитав силу-силенну книжок, побачив чимало, але ні на крихту не наблизився до того, чого шукав.

Мені кортіло запитати, чого ж він шукав, але я відчував, що він лише засміється і, знизавши плечима, скаже, що то не має значення.

— Але чому матросом? — натомість запитав я. — Ви ж мали гроші.

— Мені хотілося побути в гущі життя. Щоразу, як мене охоплює духовна депресія, я вважаю за корисне вдатись до фізичної праці. Тої зими, після розриву заручин, я працював шість місяців на шахті поблизу Ланса.

Потім Ларрі розповів мені про всі ті події, що я переказав у попередньому розділі.

— Ви дуже страждали, коли Ізабелла зреклася вас?

Перше ніж відповісти, він хвилину дивився на мене своїми чудними чорними очима, що, здавалось, дивляться не на вас, а скорше всередину.

— Так. Я був надто молодий і забрав собі в голову, що ми маємо одружитись. Я планував наше спільне життя і сподівався, що воно буде щасливе. — Він тихо засміявся. — Для весілля, як і для сварки, треба принаймні двох. Я й гадки не мав, що життя, яке я пропонував Ізабеллі, гнітило її. Мав би я хоч крихту глузду, то не казав би їй такого. Вона була надто юна і надто палка. Я не міг її винуватити. І не міг поступитись.

Читач, мабуть, пам'ятає, що після недоладної пригоди з фермеровою невісткою Ларрі подався в Бонн. Мені хотілося знати, що ж було далі, але прямо запитати про це я не наважився.

— Я ніколи не був у Бонні, — закинув я. — Ще студентом я провів якийсь час у Гейдельберзі. Це була чи не найщасливіша пора мого життя.

— Мені Бонн сподобався. Я пробув там рік. Наймав кімнату у вдови університетського професора, яка брала двох пожильців. Вона і її дві дочки — обидві середнього віку — поралися з обідом і в квартирі. Виявилось, що мій напарник по квартирі француз, і це мене спочатку розчарувало, бо я хотів розмовляти тільки по-німецьки, та виявилося, що він ельзасець і розмовляє по-німецьки чи не краще, ніж по-французьки. Одягався він під німецького пастора, і я здивувався, коли через кілька днів з'ясувалося, що він чернець-бенедиктинець. Йому надали право ходити з монастиря в університетську бібліотеку. Він був дуже ерудований, хоч на вченого скидався не більше, ніж на ченця: високий кремезний парубок із рудуватим волоссям, вилупкуватими голубими очима, червонолиций і кругловидий, сором'язливий і стриманий. Здавалося, він не мав великої охоти спілкуватись зі мною, проте був вишукано чемний і завжди ввічливо підтримував розмову за столом. Це була єдина нагода нам бачитись, бо тільки-но закінчувався обід, як він повертався в бібліотеку, а після вечері, коли я сидів у вітальні, удосконалюючись у німецькій мові з однією з хазяйчиних дочок, він зачинявся в своїй кімнаті.

Я здивувався, коли якось пополудні, — це я вже десь з місяць там прожив, — він запропонував мені прогулятись, кажучи, що покаже такі місця в околицях, які для мене будуть приємною несподіванкою.

Я досить вправний ходак, але з ним годі було змагатися. Тоді ми, певне, одмахали добрих миль п'ятнадцять. Він поцікавився, що я роблю в Бонні, і я відповів, що приїхав вивчати німецьку мову і ознайомитись з німецькою літературою. Він сказав, що радо допоможе мені. Після того ми ходили на прогулянки двічі-тричі на тиждень. Я довідався, що він кілька років вивчав філософію. Бувши в Парижі, я прочитав дещо з Спінози, Платона і Декарта, але зовсім не знав німецьких філософів, і мені було корисно послухати про них. Якось, вибравшись за Рейн, коли ми сиділи в саду пивнички за кухлем пива, він запитав мене, чи я протестант. «Мабуть, що так», — відповів я.

Він пильно глянув на мене, і мені здалося, ніби в очах його майнула посмішка. Він заходився розповідати про Есхіла; я вивчав грецьку, але він знав великих трагіків так, як мені й не мріялось. Я з захватом слухав його. Мене цікавило, чого він раптом запитав про те. Мій опікун, дядько Боб Нельсон, був агностик, але регулярно ходив до церкви, бо того сподівались від нього пацієнти. І з тої ж причини посилав мене до недільної школи. Марта, наша домашня робітниця, була затята баптистка, і вона часто лякала мене змалку розповідями про пекельний вогонь, у якому мучитимуться грішники. Вона з насолодою змальовувала муки, які чекають на людей нашого села, котрим вона з тих чи інших причин уготувала пекло.

До зими я добре познайомився з отцем Енсгаймом. Як на мене, він був досить визначною людиною. Ніколи він не дратувався, був добродушний, люб'язний, з набагато ширшим світоглядом, аніж я сподівався, і винятково толерантний. Ерудиція його просто вражала; він напевно знав про моє неуцтво, а проте розмовляв зі мною, ніби я не поступався йому в учености. Зі мною був дуже терпеливий, здавалось, його єдине бажання — це стати мені в пригоді. Якось, бозна-чому, мені схопило поперека, і моя господиня наполягала, щоб я ліг у ліжко й обложився пляшками гарячої води. Отець Енсгайм, повечерявши, зайшов провідати мене. Якщо не зважати на досить гострий біль у попереку, я почувався здоровим. Самі знаєте, той учений люд аж труситься, побачивши книжку. І ледве я поклав книжку, що читав до його приходу, як він схопив її. То був твір про масона Екгарта. Він запитав, навіщо я це читаю, тож я й розповів, що вже простудіював певну кількість містичної літератури, розповів про Кості, і як той пробудив мою цікавість до неї. Він блимнув на мене своїми витрішкуватими голубими очима, і я відчув, що видаюсь йому досить кумедним, але заразом я відчув і його прихильність до мене, і те, що я йому подобаюсь. Зрештою, я ніколи не заперечував, якщо люди вважали мене трохи за дурня.

«Чого ви шукаєте в цих книжках?» — запитав він. «Якби я знав, то вже був би принаймні на шляху до того», — відповів я. «Ви пам'ятаєте, я запитував, чи ви протестант? Ви відповіли, що, мабуть, так. Що ви хотіли цим сказати?» — «Те, що я був вихований, як протестант», — відповів я. «Ви вірите в бога?» — спитав він. Я не люблю таких запитань, тому спершу мене поривало сказати, що це його не обходить. Але він так доброзичливо дивився на мене, що я не зміг його образити. Проте я не знав, що відповісти — «так» чи «ні». Можливо, мій біль спонукав мене до відвертості або ж у цьому чоловікові було щось таке. В усякому разі, я відкрив перед ним свою душу.

Ларрі завагався на мить і коли повів далі, я зрозумів, що це він розповідає не мені, а бенедиктинському ченцеві. Про мене він забув. Не знаю, що саме примусило його розкрити те, про що через свою природну стриманість він ніколи раніше не говорив.

— Дядько Боб Нельсон був дуже демократичною людиною і послав мене в Марвінську середню школу. Вступити до коледжу святого Павла, коли я досяг чотирнадцяти років, він дозволив мені тільки тому, що Луїза Бредлі голову йому прогризла. Я не виявив себе в жодній з наук, в праці чи іграх, тільки тримався на середньому рівні. Думаю, що я був цілком нормальний хлопець. Я нестямно захопився авіацією, тоді вона тільки зароджувалась, і дядько Боб захопився нею не менше за мене; він знав кількох пілотів, і коли я сказав, що хочу навчитись літати, він пообіцяв усе владнати. Я був високий і дужий, як на свої шістнадцять років, і міг легко накинути собі ще два роки. Дядько Боб узяв з мене обіцянку зберігати таємницю, бо знав, що коли відпустить мене, то всі накинуться на нього, і фактично допоміг мені пробратися в Канаду, давши листа до своїх друзів. І ось сімнадцятирічним юнаком я вже літав над Францією. Літали ми тоді на жахливих, сяк-так зліплених аеропланах, і практично щоразу, піднімаючись в повітря, ризикували життям. Висота, як на сучасний рівень, була сміховинна, але кращого на той час ми не знали і вважали її дивовижною. Літати я любив. Не можу описати почуття, яке викликав у мені політ, знаю тільки, що я був гордий і щасливий. У повітрі, високо вгорі, я відчував себе часткою чогось дуже великого й прегарного. Я не відав, що воно й до чого, я знав тільки, що більше не самотній, не сам по собі на висоті двох тисяч футів, а до чогось належний. Нехай це звучатиме безглуздо, але коли я летів над хмарами і вони скидалися на велетенську отару овець піді мною, я почував себе часткою безмежності.

Ларрі примовк. Він дивився на мене своїми непроникними очима, але я не певен, що він бачив мене.

— Я знав, що людей убивають сотнями тисяч, але мені ніколи не траплялися їхні трупи. І мені було байдуже. Потім я на власні очі побачив мертвого. Те видовище сповнило мене соромом.

— Соромом? — мимоволі вигукнув я.

— Соромом, бо той хлопець, всього на три-чотири роки старший за мене, такий енергійний і відважний, хвилину тому та-

кий життєрадісний і такий добрий, став просто знівеченим шматком м'яса.

Я нічого не сказав. Я надивився покійників, коли був студентом-медиком, і ще більше під час війни.

— Я не спав тої ночі. Я плакав. Не за себе я злякався — я обурився, підлота всього того зломила мене. Війна закінчилась, і я поїхав додому. Я завжди любив техніку і мав намір піти на автомобільний завод, якби в авіації не знайшлося для мене роботи. На війні мене поранило, і я мусив поки що не перевтомлюватись. Потім усі напосілися, щоб я йшов працювати. А я не міг виконувати ту роботу, що вони мені нав'язували. Вона здавалася мені марною. Я мав доволі часу на роздуми. Мене мучило питання: який сенс життя? Адже, зрештою, тільки завдяки щасливому випадкові я лишився живий, і я хотів дати лад своєму життю, але не знав який. Я ніколи не задумувався про бога. А тепер почав думати. Я не міг збагнути, чому в світі існує зло. Я знав, що я темний неук, але не знав, до кого можна було вдатись, а я ж хотів учитись, тож і кинувся читати навмання. Коли я розповів усе це отцеві Енсгайму, він запитав: «Отже, всі чотири роки ви читали? І до чого дочитались?» — «Ні до чого», — відповів я. Він поглянув на мене з такою променистою доброзичливістю, що я збентежився. Я не розумів, чим викликав до себе таке почуття. Отець Енсгайм тихо тарабанив пальцями по столу, немовби обмірковуючи якусь думку. «Наша мудра стара церква, — згодом заявив він, — відкрила, що коли людина хоче жити, як віруюча, то віра їй дарується; якщо ви молитесь із сумнівом, але щиро, ваші сумніви розвіюються, якщо ви проймаєтеся красою церковної служби, силу якої над людським духом довів віковий досвід, то мир прийде у вашу душу. Я незабаром повертаюсь до свого монастиря. Чого б вам не приїхати і не провести кілька тижнів у нас? Ви могли б попрацювати в полі з нашими братами і почитати в нашій бібліотеці. Це буде досвід не менш цікавий, ніж праця на вугільній копальні чи німецькій фермі». — «Чому ви пропонуєте мені таке?» — запитав я. — «Я стежу за вами три місяці, — відповів він. — Можливо, я знаю вас краще, ніж ви самі себе. Відстань, що відокремлює вас од віри, не грубша за цигарковий папір».

Я нічого не відповів на ті слова. Вони збудили в мені якесь кумедне відчуття: ніби хтось узявся за струни мого серця і потягнув. Врешті я сказав, що подумаю. Він змінив тему.

До кінця перебування отця Енсгайма в Бонні ми більше не говорили про релігію, але, виїжджаючи, він лишив адресу свого монастиря і сказав, що коли я надумаю побувати там, то мені треба тільки черкнути йому, і він усе влаштує. Я переживав його відсутність болючіше, ніж сподівався.

Час минав, уже була середина літа. Мені подобалось у Бонні. Я читав Гете, Шіллера й Гейне. Читав Гельдерліна і Рільке. І все ж ні до чого я не дочитався. Я багато думав про те, що казав отець Енсгайм, і нарешті вирішив пристати на його пропозицію.

Він зустрів мене на вокзалі. Монастир був у Ельзасі, там дуже гарна місцевість. Отець Енсгайм познайомив мене з абатом, а тоді одвів до призначеної мені келії. В ній стояло вузьке залізне ліжко, на стіні висіло розп'яття, а з меблів було тільки найпотрібніше.

Вдарив дообідній дзвін, і я зайшов у трапезну. То була величезна склепінчаста кімната. У дверях стояв абат з двома ченцями, один з них тримав миску, а другий рушника; абат бризкав гостям на руки по кілька крапель води — свого роду обмивання — і витирав їх рушником, якого подавав другий чернець. Крім мене, було ще троє гостей: двоє священиків, що завернули по дорозі пообідати, і буркотливий літній француз, який збирався постригтись у ченці.

Абат і два пріори, старший та молодший, сиділи з переднього краю кімнати, кожен за своїм окремим столом, братія розмістилася двома рядами під стінами, а гості за столами посередині. Проказано молитву, і ми почали їсти. Послушник коло дверей трапезної монотонно читав щось повчальне. Коли ми закінчили, знову було проказано молитву. Абат, отець Енсгайм, гості і чернець, що їх обслуговував, пішли в маленьку кімнату, де випили кави і поговорили про всяку всячину. Потім я повернувся до своєї келії.

У монастирі я пробув три місяці. І почував себе дуже добре. Тамтешнє життя подобалося мені. Бібліотека була багата, і я чимало читав. Ніхто з отців не намагався яким-небудь чином вплинути на мене, але вони охоче розмовляли зі мною. Мене глибоко вразила їхня вченість, побожність і зречення світових утіх. Не слід думати, що вони живуть без діла. Вони постійно працювали. Самі вели господарство і обробляли землю, радо приймали мою допомогу. Мені подобалась пишнота відправ, але над усе я полюбив утрені. Починалися вони о четвертій ранку. Якось чудно було сидіти в церкві, коли довкола ще ніч, і ченці, таємничі в своїх убраннях, з напнутими на голову каптурами, співають дужими голосами просту мелодію літургії. В регулярності

денного розпорядку було щось заспокійливе.

Ларрі посміхнувся трохи сумовито.

— Як Ролла, я прийшов занадто пізно в занадто старий світ. Я мав би народитись у середньовіччі, коли віра була сама по собі зрозуміла річ: тоді мій шлях був би ясний — я прагнув би вступити в орден. А тепер я не міг вірити. Я хотів, але не зміг повірити в бога, що нітрохи не кращий за пересічну порядну людину. Ченці казали мені, що бог створив світ для слави своєї. То не здавалось мені вельми гідною метою. Творив Бетховен свої симфонії, щоб прославитись? Не вірю. Гадаю, що він творив їх тому, що музика в його душі сама вимагала вираження, отож єдине, чого він прагнув, — це надати їй по змозі досконалішої форми.

Я не раз чув, як ченці твердили отченаш, і дивувався, як вони можуть без страху повсякчас молитись своєму отцеві небесному, аби він дав їм хліб насущний. Невже діти благають свого земного батька про утримання? Вони сподіваються того від нього і не відчувають за це вдячності, бо й не мають у цьому потреби, і ми осуджуємо лиш людину, що пускає в світ дітей, яких вона не може або не хоче забезпечити. Мені здавалось, що коли всемогутній бог не виявив бажання дати своїм створінням усе потрібне для життя, — матеріальне й духовне, то йому краще було б і не створювати їх.

— Любий Ларрі, — зауважив я, — гадаю, вам було б краще не родитись і в середні віки. Безумовно, вас спалили б на вогнищі.

Він усміхнувся.

— Ви досягли великого успіху, — мовив він. — Вам хочеться слухати хвалу у вічі?

— Це мене лиш бентежить.

— Саме так я й думав. Я не міг повірити, щоб бог теж хотів того. Ми не дуже шанували у військово-повітряних силах хлопців, які підлабузнювались до командира, аби дістати собі теплу місцинку. Я не вірив, щоб бог високо ставив людину, яка прагнула видурити собі спасіння нещирими лестощами. На мою думку, найприємнішим для нього виявом пошани було б прагнення робити все від вас залежне в міру сил своїх. Але не це найбільше непокоїло мене: я не міг змиритись із тією надмірною заклопотаністю гріхом, від якого, наскільки я знав, ніколи повністю не були чисті думки ченців. Я знав чимало всяких хлопців у повітряних силах. Що правда, то правда, вони не були ворогами пляшки, при нагоді не минали дівчат, лайки не цуралися; у нас було кілька непорядних типів: одного хлопця арештували за спробу підсунути фальшивий чек, але то була зовсім не його провина — раніше він ніколи не мав грошей і коли одержав більше, ніж будь-коли мріяв, то зовсім втратив розум. Я знав зіпсованих людей в Парижі і ще більше в Чікаго, коли повернувся туди, але здебільшого їхня зіпсованість зумовлена спадковістю, або ж середовищем, яке вибирали не вони, тому я не певен, чи не суспільство більшою мірою винне в їхніх злочинах, аніж вони самі. Був би я богом, я б не зміг осудити кого-небудь з них, навіть найгіршого, на довічні муки. Отець Енсгайм мав широкий світогляд, він вважав, що пекло — це позбавлення присутності бога, але якщо то така нестерпна кара, котра по-справжньому зветься пеклом, то хіба припустимо, щоб добрий бог міг наслати її? Зрештою, він створив людей, і коли він створив їх такими, що вони здатні грішити, то на те його воля. Якщо я навчив пса рвати горлянку кожному незнайомому, що зайде в мій двір, то несправедливо бити його за це.

Коли наймилостивіший і всемогутній бог створював світ, навіщо він створив зло? Ченці казали, що людина, долаючи в собі грішне, переборюючи спокусу, приймаючи біль, горе й нещастя, як випробування, наслане богом для її очищення, врешті може заслужити божу ласку. Мені це видалося схожим на те, як послати кудись гінця, і, просто аби йому обтяжити дорогу, спорудити лабіринт — хай вибирається з нього, а тоді викопати рів з водою — хай перепливає, і нарешті звести мур — хай перелазить. Я не був готовий повірити в наймудрішого бога, якому бракувало здорового глузду. І я не розумів, чого б не повірити в бога, що не створював світ, але мусив мужньо взяти на себе найтяжчу з найтяжчих робіт, чого б не повірити в істоту, незрівнянно кращу, розумнішу й величнішу за людину, істоту, що бореться із злом, яке вона не створювала, і яка, може, врешті таки подолає його? Але, з другого боку, я не розумів, чого б і вірити.

Ті добрі отці не мали задовільної для мого серця й розуму відповіді на питання, що бентежили мене. Моє місце було не з ними. Коли я прийшов попрощатися з отцем Енсгаймом, він не питав мене, чи зажив я користі з перебування в монастирі, яку, на його тверде переконання, я мусив зажити. Він дивився на мене з невимовною добротою. «Боюсь, що приніс вам розчарування, отче», — сказав я. «Ні, — відповів він. — Ви глибоко релігійна, що не вірить у бога, людина. Бог вас знайде. Ви повернетесь. Тут чи десь-інде — лише господь відає».

IV

— В Парижі я пробув до кінця зими. Я зовсім не знався на природничих науках і вважав, що настав час хоч поверхово ознайомитися з ними. Я багато перечитав. Що це мені дало — не знаю. Але зайвий раз я впевнився в своєму безпросвітньому невігластві, хоч, правда, для мене це не було відкриттям. Напровесні я виїхав на село і зупинився в маленькому готелі над річкою поблизу одного з тих чарівних старих французьких містечок, де життя начебто завмерло на рівні двохсотлітньої давності.

Я здогадався, що то було літо, яке Ларрі провів із Сюзанною Рув'є, але перебивати його не став.

— Потім я подався до Іспанії, бо хотілось побачити картини Веласкеса й Ель Греко. Мені заманулось дізнатися, чи може мистецтво вказати мені шлях, якого не вказала релігія. Я трохи поблукав, а потім переїхав до Севільї. Вона сподобалась мені, і я вирішив там перезимувати.

Я сам бував у Севільї, ще двадцятитрьохрічним юнаком, і вона мені теж сподобалась. Сподобались її білі звивисті вулички, собор і широка гладінь Гвадалквівіру; сподобались граціозні й веселі андалузькі дівчата, з темними блискучими очима, з червоними гвоздиками, які ще більше відтіняли чорноту їхнього волосся, і самі були мов живі, сподобався смаглявий колір їхньої шкіри, їхні принадні вуста. Тоді молодість справді була раєм. Коли Ларрі приїжджав туди, він був не набагато старший, і мене не могло не цікавити, чи лишився він байдужий до тих чарівних створінь. Ларрі відповів на моє невисловлене запитання.

— Я здибався з французьким художником, знайомим ще з Парижа, на ім'я Огюст Котте, котрий певний час утримував Сюзанну Рув'є. Він приїхав до Севільї малювати і жив з однією дівчиною, яку собі підшукав. Одного вечора він запропонував мені сходити разом з ними в Еретанію послухати андалузького співака; його дівчина захопила з собою свою подругу. Такого гарненького створіння я ще не бачив. Їй було всього вісімнадцять років. Вона нажила клопоту з одним хлопцем і мусила кинути рідне село, бо мала родити дитину. А її хлопець відбував військову службу. Після того, як дитина народилась, вона віддала її мамці, а сама влаштувалась на тютюнову фабрику. Я привів її до себе додому. Вона була дуже весела й мила, і через кілька день я запросив її перейти до мене жити. Вона погодилась, отож ми винайняли дві кімнати в casa de'huéspedes[1]: спальню і вітальню. Я сказав їй, щоб кинула роботу, але вона не схотіла, і це мене влаштовувало, бо дні лишалися вільні. Ми користувалися кухнею, тож уранці, перш ніж іти на роботу, вона готувала мені сніданок, а опівдні поверталась, готувала обід. Увечері ж ми ішли в ресторан, потім у кіно, або куди-небудь потанцювати. Вона дивилася на мене, як на божевільного, бо в мене була гумова ванна, і я щоранку вперто обливався холодною водою. По неділях ми їздили в село за кілька миль від Севільї, де була її дитина. Сама вона не приховувала, що живе зі мною заради заробітку, аби зібрати грошей на меблі для квартири, яку вони планували винайняти, коли її хлопець скінчить військову службу. Вона була миле дівча, бадьора, добродушна й ніжна, і я певен, що її Пако мав з неї добру дружину. Те, що ви делікатно називаєте статевим потягом, вона розглядала, як природну функцію, подібну до всякої іншої. Вона мала з неї задоволення і радо відплачувала тим же самим. Безперечно, вона була маленька тваринка, але дуже мила, приваблива, одомашнена тваринка.

Тим часом одного вечора вона заявила, що одержала від Пако листа з іспанського Марокко, де він відбував службу; він повідомляв, що його мають звільнити, і через кілька днів він прибуде в Кадікс. Вранці вона спакувала свої речі, сховала в панчоху гроші, і я провів її на станцію. Вона від щирого серця поцілувала мене на прощання, але була надто схвильована близькою зустріччю з коханим, аби на мене зважати, і я певен, що ледь поїзд рушив, як вона відразу ж забула про моє існування.

Я ще трохи пожив у Севільї, а восени вирушив у дорогу, що привела мене до Індії.

V

Було вже пізно. Юрба рідшала, і лише кілька столиків залишалися зайняті. Всі, хто засидівся знічев'я, порозходилися додому. Позоставались тільки ті, хто, повертаючись з кіно або театру, забіг випити чи перекусити. Зрідка ще заходили запізнілі відвідувачі. Високий чоловік, схожий на англійця, привів з собою якогось хлопчину-гультяя. А ось знайоме обличчя: з цим чоловіком в Ніцці ми ходили до одного й того самого перукаря. То був кремезний підстаркуватий сивий добродій з одутлим червоним обличчям і мішками під очима. Банкір із Середнього Заходу, він волів кинути рідне місто, аніж мати справу із слідчими органами. Не знаю, чи вчинив він який злочин, але якщо й учинив, то, мабуть, занадто дрібний, щоб влада вимагала його ви-

[1] Пансіонаті (*ісп.*).

дачі. У нього були крикливі манери й награна щирість дешевого політикана, але очі його були злякані й нещасні. Ніколи я не бачив його цілком п'яним, або цілком тверезим. Він завжди мав при собі якусь шльондру, що, певне, витягала з нього скільки могла. От і зараз із ним були розмальовані середнього віку жіночки, — вони відверто глузували з нього, а він тим часом, майже не розуміючи їхньої мови, дурнувато гигикав. Веселе життя! Я подумав, чи не краще було б йому сидіти вдома і ковтати свої ліки. Одного дня жінки викрутять його, як губку, і йому не лишиться нічого іншого, як з моста та в воду, або ж перебрати дозу вероналу.

Між другою і третьою годинами трохи побільшало відвідувачів: мабуть, почали закриватись нічні клуби. Забрів гурт молодих американців, дуже напідпитку й галасливих. Але вони не довго затримались. Недалеко від нас дві гладкі понурі жінки, у щільному, подібному до чоловічого вбранні пили віскі з содовою і насуплено мовчали. Компанія у вечірньому одязі, вдаючи з себе, як то французи кажуть, gens du monde[1], очевидно, обходила нічні заклади і на завершення вирішила повечеряти. Вони прийшли й пішли. Мою увагу привернув скромно вдягнений чоловічок, що вже з годину, а то й більше, сидів за кухлем пива і читав газету. Потім до нього підсіла якась жінка. Він кивнув їй аж ніяк не приязно, — певно, роздратований, що його примусили чекати. Вона була молода ще особа, досить пом'ята й страшенно нафарбована, з дуже втомленим обличчям. Нараз я помітив, як вона витягла щось із сумочки і простягла йому. Гроші. Він глянув на них і спохмурнів. Щось почав їй вичитувати, слів я не дочув, але з його жестів здогадався, що він лає її, а вона начебто виправдовується. Раптом він перехилився і дав їй гучного ляпаса. Вона скрикнула і зайшлася плачем. Хазяїн, прибігши на галас, мабуть, сказав їм іти геть, якщо вони не вміють поводитися пристойно. Жінка обернулась до нього і, верескливо лаючись, сказала, щоб він не сунув носа, куди не просять.

— Коли він б'є мене, то, видно, я заслужила! — кричала вона.

О жінки! Я завжди думав, що для того, щоб жити з прибутків розпусної жінки, треба бути здоровим показним парубком, здатним збудити хтивість, швидким до ножа або револьвера; і мене вразило, що такий миршавий суб'єкт, — він скидався на адвокатського клерка, — спромігся перемогти на ниві, де стільки конкурентів.

[1] Світських людей *(франц.)*.

VI

Офіціант, що обслуговував нас, закінчував зміну і подав рахунок, сподіваючись на чайові. Ми розплатились і замовили каву.

— Отже? — сказав я.

Я відчував, що Ларрі має настрій поговорити, а я, звісно, мав настрій послухати.

— Я вам ще не надокучив?

— Ні.

— Отож ми дістались до Бомбея. Корабель зупинився там на три дні, щоб туристи могли оглянути цікаві місця. Третього дня пополудні я звільнився і зійшов на берег. Я трохи походив, подивився на юрбу: яка строкатість! Китайці, мусульмани, індуси, таміли, чорні, як ваш капелюх, і оті горбаті буйволи, запряжені в гарби! Потім я поїхав на Елефанту подивитися печери. В Александрії до нас приєднався один індієць, що плив до Бомбея, і туристи поводилися з ним досить безцеремонно. Це був гладкий чоловічок, повновидий, у картатому костюмі з грубого твіду, з комірцем, як у клерка. Якось увечері, коли я вийшов на палубу подихати свіжим повітрям, він заговорив до мене. В ту хвилину я не мав охоти заводити розмову будь з ким. Хотілось побути на самоті, а він засипав мене запитаннями. Я, здається, повівся з ним досить різко, але так чи інакше сказав йому, що я студент і відпрацьовую матросом плату за свій проїзд в Америку. «Щиро радив би вам зупинитися в Індії, — заявив він. — У Сходу багато більше чого можна навчитись, ніж Захід собі уявляє». — «Справді?» — здивувався я. «В усякому разі, — казав він, — хоч поїдьте і подивіться Елефанту. Запевняю, ви не пошкодуєте».

Ларрі урвав свою розповідь:

— Ви були коли-небудь в Індії?

— Ні.

— Я дивився на колосальне триголове зображення — визначну пам'ятку Елефанти, міркуючи, що воно за чудасія, і почув, як хтось позаду мене каже: «Ви, бачу, послухались моєї поради». Я обернувся і спершу не міг згадати, що то за один. То був той самий маленький чоловічок у картатому твідовому костюмі і з комірцем, як у клерка. Але цього разу він був у довгій шафрановій опанчі — у таких ходять, як я довідався згодом, послідовники Рамакрішни — і тепер він уже не здавався кумедним балакуном як раніше, більш того — він виглядав досить велично. Ми обидва уважно дивилися на велетенську скульптуру. «Брама — творець, — сказав він, — Вішну — охоронець і Шіва — руйнівник. Три прояви первинної реальності». — «Щось я не зовсім розумію», — зауважив я. «Не дивно, — відповів він з легенькою посмішкою на вустах і вогником в очах, мовби трошки глузуючи з ме-

не. — Бог, якого можна збагнути, не бог. Хто спроможний виразити словами безконечність?»

Він склав човником долоні і, легенько вклонившись, пішов далі. Я залишився дивитися на ті три таємничі голови. Мабуть, тому, що я був у вразливому настрої, вони мене якось дивно хвилювали. Знаєте, як часом силкуєшся пригадати якесь ім'я, воно сидить на кінчику язика, а добути його ніяк не можеш; ото таке тоді зі мною діялось. Вийшовши з печер, я довго сидів на сходинках і дивився на море. Все, що я знав про брахманізм, були оті Емерсонові вірші, і я намагався виловити їх з пам'яті. Вони не йшли в голову, і це мене дратувало. Повернувшись до Бомбея, я пішов у книгарню, щоб знайти том поезій з тими віршами. Вони виявились у Оксфордській антології англійської поезії. Ви їх пам'ятаєте?

Зле мислиш ти, зневажцю мій:
Я крила тим, хто вгору б хтів,
Я сумнів й сумніву носій,
Я дух, я гімн — браміна спів.

Я повечеряв у тубільній їдальні, а що міг не з'являтись на судно до десятої вечора, то ходив по майдану і дивився на море. Здавалось, я ніколи не бачив стільки зірок на небі. Після денної спеки прохолода була справжньою розкішшю. Я зайшов до громадського саду і сів на лавці. Там було темно, і мовчазні білі постаті привидами снували сюди-туди. Той чудовий день з яскравим сонцем, строкаті галасливі юрми людей, аромати Сходу, — гострі й пряні, — полонили мене, і на довершення, мов цятка фарби, покладена художником, щоб об'єднати композицію в одне ціле, оті три величезні голови Брами, Вішну і Шіви надавали всьому надзвичайної таємничості. Моє серце шалено закалатало, бо враз я глибоко усвідомив, що Індія має дещо таке, що я повинен взяти. Здавалося, сама доля дарувала мені щасливу нагоду, з якої я мушу скористатись і негайно, бо іншої такої не буде. І я вирішив на судно не повертатись. Там нічого мого не було, крім деяких речей у саквояжі. Я повільно попрямував до індуського кварталу, шукаючи готель. Незабаром я натрапив на один і найняв кімнату. Одягу в мене тільки й було, що на мені, я мав трохи грошей готівкою, паспорт, акредитив і почувався таким вільним, аж засміявся вголос.

Моє судно відпливало об одинадцятій, і до того часу я про всяк випадок нікуди не виходив. Після одинадцятої я вийшов на причал подивитися, як віддаватимуть швартови. Потім подався до місії Рамакрішни шукати того свамі, з яким я зустрівся на Елефанті. Я не знав його прізвища, але пояснив, що хочу бачити свамі, котрий щойно прибув з Александрії. Йому я розповів, що вирішив залишитися в Індії, і запитав, що мені побачити насамперед. Ми довго розмовляли, і під кінець він сказав, що завтра збирається в Бенарес, і запропонував поїхати з ним. Я охоче погодився. Їхали ми вагоном третього класу, вкрай переповненим людьми, що пили, їли й розмовляли; духота стояла жахлива. За цілу ніч я й очей не склепив і вранці почував себе досить втомленим.

Коли ми, нарешті, прибули в Бенарес, мого супутника вийшов зустрічати юнак одного зі мною віку, і свамі попрохав його підшукати мені кімнату. Звали його Махендра, і він викладав в університеті. То був милий, інтелігентний хлопець, і я, здається, сподобався йому не менше, ніж він мені. Увечері він повів мене на Ганг покататись на човні. Велична, на диво прекрасна, з юрбами людей на берегах, наче все місто висипало до її священних вод, ріка глибоко вразила мене, сповнила якимось побожним трепетом. Та наступного дня мене чекало щось іще незвичайніше. Удосвіта до мене зайшов Махендра і знов повів на річку. Я побачив таке, чому б ніколи не повірив: тисячі й тисячі людей вийшло до річки на церемонію омивання і молитов. Якийсь високий виснажений чолов'яга з кучмою розкуйовдженого волосся і великою кошлатою бородою, голий, тільки з клаптем тканини на стегнах, стояв лицем на схід, знявши угору довгі руки і, закинувши назад голову, голосно молився. Я не можу переказати словами, яке враження все те справило на мене. Шість місяців я пробув у Бенаресі і знову й знову ходив на світанні до Гангу поглянути на те видовище. Я ніяк не міг надивуватися з нього. Ті люди вірили не збайдужіло, не із застереженням або сумнівом, а всіма фібрами свого єства.

Індійці дуже привітно ставились до мене. Коли вони побачили, що я приїхав не на тигрів полювати, не щось купувати чи продавати, а тільки вчитись, то зробили все, щоб допомогти мені. Їм сподобалось моє бажання вивчати гіндустані, і вони знайшли для мене вчителів, дали книжок. І ніколи не втомлювались відповідати на мої запитання. Ви знаєте що-небудь про індуїзм?

— Дуже мало, — відповів я.

— Переконаний, що він би вас зацікавив. Чи може бути щось разючіше за концепцію, що всесвіт не має ні початку, ні кінця, а вічно переходить від росту до рівноваги, від рівноваги до занепаду, від занепаду до розпаду, від розпаду до росту і так вічність?

— І яка, на думку індусів, мета цих нескінченних видозмін?

— Гадаю, вони б відповіли, що така природа абсолютного. Бачте, вони розглядають такі перетворення як ступінь покарання чи винагороди душ за їхні вчинки в попередніх існуваннях.

— Що обумовлює віру у перевтілення душ?

— Цієї віри дотримується дві третини людства.

— Те, що дуже багато людей вірить у щось, ще не доказ істинності цієї віри.

— Так, але це принаймні робить її вартою уваги. Християнство також увібрало в себе ідею перевтілення душ; фактично, ще на світанку християнства були люди, які вірили в це, але їх оголосили єретиками. Не сталося б цього, християни вірили б у перевтілення з такою ж переконаністю, як і у воскресіння Христа.

— Отже, це означає, що в безмежному потоці перетворень душі переходять з одного тіла в інше — залежно від добрих чи поганих вчинків у попередньому житті?

— Либонь, що так.

— Але ж, розумієте, я не тільки дух, а й тіло, і хто може судити, наскільки я, моє єство, зумовлене випадковими особливостями мого тіла? Чи був би Байрон Байроном, якби не його кульгавість, а Достоєвський Достоєвським без епілепсії?

— Індуси не стали б балакати про випадковість. Вони відповіли б, що саме вчинки в попередніх існуваннях обумовили те, що ваша душа вселилася в недосконале тіло.— Ларрі легенько постукував пальцями по столі і замислено дивився просто себе. Потім з посмішкою на вустах і задумою в очах мовив далі: — Вам не спадало на думку, що перевтілення — це водночас і пояснення, і виправдання світового зла? Якщо ті лиха, що їх ми терпимо, є карою за гріхи з минулих існувань, то ми можемо терпіти їх у покорі й надії, що коли в цьому нашому житті ми прагнутимемо добра, то наші майбутні перевтілення будуть не такі страждення. Адже терпіти власні злигодні не так уже й важко, треба лише трохи мужності; нестерпно бачити злигодні, часто, здавалося б, такі незаслужені, що випали іншим. Якщо ви здатні переконати себе, що це — неминучий наслідок минулого, ви можете жаліти, можете робити все, аби полегшити страждання, — так і слід робити; але у вас нема підстав обурюватись.

— Тоді, чому ж бог з самого початку не створив світ вільним від страждань, коли в людині ще не було ні чеснот, ні гріха?

— Індуси відповіли б, що початку не було. Окрема душа співіснувала із всесвітом, вона існувала у вічності й зобов'язана своєю природою певній первинній сутності.

— А чи має віра у перевтілення душ практичний вплив на життя вірних? Врешті ж саме це визначальне.

— Гадаю, що має. Я можу розповісти вам про людину, яку я знав особисто і на житті якої пересвідчився у великому практичному впливові цієї віри. У перші два-три роки мого перебування в Індії я мешкав переважно в тубільних готелях, але інколи хто-небудь запрошував мене до себе, а разів зо два я розкішно пожив як гість магараджі. Через своїх друзів у Бенаресі я одержав запрошення в одне із маленьких північних князівств. Столицею було гарне, «приємне й старе, як світ, місто». Мене відрекомендували міністрові фінансів, який мав репутацію винятково здібного діяча, розумного, спритного політика. Він здобув європейську освіту, вчився в Оксфорді і справляв враження прогресивної, мислячої й освіченої людини. Він мав приємну зовнішність, був повнявий, як всі індійці середнього віку, з коротенько підстриженими вусами, носив європейське вбрання і виглядав дуже охайним. Він часто запрошував мене до себе. У нього був великий сад, і ми сідали в затінку великих дерев і розмовляли. Він мав дружину і двох дорослих дітей. Я був ошелешений, коли через рік він, досягши п'ятдесятирічного віку, відмовився від свого вигідного становища, зрікся усього майна на користь дружини й дітей і подався у світ прочанином. Але найдивніше в цьому, що його друзі й магараджа сприйняли все це, як належне, і розглядали його вчинок як нормальне явище.

Якось я спитав його: «Ви — такий вільнодумець, такий знавець світу, такий знавець філософії, літератури, різних наук, ви в глибині душі вірите у перевтілення?» Його лице змінилось. Це було обличчя ясновидця. «Мій любий, — відповів він, — якби я не вірив у це, життя не мало б для мене сенсу».

— А ви вірите в це, Ларрі? — запитав я.

— Дуже важко відповісти на таке запитання. Не думаю, щоб для нас, людей Заходу, було можливо повірити в це так беззастережно, як на Сході. У них воно в крові й плоті. Для нас же це може бути лише поглядом. Я вірю й не вірю.

Ларрі замовк і якусь хвилину мовчав, схилившись над столом. Потім рвучко одкинувся назад.

— Мені хотілося б розповісти вам про дуже дивний випадок, що стався зі мною. Якось увечері в своїй маленькій кімнатці я практикувався в медитації за методом своїх вчителів — індійських друзів. Я запалив свічку й зосередив увагу на її полум'ї, і через деякий час крізь полум'я, але цілком виразно, мені привиділися довгі постаті, вряд одна за одною. Першою була літня пані в

мереживному очіпку, із закрутками сивого волосся над вухами. На ній був щільний чорний корсаж і чорна шовкова спідниця з оборками — такий одяг, здається, носили в сімнадцятому сторіччі; вона стояла обличчям прямо супроти мене в граціозній скромній позі, руки її звисали по боках долонями до мене. Вираз її зморшкуватого обличчя був добрий, ніжний і лагідний. Зразу за нею, але трохи збоку, так що в профіль я бачив великий гачкуватий ніс і товсті губи, стояв високий худющий єврей у довгополій свитці і жовтому ковпаку на густих чорних пейсах. Він скидався на вченого-аскета. Позад нього, але в фас і так виразно, немовби поміж ним і мною нікого не було, стояв рум'яний веселий молодик, в котрому безпомилково можна було розпізнати англійця шістнадцятого сторіччя. Він міцно тримався на трохи розставлених ногах, у позі нахабній, зневажливій і свавільній, весь у чорному, розкішний, мовби на прийомі при дворі, в оксамитних черевиках з плоскими носиками й плосковерхій вельветовій шапці. За тими трьома тягнулася нескінченна низка постатей, як черга біля кінотеатру, але таких примарних, що я не міг розібрати, які вони з себе. Я тільки розрізняв їхні невиразні форми й рух, як ото пшениця колишеться під вітром. Невдовзі, не знаю, чи збігла хвилина, чи п'ять, чи десять, вони повільно розтали у темряві ночі, і не лишилось нічого, крім рівного полум'я свічки.

Ларрі усміхнувся.

— Звичайно, могло бути, що я задрімав і мені приснилось. Могло бути й так, що я впав у своєрідний гіпнотичний стан і всі ті три постаті, котрі я так виразно бачив, як бачу вас зараз, були відбитком якихось картин, що зберігся в моїй підсвідомості. Але не виключено, що то був я сам в колишніх своїх втіленнях. Можливо, що не так уже й давно я був старою панею в Новій Англії, а перед тим левантійським євреєм, а ще десь раніше, незабаром після того, як Себастьян Кабот відплив із Бристоля, — чепурним фертиком при дворі Генрі, принца Уелльського.

— А що ж сталося з тим вашим другом із райського міста?

— Два роки після того я жив на півдні в місцевості за назвою Мадура. Одного вечора в храмі хтось торкнувся моєї руки. Я озирнувся і побачив бородатого чоловіка з довгим чорним волоссям, в самому тільки дготі [1], з прошацькою карнавкою святого. Я не впізнав його, поки він не заговорив. То був мій друг. Спершу я навіть не знав, що сказати, так здивувався. Він спитав, що я роблю, і я відповів; він спитав, куди йду, і я відповів, що в Траванкур; він порадив мені провідати Шрі Ганеша. «Він дасть вам те, що ви шукаєте», — сказав він. Я попрохав мого друга розповісти про нього, але він тільки посміхнувся у відповідь і сказав, що все потрібне мені я знайду при зустрічі з ним. Я вже отямився від подиву й запитав, що він робить у Мадурі. Він відповів, що ходить на прощу по святих місцях Індії. Я поцікавився, де він харчується і спить. Він відповів, що коли йому запропонують притулок, то спить на веранді, а ні — то під деревом або на прихрамному подвір'ї. А щодо їжі, то запропонують йому люди поїсти — він з'їсть, не запропонують — перебивається й так. «Ви схудли», — зазначив я. Він засміявся і відповів, що тим краще почуває себе. Потім він попрощався зі мною; якось дивно було чути, як той чоловік у дготі каже: «Ну, бувай, старий друже». Потім він зник у тій частині храму, куди я не міг зайти.

— Я залишався в Мадурі якийсь час. Мабуть, тут єдиний в Індії храм, де білому не заборонено вхід, якщо тільки він не потикається в святе святих. Коли заходить ніч, людей там не злічити. Чоловіки, жінки, діти. Чоловіки в дготі, а їхні чола, а часто й груди та руки густо вимазані білим попелом паленого коров'ячого кізяка. Вони били поклони коло тієї чи іншої святині, а інколи заклякали в ритуальній позі прострації. Вони шепотіли й декламували молитви. Перегукувались, віталися один з одним, сварилися, запально сперечались. Стояв несусвітний галас, і все ж якимось таємничим чином бог, здавалося, жив і був поряд.

Ви проходите довгими залами із скульптурними колонами, що підтримують склепіння, і під кожною колоною сидить святий з карнавкою для пожертв, або маленьким килимком, на який віруючі подеколи кладуть мідну монету. Дехто одягнений, дехто майже голий. Одні дивляться на перехожих невидющими очима, інші читають, подумки чи вголос. Я шукав серед них свого друга, та більше так і не побачив. Мабуть, він помандрував далі до своєї мети.

— А що то була за мета?

— Звільнення від тягаря переродження. Згідно з Ведантою, особистість, яку вони називають атман, а ми — душа, відмінна від тіла і його почуттів, відмінна від розуму і його свідомості, вона не є часткою світової душі, бо світова душа, будучи нескінченною, не може мати частин, крім самої себе. Атман не створений і існував у вічності і коли, нарешті, скине сім покрівців незнання, то повернеться в безконечність, з якої виник. Він, мов крапля води, що випарувалася з моря і під час зливи опала в калюжу, потім витекла із струмком до пото-

[1] Пов'язка на стегнах.

ку, а з потоком у річку, яка звивається гірськими ущелинами і широкими долинами, долає скелясті пороги, звалені дерева, доки, врешті, досягає безмежного моря, що з нього народилась.

— Але та бідна краплина води, ще раз злившись із морем, безумовно втратила свою індивідуальність.

Ларрі всміхнувся.

— Ви хочете їсти цукор, але не хочете ним ставати. Що таке індивідуальність, як не вираз нашого егоїзму? Доки душа не позбудеться останньої крихти його, доти вона не зможе злитися із світовою душею.

— Ви говорите про світову душу, Ларрі, як про щось дуже звичне вам, а це ж не легковажне слово. Що воно, власне, означає для вас?

— Реальність. Не можна віддати словами, чим вона є, можна лише сказати, чим вона не є. Вона невимовна. Індуси звуть її Брахманом. Вона ніде й усюди. Всі речі включають її і залежні від неї. Це не істота, не річ, не причина. Вона не має якостей. Вона виходить за межі постійності й змінності, цілого й часткового, означеного й неозначеного. Вона вічна, бо її цілісність і завершеність не пов'язані з часом. Це правда й свобода.

— Але як може суто інтелектуальна концепція бути розрадою страждань людського роду? Люди завжди хотіли мати конкретного бога, який був би їм у скруті підтримкою і опорою.

— Можливо, в якусь далеку годину велика інтуїція підкаже їм, що вони повинні шукати заспокоєння і підбадьорення у своїх власних душах. Сам я вважаю, що потреба обожнювати це не що інше, як пережиток давніх вірувань у жорстоких богів, яких треба було умилостивляти. Я вірю, що бог або в мені, або ніде. Якщо це так, то кому чи чому мушу поклонятись — собі? Люди перебувають на різних рівнях духовного розвитку, тому творча уява Індії розвинула вчення про прояви світової душі, відомі під назвами Брама, Вішну, Шіва та сотнями інших. Численні боги Індії — це лише засоби спрямувати людину до розуміння того, що її душа — одне ціле з вищою душею.

Я задумливо дивився на Ларрі.

— Цікаво знати, що саме привабило вас у цій суворій вірі? — запитав я.

— Думаю, що зможу пояснити. Я завжди відчував щось жалюгідне в тих засновників релігії, які свою глибоку віру ставили умовою спасіння. Неначе вони потребували вашої віри, щоб самим у ній утвердитись. Вони нагадують тих давніх поганських божків, що марніли й слабшали, коли віруючі не підтримували їх жертовними вогнищами. Адвайта не вимагає брати щось на віру, а тільки просить палко прагнути пізнати реальність, твердить, що бога можна пізнати, так само напевно, як пізнається радість чи біль. І тепер в Індії є люди — оскільки мені відомо, їх сотні, — які непохитно вірять, що досягли цього. Я вбачаю дещо дуже втішне в думці, що істини можна дійти знанням. У пізніші віки індійські мудреці на знак визнання людської недолугості припускали, що спасіння можна досягти любов'ю й працею, але ніколи не заперечували, що найшляхетніший, хоч і найважчий, це шлях знання, бо знаряддям його є найцінніша здатність людини — її мислення.

VII

Я мушу тут урвати себе і застерегти, що не маю наміру вдаватися до якогось опису філософської системи, відомої як Веданта. Для цього мені бракує знань, але навіть, якби я й мав їх, то це було б не до діла. Розмовляли ми довго, і Ларрі розповів мені багато більше, ніж можна вставити у твір, що насамперед має бути романом. Мене цікавить тільки Ларрі. Я б і зовсім обминув таку складну тему, якби мені не здавалось, що без бодай поверхового викладу його міркувань і дивних переживань, що їх, можливо, ці міркування спричинили, я б не зміг правдиво пояснити його лінію поведінки, з якою я зараз познайомлю читача. Прикро, звичайно, але я не можу й сподіватись, що своїми словами передам приємність голосу Ларрі, яка надавала його навіть найвипадковішим висловам переконливості, або постійну зміну виразу його обличчя — від поважного до веселого, від задумливого до жартівливого, яка супроводила його думки, як переливи фортепіано супроводять широкі наспіви скрипок, що виводять кілька тем концерту. Хоч він говорив про серйозні речі, мова його звучала просто й невимушено, неначе ми розмовляли про погоду й урожай. Якщо мені здалося, що в його манері було щось менторське, то це моя провина. Його скромність була така ж очевидна, як і щирість.

Відвідувачів у кав'ярні лишилось небагато. Гультяї вже давно розбрелися, а сумні створіння, що заняттям своїм мають любов, розійшлись по своїх убогих оселях. Зрідка заходив який-небудь втомлений чоловік випити склянку пива і з'їсти сендвіч, або ще хто напівсонний замовляв чашечку кави. Трудящий люд. Той з нічної зміни повертався додому, того будильник підняв на ноги, і він знехотя йшов на свою довгу денну працю. Ларрі був немовби несвідомий часу й оточення. Мені за своє життя дово-

дилося бувати в різних ситуаціях. Стояв на краю загибелі. Не раз стикався з романтикою і сам переживав романтичні пригоди; проїхав на поні через Центральну Азію дорогою, якою Марко Поло добувався казкових земель Китаю, пив російський чай у вишуканій вітальні в Петрограді, а солодкомовний чоловічок у чорному сюртуку й смугастих штанях розповідав мені, як він убив великого князя; я сидів у Вестмінстерському покої для гостей і слухав ясні й лагідні звуки гайднового тріо, а на вулиці вибухали бомби, — але не думаю, щоб я коли опинявся в чуднішому становищі, як ото в фешенебельному ресторані, коли сидів на покритому червоним плюшем стільці і година за годиною слухав розповіді Ларрі про бога й вічність, про світову душу й утомливу круговерть нескінченного становлення.

VIII

Ларрі помовчав кілька хвилин, і я не квапив його. Нараз він ледь усміхнувся до мене, немов раптом знову помітив мою присутність.

— Діставшись Траванкура, я виявив, що немає потреби розпитувати про Шрі Ганеша, його знав кожен. Багато років він жив у гірській печері, але зрештою його умовили перейти у долину, де добродійники дали йому клаптик землі й спорудили саманну хатинку. Це було далеченько від Трівандрама — столиці князівства, і я цілий день — спершу в поїзді, а потім на буйволах — добувався до його ашраму. Біля входу до садиби я зустрів юнака і пояснив йому, що хотів би бачити йога. Я приніс із собою кошик фруктів, що є звичайною там формою пожертви. За кілька хвилин хлопець повернувся і завів мене у довгу кімнату з вікнами на всі боки. В кутку на підвищенні, застеленому тигровою шкурою, сидів Шрі Ганеша в позі замислення. Я підніс йому фрукти, і Шрі Ганеша сказав хлопцеві винести їх. Ми залишилися самі, і він мовчки дивився на мене. Не знаю, як довго тривала мовчанка, може, з півгодини. Я вам казав, який був із себе йог, але не казав, що від нього наче випромінювались спокій, доброта, сумир'я, самозречення. Я втомився, мені було жарко з дороги, але поступово я відчув себе на диво бадьорим. Перше ніж він встиг промовити хоч слово, я вже знав, що це саме та людина, котру шукаю.

— Він розмовляв по-англійськи? — урвав я.

— Ні. Але я хапкий до мов і вже досить наламав язика на тамілі, щоб порозумітися з жителем півдня Індії. Нарешті він заговорив. «Чого ви приїхали сюди?» — запитав він. Я почав розповідати, як прибув до Індії і що робив тут протягом трьох років, як ходив від одного святого, про мудрість якого мені говорено, до іншого, але жоден з них не дав мені того, чого я шукав. «Знаю, можете про це не говорити, — перебив він мене. — Чого ви приїхали сюди?» — «Щоб, може, ви стали моїм гуру», — пояснив я. «Один Брама є гуру», — сказав Ганеша. Він весь час пильно дивився на мене, і враз тіло його заціпеніло, очі немовби обернулись усередину, і я побачив, що він поринув у стан екстазу, який індійці називають самадгі і в якому, мовляв, зникає двоїстість суб'єкта й об'єкта і наступає абсолютне знання. Я сидів перед ним на підлозі, підібгавши по-турецькому ноги, і серце моє шалено стукотіло. Не знаю через який час Шрі Ганеша зітхнув, і я зрозумів, що він повернувся до нормальної свідомості. Він поглянув на мене ніжно й ласкаво.

— Залишайся, — сказав він. — Тобі покажуть, де спати.

Мені виділили місце в хижці, де спочатку мешкав Шрі Ганеша, коли перейшов жити в долину. Кімнату, де він тепер постійно перебував, збудовано згодом, коли біля нього згуртувались послідовники і до нього збиралося все більше й більше люду, привабленого його славою. Щоб не впадати у вічі, я перевдягся в зручніше індійське вбрання і так засмаг, що не легко було б у мені розпізнати нетубільця. Я багато читав, роздумував. Слухав Шрі Ганеша, коли той волів поговорити; неговіркий, він охоче відповідав на запитання, і мова його надихала, наче музика. Хоч замолоду він випробовував на собі дуже суворий аскетизм, від послідовників він не вимагав того. Він прагнув звільнити їх від рабства егоїзму, жаги й почуттів, казав, що свободи вони можуть досягти спокоєм, стриманістю, самозреченням, покорою, наполегливістю розуму й палким прагненням свободи. Приходили до нього з ближнього містечка, де був знаменитий храм і куди раз на рік сходилися на свято незліченні юрбища прочан; приходили з Трівандрама та ще дальших місць повідати йому свої турботи, запитати поради, послухати напучування. І всі поверталися від нього зміцнілі душею, замирені з собою. Вчення його було дуже просте. Він учив, що ми сильніші, ніж самі уявляємо, і що мудрість — це шлях до свободи. Учив, що для спасіння не обов'язково усамітнюватись від світу, головне — позбутись егоїзму. Учив, що праця, виконувана без егоїстичних намірів, очищає розум...

— Я не сидів безвиїзно в ашрамі. Мені пощастило познайомитися з одним індійцем-лісничим, що жив біля підніжжя гір.

Він був фанатичний прихильник Шрі Ганеша і при найменшій змозі залишав роботу, щоб побути два-три дні з нами. Це був милий хлопець, і ми подовгу розмовляли. Він любив вправлятись зі мною в англійській мові. Якось він сказав, що лісництво має в горах хижку, і якщо я, бува, схочу побути там на самоті, то він дасть мені ключ. Я вряди-годи навідувався туди. Добирався два дні: спершу автобусом до лісництва, а тоді пішки, але вже там, на місці, скажу вам, було розкішно у величному й самотинному лісі. Я складав у рюкзак найпотрібніше, наймав ще носія, щоб донести якомога більше харчів, і залишався там, поки все з'їдав. То була брусована хатинка з кухнею надворі, замість ліжка нари з матрацом, та ще стіл і два стільці. У горах прохолодно, і часом так приємно погрітись вночі коло вогню. Сама думка, що на двадцять миль довкола не спіткаєш жодної живої душі, незвичайно бентежила мене. А по ночах, бувало, ревів тигр чи доносилося тупотіння слонів, що продиралися джунглями. Я робив далекі прогулянки в ліс і надибав одну місцину, де полюбляв відпочивати, бо там переді мною височіли гори, а внизу лежало озеро, до якого смерком ходили на водопій дикі звірі: олені, кабани, буйволи, слони, леопарди.

Пробувши в ашрамі рівно два роки, я подався у свій лісовий притулок з однієї причини, що викличе посмішку у вас: я хотів відзначити там свій день народження. Діставшись туди надвечір, я наступного дня встав удосвіта, щоб подивитися схід сонця з місця, про яке оце я розповідав. Було ще поночі, але зорі в небі вже поблідли і день був близько. Я сів під деревом і почав чекати. Так непомітно, що я ледве усвідомив, крізь темряву почало сіятися світло, немовби між деревами скрадалася якась таємнича істота. Моє серце закалатало, наче перед небезпекою. І тут зійшло сонце.

Ларрі замовк, сумовита усмішка заграла на його вустах.

— Не маю хисту, щоб описати, не знаю слів, щоб змалювати, не можу розказати, щоб ви навіч побачили те величне видовище, яке відкрилося мені, коли у всій своїй красі благословився день. Оті гори з непролазними джунглями — за верхів'я дерев ще чіплявся туман, і далеко внизу — бездонне озеро, що сяяло, мов воронована криця. Та дивна краса зачарувала мене. Ніколи ще не переживав я такого захвату, таких незвичайних радощів і такого дивного відчуття: зашпигало в ногах і пішло до голови, і раптом я неначе вивільнився із свого тіла і вже безтілесним духом милувався красою, якої зроду навіть не уявляв... Як мені розповісти про те, що я почував? Жодні слова не здатні передати мого блаженства. Коли я опритомнів, то був виснажений і тремтів. А потім заснув.

Коли ж пробудився, був уже полудень. Я повернувся до хижки, і так мені на душі було легко, що, здавалось, ледь торкався землі. Я готував собі щось перекусити,— ух, який я був голодний, — і палив люльку.

Ларрі й зараз запалив люльку.

— Я не смів думати, що я, Ларрі Дарел із Марвіна, з штату Іллінойс, сподобився просвітлення, якого інші не могли досягти роками аскетизму.

— Що ж змушує вас думати, що то було щось більше за гіпноз, спричинений розумовим станом у сполуці з безлюддям, таємничістю світанку і тою воронованою крицею вашого озера?

— Лише нездоланне відчуття його реальності. Крім того, це було переживання таке ж саме, якого зазнавали містики в цілому світі протягом сторіч. Браміни в Індії, суфії в Персії, католики в Іспанії, протестанти в Новій Англії — всі, кому щастило описати те, що не піддається описові, розповідали про нього в тих самих виразах. Годі заперечувати самий факт, важко тільки його пояснити.

Ларрі замовк на хвилину і лукаво поглянув на мене.

— До речі, ви можете торкнутись мізинцем великого пальця? — запитав він.

— Певна річ, — сміючись відповів я, демонструючи відповідну дію.

— Ви звернули увагу, що на це здатна лише людина і примати? Саме тому, що великий палець протистоїть решті пальців, рука такий чудовий інструмент. Адже можливо, що протиставлений великий палець у зародковій формі розвинувся спершу в окремих індивідів далекого пращура людини й горили, а спільною для них рисою став тільки після безлічі поколінь? Принаймні можливо, що ці випадки єднання з реальністю, якого зазнавало так багато різних осіб, розвивають у людській свідомості шосте чуття, і воно в далекому-далекому майбутті стане спільне для всіх людей, і вони сприйматимуть абсолютне так само безпосередньо, як ми тепер сприймаємо матеріальне?

— І як би це, на вашу думку, вплинуло на людей? — спитав я.

— Я про це можу сказати не більше, ніж перша істота, що відкрила в собі здатність торкатись мізинцем великого пальця, могла сказати про незліченні наслідки, приховані в тій незначній дії. Щодо мене, то я можу тільки сказати, що інтенсивне чуття миру, радощів і впевненості, яке охопило мене в ту мить екстазу, живе зі мною й досі, а те видіння світової краси сьогодні

таке ж свіже й яскраве, як і тоді, коли мої очі були вперше засліплені ним.

— Але ж, Ларрі, ваша ідея абсолютного неминуче веде нас до висновку, що світ і його краса — це тільки ілюзія, Майя.

— То хибна думка, ніби індуси розглядають світ як ілюзію. Це не так. Вони лише твердять, що світ не реальний в тому розумінні, що й абсолютне. Майя — це лише припущення палких мислителів, що хотіли пояснити, як абстрактне породжує конкретне. Шанкара[1], наймудріший з них, прийшов до висновку, що це нерозв'язна таємниця. Бачте, клопіт у тому, як пояснити, чому Брама як суть буття, блаженство й розум, який не знає змін, а завжди й довіку утримує себе в стані спокою, якому нічого не бракує, який нічого не потребує і, отже, не відає ні турботи, ні боротьби, який єсть досконалість — чому він створив світ. Що ж, коли ви поставите їм таке питання, то вам, здебільшого, дадуть відповідь, що абсолютне божество створювало світ жартома, без будь-якої мети. Але коли ви уявите повені й голод, землетруси й урагани, всі злигодні, що судилися тілу у спадок, то ваше сумління обуриться від думки, що весь той жах створено жартома. Шрі Ганеша мав надто добре серце, аби повірити цьому; він дивився на світ, як на вияв абсолютного божества, як на надмір його досконалості. Він учив, що бог не міг не творити, що світ — це прояв його природи. Коли я питав, чому ж світ, цей прояв досконалої істоти, такий огидний, що єдина розумна мета, яку може ставити перед собою людина, — це звільнитись від його ярма, Шрі Ганеша відповідав, що земні втіхи скороминущі і тільки безконечність дає тривке щастя. Але нескінченне тривання не робить хороше кращим, ані біле білішим. Якщо троянда опівдні втратила світанкову красу, то краса, що вона мала на світанку, була реальна. Ніщо в світі не постійне, і ми чинимо нерозважно, коли просимо що-небудь потривати, але ми, безперечно, ще нерозважніші, коли не втішаємось тим, що маємо. Якщо змінність — це суть буття, то було б тільки розумно поставити її в підвалини нашої філософії. Ніхто з нас не може двічі ввійти в ту саму річку, але річка тече собі далі, і та друга річка, в яку ми ввійдемо, теж прохолодна й чиста...

Другого дня вранці я вирушив униз з гір і через день був в ашрамі. Шрі Ганеша здивувався, побачивши мене в європейському вбранні. Я вдягнув його у лісничого перед тим, як підійматись у гори, бо там було холодніше, і не встиг перевдягнутись. «Я прийшов попрощатися з вами, учителю, — сказав я. — Я повертаюсь до свого народу». Шрі Ганеша як завжди сидів на підвищенні, застеленому тигровою шкурою, по-турецькому підібгавши ноги, і мовчав. Куріла паличка фіміаму, напоюючи повітря легким ароматом. Як і тоді, коли я вперше побачив його, він дивився на мене так пронизливо пильно, аж мені здалося, ніби погляд той проник у найглибші закутки мого єства. Я певен, він знав, що сталося. «Добре, — озвався він. — Ти вже досяг чималого». Я опустився перед ним на коліна, і він благословив мене. Коли я підвівся, на очах у мене виступили сльози. То була людина шляхетної і святої вдачі. Знайомство з ним я завжди вважатиму за щастя. Потім я попрощався з його вірними послідовниками. Деякі з них були з ним уже роками, деякі прийшли пізніше за мене. Я залишив свій небагатий скарб і книжки, гадаючи, що вони ще стануть комусь у пригоді, і з рюкзаком на плечах, у тих самих старих штанях і брунатній куртці, в яких прибув туди, в старому тропічному шоломі на голові подався до міста. Тижнем пізніше я сів на корабель в Бомбеї і прибув до Марселя.

Запала мовчанка; кожен з нас поринув у свої думки. Проте, хоч як я втомився, ще один момент дуже мене цікавив, отож я заговорив перший.

— Ларрі, мій друже, — сказав я, — оці довгі ваші шукання почалися з проблеми зла. Саме вона спонукала вас до пошуків. Але за всю нашу розмову ви й не натякнули, чи таки досягли чогось.

— Можливо, рішення тієї проблеми не існує зовсім, або ж я не досить тямущий, щоб його осягнути. Рамакрішна розглядав світ як божий жарт. «Це ніби гра, — казав він. — У цій грі є радість і скорбота, чеснота й порок, добро й зло. Гра не може тривати, якщо гріх і страждання повністю усунути із світобудови». Я б рішуче заперечував проти всього цього. Не могло б бути разючої краси Гімалаїв без неймовірного жаху землетрусів. Китайський майстер, що виробляє вазу із тонкої, як шкаралупа яйця, порцеляни, може надати їй гарної форми, вицяцькувати її прекрасним орнаментом, барвисто розписати її, вкрити бездоганною поливою, але з самої своєї природи вона не може стати некрихкою. Якщо ви впустите її, вона розсиплеться на друзки. Так само можна припустити, що вартості, які ми плекаємо в світі, можуть існувати тільки в поєднанні зі злом.

— Це наївне уявлення, Ларрі. Я не думаю, що воно цілком задовільне.

— Я згоден, — посміхнувся він. — Найкраще буде, якщо вже ви прийшли до ви-

[1] Коментатор вед (або Самхіт), в яких викладена релігія і філософія брахманізму (ведантизму).

сновку про неминучість всякого зла, — це мужньо терпіти його.

— А які у вас подальші плани?

— Я мушу тут закінчити одну справу, а потім вирушу до Америки.

— І що ж там робитимете?

— Житиму.

— Як?

— У супокої, помірковано, у співчутті, самозреченні і статевій стриманості, — відповів він дуже спокійно, але з пустотливим вогником в очах, бо добре знав, що я аж ніяк не сподівався такої відповіді.

— Список чималенький, — зазначив я. — Але чому в статевій стриманості? Ви молода людина, і чи доцільно глушити те, що поряд з голодом є найсильнішим інстинктом людської природи?

— Якраз отут я в досить вигідному становищі: статевий потяг був у мене скорше насолодою, аніж потребою. Ні в чому індійські мудреці не мали такої незаперечної рації, як у твердженні, що статева стриманість над усе інше підносить силу духу. В цьому я сам упевнився.

— А я вважав би, що мудрість полягає у врівноваженні вимог тіла з вимогами духу.

— Це саме те, чого, на думку індійців, не дотримуються на Заході. Вони вважають, що ми, з нашими незліченними винаходами, фабриками, машинами й усім, що вони виробляють, шукаємо щастя в матеріальних речах. А справжнє щастя не в матеріальному, а в духовному. І вони схильні думати, що обраний нами шлях веде до згуби.

— То невже ви переконані, що Америка — місце, придатне для впровадження оцих ваших виняткових чеснот?..

Невже ви можете хоч на мить уявити, що одна людина здатна вплинути на такий неспокійний, заклопотаний, непогамовний, глибоко індивідуалістичний народ, яким є народ Америки? З таким же успіхом ви могли б намагатись затримати води Міссісіпі голими руками.

— Я можу спробувати. Колесо теж вигадала одна людина. Одна людина відкрила закон тяжіння. Ніщо не минає безслідно. Якщо ви кидаєте в озеро камінь, світ не лишається таким, яким він був раніше. Помилково вважати, що оті святі люди Індії ведуть безвартісне життя. Вони мов той смолоскип, що горить в пітьмі ночі, вони уособлюють ідеал, що надихає їхніх братів; пересічні люди можуть ніколи й не досягти того ідеалу, але вони прагнуть його, і це впливає на їхнє життя з кращого боку. Коли людина стає чистою і досконалою, вплив її поширюється в такій мірі, що ті, хто прагне правди, самі собою до неї тягнуться. Можливо, коли я вестиму життя, котре сам собі намітив, воно вплине на інших, хай вплив цей буде не більший за хвильки, що виникають від каменя, кинутого в озеро. Але одна хвилька породжує другу, друга — третю. Не виключено, що хай і невелика кількість людей, впевнившись, що мій спосіб життя пропонує щастя і мир, у свою чергу передадуть свої знання іншим.

— Цікаво, чи уявляєте ви, проти чого виступаєте, Ларрі? Філістимляни вже давно відмовились від диби і спалення, як засобу придушення небезпечних думок, вони знайшли набагато вразливішу і нищівнішу зброю — сарказм.

— Цим мене не так уже й легко взяти, — посміхнувся Ларрі.

— Що ж, можу сказати лише: вам здорово пощастило в тому, що ви маєте якийсь капітал.

— Це правда. Якби не він, я не зміг би зробити те, що зробив. Але моє учнівство завершилось. Віднині він може бути для мене тільки тягарем, і я позбавлюсь його.

— Це було б надто нерозважливо. Ваш спосіб життя можливий лише за умови фінансової незалежності.

— Навпаки, фінансова незалежність зробила б його безглуздим.

Я не міг стримати роздратований жест.

— Для аскета в Індії воно, може, і добре, там можна спати під деревами, а побожні люди наповнюють прошацьку торбу їжею, щоб досягти спасіння. Але американський клімат не індійський, там не поспиш просто неба. Хоч я й не претендую на велике знання Америки, але скажу: в чому ваші земляки одностайні, так це у вимозі — їсть той, хто працює. Мій бідний Ларрі, вас запроторять у робітний дім як волоцюгу раніше, ніж ви встигнете чогось досягти.

Ларрі засміявся.

— Знаю. До середовища треба пристосуватись, і я, звичайно, працюватиму. Я спробую знайти роботу в гаражі — я непоганий механік — і не думаю, щоб це було надто важко.

— А чи не є це даремним марнуванням енергії, яку можна було б спрямувати в інше русло?

— Я люблю фізичну працю. Щоразу, коли пересичувався навчанням, я потроху працював фізично. Колись я читав біографію Спінози і дивувався, який телепень її автор, його брав жах, що Спіноза мусив шліфувати лінзи, аби заробити собі на прожиття. Я ж певен, що це тільки сприяло його інтелектуальній діяльності, хай уже

тим, що відволікало на якийсь час від виснажливих роздумів. Мій розум відпочиває, коли я мию автомобіль, або лагоджу карбюратор, і взагалі після цього в мене лишається приємне відчуття, що я чогось досяг. Звичайно, мені б не хотілось вічно сидіти в гаражі. Уже багато років не був я в Америці, і мені треба вивчати її заново. Я спробую влаштуватись водієм на вантажній машині, тоді я зміг би об'їздити Америку з кінця в кінець.

— Ви, мабуть, забули найважливішу якість грошей: вони економлять час. Життя коротке, а зробити треба так багато, що не можна гайнувати і хвилини; подумайте лишень, скільки ви змарнуєте часу, ходячи, наприклад, з місця на місце пішки замість того, щоб їздити автобусом, або їздячи автобусом замість таксі.

Ларрі посміхнувся.

— Досить слушно. Я про це ще не думав. Але я подолаю ці труднощі, придбавши власне таксі. Врешті я поселюся в Нью-Йорку, частково з огляду на тамтешні бібліотеки. Я можу задовольнитись дуже малим, мені байдуже де спати, а харчуватимусь я раз на день. А до того часу я побачу все, що хочу в Америці, і заощаджу грошей, щоб придбати собі таксі і стати таксистом.

— Вас слід ізолювати, Ларрі. Ви просто здуріли.

— І зовсім ні. Я ще сповна розуму і дуже практичний. Як власник таксі, я працюватиму рівно стільки, скільки мені треба, щоб заробити на їжу, житло й ремонт машини. Решту часу я б присвятив іншому заняттю, і якби мені раптом заманулось поїхати кудись, я завжди міг би зробити це.

— Але ж, Ларрі, таксі — це така ж власність, як і цінні папери, — сказав я, щоб подражнитись. — Як власник таксі, ви вже капіталіст.

Він засміявся.

— Ні. Моє таксі було б лише знаряддям праці. Його можна прирівняти хіба що до ціпка і прошацької карнавки святого жебрака.

На такій жартівливій ноті наша розмова і завершилась. Тим часом у кав'ярні людніщало. Неподалік від нас сів чоловік у вечірньому костюмі і замовив собі ситний сніданок. У нього був вираз стомленої, але водночас вдоволеної людини, що з приємністю оглядається на ніч любовних розваг. Кілька старенських добродіїв, — ранні пташки, бо на старості не спиться, — пили повагом каву з молоком і крізь товсті скельця окулярів читали ранкові газети. Молодші, декотрі чепурні й елегантні, інші в потертих піджаках, квапилися перед роботою випити чашечку кави з булочкою. Стара жінка з пакою газет обходила столики, пропонуючи свій товар, але, як я помітив, без успіху. Я глянув у великі вікна і побачив, що вже зайнявся день. За хвилину-другу в ресторані вимкнули електричне освітлення, тільки в глибині величезної зали ще світилося. Я поглянув на годинник: було вже по сьомій.

— Чи не поснідати нам? — запитав я.

Ми взяли тільки-но вихоплені з печі хрумкі й гарячі рогалики і каву з молоком. Я втомився, все збайдужіло мені, і я, певно, виглядав, як мара господня. Та Ларрі був свіжий, як завжди. Очі в нього блищали, на гладенькому обличчі не було жодної зморшки, і з вигляду йому ніхто не дав би більше двадцяти п'яти.

Кава трохи підбадьорила мене.

— Ларрі, ви дозволите дати вам одну невеличку пораду? Я їх не часто даю.

— А я не часто приймаю, — відповів він, широко посміхнувшись.

— Перш ніж розлучитись із своїми дуже незначними статками, ретельно все зважте. Бо як вже не стане їх, то назавжди. Може трапитись, що вам конче будуть потрібні гроші, для себе, чи для когось, і тоді ви гірко покаєтеся за таку свою нерозважливість.

В очах його майнув пустотливий, ледь глузливий вогник.

— Ви надаєте грошам більшої ваги, ніж я.

— Цілком згоден з вами, — зауважив я гостро. — Бачите, ви завжди мали їх, а я ні. Вони дають мені те, що я ціную над усе — незалежність.

— Для вас гроші означають свободу, а для мене — ярмо.

— Ну й упертюх же ви, Ларрі.

— Знаю. Але нічим тут не зараджу. Змінити рішення, якщо вже так заманеться, ще не пізно. До наступної весни в Америку я не поїду. Мій друг Огюст Котте, художник, надав мені свій котедж у Санарі, і я думаю перезимувати там.

Санар — безпретензійний морський курорт на Рів'єрі між Вандомом і Тулоном, куди вчащають художники й письменники, яким байдуже до облудних принад Сен-Тропеза.

— В Санарі вам сподобається, якщо ви не проти пекельної нудьги.

— У мене є робота. Я зібрав багатий матеріал і маю намір написати книжку.

— Про що?

— Дізнаєтесь, коли вийде, — усміхнувся Ларрі.

— Якби ви прислали її мені, коли закінчите, то, гадаю, я зміг би її видати.

— Не турбуйтесь. У мене є кілька американських друзів, які мають невеличку друкарню в Парижі, і з ними вже про все домовлено.

— Але ж де певність, що книжка, видана у такий спосіб, розійдеться і приверне увагу критиків?

— Мене не обходить, буде на неї критика чи ні, та й продавати її не збираюсь. Я надрукую лише стільки примірників, щоб вистачило надіслати друзям в Індію і деяким знайомим у Франції. Я пишу її лише, щоб не змарнувати весь цей матеріал, а видаю, бо вважаю, що сказати про твір, який він, можна тільки, поглянувши на нього після друку.

— Обидва аргументи цілком слушні.

Ми вже закінчили сніданок, і я гукнув офіціанта. Коли він приніс рахунок, я передав його Ларрі.

— Якщо ви вже задалися думкою викидати на вітер гроші, то, чорт забирай, платіть і за мене.

Ларрі засміявся і заплатив. Коли ми вийшли з ресторану, в мене аж боки боліли від довгого сидіння. Приємно було вийти на свіже й чисте повітря осіннього ранку. Небо було блакитне, і авеню де Кліші — вночі брудна дорога, вранці стала чепурненькою, мов підтоптана, але підфарбована жінка із пружною дівочою ходою, що справляє не таке вже й погане враження. Я зупинив таксі.

— Підкинути вас? — запитав я Ларрі.

— Ні. Я спущусь до Сени і трохи поплаваю в басейні. Потім піду в бібліотеку, мені треба там дещо пошукати.

Ми потисли один одному руки, і я бачив, як він, довгоногий і швидкий перейшов вулицю. Я ж, зліплений з менш тривкого матеріалу, сів у таксі і повернувся в готель. Коли я зайшов до себе, було вже по восьмій.

— Гарненька година, щоб повертатись додому підстаркуватому добродієві, — кинув я несхвально до голенької панночки (під скляним ковпаком), що з року 1813 лежала над годинником у надзвичайно, я б сказав, незручній позі.

Панночка невідривно дивилася на своє з позолоченої бронзи обличчя в таке ж розолочене бронзове люстерко, а годинник відбивав тік-так. Я приготував гарячу ванну, полежав у ній, поки вона не охолола, витерся, ковтнув таблетку — снотворне, і, прихопивши в ліжко «Морське кладовище» Валері, що випадком лежало на нічному столику, почав читати, аж поки здолав мене сон.

Розділ сьомий

І Через півроку, коли одного квітневого ранку я напружено працював у своєму кабінеті в Кап-Феррат, служник доповів, що внизу чекає поліція з Сен-Жана (сусіднє село) і хоче мене бачити. Я не мав уявлення, чого їм треба, і роздратувався, що мені перервали роботу. Сумління в мене було чисте, на користь благодійницького фонду я вже підписався і у відповідь одержав картку, яку тримав у своїй машині, щоб, коли затримають за перевищення швидкості, або за стоянку з недозволеного боку вулиці, — мати змогу, дістаючи права на водіння машини, ненароком показати її і в такий спосіб одбутись поблажливим попередженням. Я подумав, що, можливо, одна з моїх служниць стала жертвою анонімної погрози (характерна принада французького життя), бо з її паперами не все було гаразд, але, мавши добрі стосунки з місцевими охоронцями порядку, я не передбачав великих ускладнень. Проте ажани, — вони ходили по двоє, — прийшли у зовсім іншій справі.

Коли ми потиснули один одному руки і обмінялись запитаннями про здоров'я, старший, — він звався бригадиром і мав імпозантні вуса, — витяг з кишені записника.

— Чи відоме вам ім'я Софі Макдональд? — запитав він.

— Мені відома особа з таким прізвищем, — обережно відповів я.

— Ми тільки-но зв'язалися по телефону з поліцейською дільницею в Тулоні, і головний інспектор просив вас прибути туди.

— З якої причини? — запитав я. — Я тільки побіжно знайомий із Софі Макдональд.

Я зміркував, що вона вскочила в якусь халепу, можливо, пов'язану з опіумом, але не бачив підстав собі встрявати в ту історію.

— Це мене не обходить. Досить того, що ви мали якісь стосунки з тою жінкою. Виявилося, її вже п'ятий день нема дома, а в гавані виловили тіло, і поліція має підстави вважати, що то вона. Вони хочуть, щоб ви впізнали її.

Мене наче громом ударило. Проте ця новина мене здивувала не дуже, бо я знав, що вона здатна в момент депресії і на самогубство.

— Але, напевно, її можна розпізнати по одягу й документах.

— Її знайшли голу з перерізаним горлом.

— Милий боже! — жахнувся я. Подумав хвилинку. Наскільки мені було відомо, поліція могла примусити мене їхати, і я визнав за краще не сперечатися з ними. — Гаразд. Я приїду першим поїздом.

Проглянувши розклад поїздів, я побачив, що встигну на той, що прибуває в Тулон між п'ятою і шостою годинами. Бригадир сказав, що він відповідно зателефонує головному інспекторові і попрохав мене відразу з'явитися в поліцію, як тільки я приїду. Того ранку я вже більше нічого не робив. Спакував валізку і, поснідавши, вирушив на вокзал.

II

Щойно я прийшов до головної управи Тулонської поліції, як мене зараз же провели в кімнату старшого інспектора. За столом сидів повний чорнявий чоловік з похмурим лицем; я подумав, що він корсіканець. Мабуть, за звичкою він підозріливо оглянув мене, але, помітивши стрічку Почесного Легіону, яку я завбачливо приколов у петельку, люб'язно посміхнувся, запрошуючи мене сісти, і вибачився, що мусив потурбувати таку високу персону. В тон йому я запевнив, що вважаю за щастя стати йому в пригоді. Потім ми перейшли до суті справи, і він знову став безцеремонний, нахабний. Проглянувши якісь папери перед собою, він сказав:

— Це брудна історія. Виявляється, що жінка на прізвище Макдональд мала дуже погану репутацію. Вона була п'яничкою, наркоманкою і німфоманкою. Мала звичай спати не тільки з матросами, а й з усякою міською наволоччю. Як сталося, що людина вашого віку й становища була знайома з такою особою?

Мені хотілося сказати, що це його не стосується, але, як старанний читач сотень детективів, я знав, що з поліцією краще бути чемним.

— Я знав її дуже мало. Я зустрічав її ще дівчам у Чікаго, де вона потім одружилася з одним заможним чоловіком, і вдруге я побачив її вже в Парижі десь так рік тому.

Я дивувався, чого мені взагалі шиють цю історію з Софі. Аж ось він підштовхнув до мене книжку.

— Цей том знайшли в її кімнаті. Якщо ви будете ласкаві поглянути на посвяту, то побачите, що вона свідчить не про таке вже й побіжне ваше знайомство з нею, як ви твердите.

То був переклад мого роману, який вона бачила у вітрині книгарні і попросила надписати; під своїм прізвищем я написав: «Mignonne, allons voir si larose...», бо саме ці слова перші спали мені на думку. Звісно, це звучало занадто інтимно.

— Якщо ви натякаєте, що я був її коханцем, то ви помиляєтесь.

— Це мене не стосувалося б, — відповів він і з вогником в очах додав: — Не маючи наміру образити вас, мушу зазначити, що, наскільки я інформований про її нахили, я не скажу, щоб ви були в її стилі. Але ж і очевидно, що ви не називали б чужу вам людину mignonne.

— Той рядок, пане комісар, це початок славетного вірша Ронсара, з чиїми творами людина вашої освіти й культури безумовно знайома. Я надписав його, бо не сумнівався, що вона пригадає наступні рядки, які могли б натякнути їй, що її спосіб життя, був, м'яко кажучи, нерозсудливий.

— Напевно, я читав Ронсара в школі, але за всім цим клопотом, правду мовити, ці рядки випали в мене з пам'яті.

Я повторив першу строфу і, добре знаючи, що він ані слухом досі не чув поетового імені, не боявся, що він пригадає наступні рядки, котрі навряд чи можна було розглядати, як заклик до цноти.

— Вона була, мабуть, освічена жінка. Ми знайшли ряд детективів в її кімнаті і два чи три томи поезій. Серед них Бодлер, Рембо, а також англійська книжка якогось Еліота. Він відомий автор?

— Дуже.

— Я не маю часу читати поезії. Та я і не вмію читати по-англійськи. Якщо він путній поет, то шкода, що він не пише по-французьки, аби його могли читати освічені люди.

Сама думка, як старший інспектор читає «Спустошену землю», викликала в мене внутрішній сміх. Раптом він підсунув до мене фотографію.

— Ви знаєте, хто це?

Я відразу впізнав Ларрі. Він був у плавках, фото недавнє, десь, гадаю, з того літа, коли він був з Ізабеллою й Греєм в Дінарі. Спершу мене поривало сказати: не знаю, — бо менше за все мені хотілось вплутувати Ларрі в цю огидну справу, але я зміркував, що якби поліція опізнала його, то моє твердження могло б трактуватись як спроба щось приховати.

— Це американський громадянин на прізвище Лоренс Дарел.

— Це єдине фото, знайдене в речах тої жінки. Які були між ними стосунки?

— Вони обоє з однієї місцевості поблизу Чікаго. Друзі дитинства.

— Але цей знімок зроблений недавно, мабуть, десь на морському курорті на півночі або заході Франції. Точне місце було б неважко визначити. Що він за людина?

— Письменник, — відповів я, не змигнувши й оком.

Інспектор легенько звів угору свої кущисті брови, і я здогадався, що він не дуже високо ставить моральні якості людей мого покликання.

— З незалежними прибутками, — додав я для більшої ваги.

— Де він зараз?

Знов мене взяла спокуса сказати: не знаю, і знов я вирішив, що це тільки ускладнить справу. Французька поліція має багато хиб, але її система дозволяє знайти будь-кого без затримки.

— Він проживає в Санарі.

Інспектор підвів очі, і було ясно, що це його зацікавило.

— Де саме?

Я пам'ятав, як Ларрі казав мені, що Огюст Котте надав йому свій котедж. Я дав інспекторові його адресу.

— Я зателефоную в Санар, щоб його прислали сюди. Можливо, доведеться допитати його.

Я не міг не помітити, що інспектор почав щось підозрювати, але мене від того тільки сміх брав: я був переконаний, що Ларрі міг легко довести свою повну непричетність до тієї справи. Мені кортіло почути більше про сумний кінець Софі, але інспектор лише трохи детальніше повторив уже відоме мені — двоє рибалок виловили тіло. Що воно було геть голе, виявилось романтичною гіперболою мого місцевого полісмена. Вбивця залишив на жертві пояс і ліфчик. Якщо Софі була одягнена так, як я колись бачив її, то йому довелось небагато з неї здирати. При ній не було нічого, що засвідчувало б її особу, і поліція оповістила прикмети в місцевій газеті. По тому оголошенню прийшла жінка, котра утримувала в глухій вуличці мебльовані кімнати, як французи кажуть maison de passe, куди чоловіки могли приводити жінок. Вона була агентом поліції і любила знати, хто вчащає в її дім і з ким. Софі витурили з готелю на набережній, де вона жила, бо її поведінка була розпуснішою, аніж те міг стерпіти навіть поблажливий хазяїн. Вона попросила здати їй номер із крихітною вітальнею в будинку цієї самої жінки. Тій було вигідніше винаймати його коротючасно двічі або тричі на ніч, але Софі запропонувала таку суму, що жінка згодилась здавати помісячно. Тепер вона прийшла в поліцію і заявила, що її квартирантки вже немає кілька днів. Вона не турбувалась, гадаючи, що та поїхала до Марселя або до Вільфранша, куди недавно прибули кораблі Британського флоту — подія, що завжди приваблювала жінок, молодих і старших, з усього узбережжя. Проте, прочитавши в газеті прикмети небіжчиці, вона подумала, що то могло йтися про її квартирантку. Їй показали тіло, і після короткого вагання вона підтвердила, що то Софі Макдональд.

— Але якщо труп упізнаний, то навіщо я вам?

— Пані Белле — жінка високої репутації і бездоганної поведінки, — пояснив інспектор, — але в неї можуть бути свої мотиви. В усякому разі, я вважаю, що потрібне свідчення того, хто був ближче знайомий з Макдональд.

— Гадаєте, що є шанси впіймати вбивцю?

Інспектор знизав плечима.

— Природно, слідство ведеться. Ми опитали ряд осіб у барах, куди вона звичайно ходила. Її міг убити з ревнощів якийсь матрос, чий корабель уже відбув з порту, або гангстер заради грошей, що були при ній. У неї начебто завжди була сума, трохи завелика для людини її штибу. Може, в декого і є якісь підозри, хто злочинець, але в тих колах, де вона вешталась, навряд чи хто прохопиться, якщо це йому не вигідно. З поганими людьми вона водилась, і такий кінець її був більш ніж імовірний.

Мені нічого було додати. Інспектор попросив мене прийти завтра вранці о дев'ятій, коли він побачиться з «цим добродієм з фотографії», після чого полісмен проведе нас в морг подивитися тіло.

— А як щодо похорону?

— Якщо після упізнання тіла ви заявите себе друзями небіжчиці і візьмете на себе витрати, ви одержите дозвіл на похорон.

— Я певен, що містер Дарел і я схочемо мати його якомога швидше.

— Розумію. Це невесела історія, і краще бідоласі лягти на спочинок без зволікання. До речі, це нагадало мені, що десь тут у мене є листівка трунаря, котрий швидко все влаштує для вас. Я лише допишу на ній рядочок з тим, щоб він приділив вам більше уваги.

Я нітрохи не сумнівався, що інспекторові перепаде дещиця із заплаченої суми, однак тепло подякував, і коли він чемно попрощався зі мною, я відразу пішов за адресою на листівці. Трунар був діловою людиною. Я вибрав труну, не дешеву і не дуже дорогу, прийняв його пропозицію дістати два-три вінки від квітникаря, його знайомого,— «аби пан відбув обтяжливий обов'язок і з поваги до покійної», — і домовився, щоб катафалк був у моргу завтра на другу. Я був в захопленні від його спритності, коли він сказав, що мені не треба клопотатись про могилу, він зробить усе належне. «Пані була протестантка, гадаю», тож, якщо бажано, він влаштує, щоб на цвинтарі нас чекав пастор, який прочитає заупокійну. Але, оскільки я нетутешня людина і чужоземець,

він певен, що я не зрозумію його хибно, коли він попросить мене бути таким ласкавим і дати йому чек наперед. Він заправив більшу, ніж я гадав, суму, розраховуючи, певне, що я торгуватимусь, і я зауважив подив, можливо, навіть розчарування на його обличчі, коли витяг чекову книжку й виписав чек.

Я зняв кімнату в готелі й наступного ранку знову прийшов до поліції. Мене примусили трохи почекати, а потім запросили в кабінет старшого інспектора. На тому стільці, де вчора сидів я, тепер сидів Ларрі, сумний і згорьований. Інспектор радісно привітав мене, немов давно загубленого брата.

— Отже, mon cher monsieur, вважаю своїм приємним обов'язком визнати, що ваш друг з усією відвертістю відповів на всі запитання. Я не маю підстав не довіряти його заяві про те, що він не бачив цю нещасну жінку протягом останніх вісімнадцяти місяців. Він розповів про свої поїздки минулого тижня досить докладно, так само як і про те, як його фото потрапило до її кімнати. Воно було зроблене в Дінарі і випадково виявилось при ньому, коли одного дня він снідав з нею. Я одержав прекрасні відгуки про нього і, крім того, скажу без марнославства, я непоганий психолог і сам, не вагаючись, бачу, що він нездатний на такий злочин. Я взяв на себе сміливість висловити йому співчуття з приводу того, що подруга його дитинства, вихована з усіма перевагами здорового родинного життя, так зле скінчила. Але таке життя. А тепер, любі панове, один з моїх підлеглих супроводить вас до моргу, і коли ви упізнаєте тіло, то будете абсолютно вільні. Раджу вам добре поснідати. У мене є тут листівка кращого в Тулоні ресторану, я напишу на ній лише слівце, і воно забезпечить вам цілковиту увагу з боку хазяїна. Пляшка доброго вина принесе вам полегкість після такого прикрого випадку.

Інспектор тепер аж сяяв доброзичливістю. Ми пройшли з полісменом до моргу. В тому закладі роботи було небагато. Тільки на одному столі лежав труп. Ми підійшли до нього, і служник відкрив голову. Видовище було не з приємних. Від морської води фарбовані сріблясті кучері розпустились, і мокрі пасма волосся поприлипали до черепа. Обличчя жахливо обдулося, і на нього моторошно було дивитись, проте було ясно, що то Софі. Служник моргу стягнув покривало ще нижче, щоб показати нам те, чого б ми обоє воліли не бачити: жахливий рубець через усю шию.

Ми повернулись до поліції. Старший інспектор був зайнятий, але ми доповіли, що треба, його помічникові, він вийшов і незабаром повернувся з належними паперами. Ми віднесли їх до трунаря.

— Тепер вип'ємо, — запропонував я Ларрі.

Ларрі не зронив і слова, відколи ми вийшли з поліцейської управи до моргу, і тільки коли ми повернулись назад, заявив, що убита — Софі Макдональд. Я повів його по набережній, і ми зайшли в кав'ярню, де я колись сидів з нею. Дув міцний містраль, і гавань, звичайно така спокійна, зараз вкрилася білою піною хвиль. Легенько погойдувались рибальські човни. Сліпуче сяяло сонце, і як завжди, коли розгуляється містраль, кожен видимий предмет набув особливої чіткості, неначе ви дивитесь у бінокль з незвичайно точним фокусуванням. Я замовив бренді з содовою і випив, але Ларрі й не доторкнувся до свого. Він сидів зажурений і мовчазний, і я не чіпав його.

Я глянув на годинник.

— Треба десь перекусити трохи, — запропонував я. — Ми маємо бути на цвинтарі о другій.

З вигляду старшого інспектора я зробив висновок, що він знає, де добре годують, і тому повів Ларрі в той ресторан, про який він нам казав. Знаючи, що Ларрі рідко їсть м'ясо, я замовив пряженю і печеного омара, а потім зажадав принести список вин і, знову ж таки керуючись інспекторовою порадою, вибрав маркове. Коли вино з'явилося, я налив склянку Ларрі.

— Вам не завадить добряче випити, — сказав я. — Це, може, навіє тему для розмови.

Він послухався мене.

— Боюся, що вам доведеться взяти на себе всю організацію похорону, — трохи згодом сказав він. — Я зовсім без грошей.

— Я повністю готовий на це, — відповів я і відтак збагнув зміст його зауваження.— Невже ви таки справді те утяли?

Він хвилинку не відповідав. Я помітив глузливий вогник в його очах.

— Невже ви розпрощалися з грішми?

— До останнього цента, залишив тільки, щоб дожити, доки прийде мій корабель.

— Що за корабель?

— Мій санарський сусіда служить у Марселі агентом на лінії вантажних суден, що курсують між Близьким Сходом і Нью-Йорком. З Александрії телеграфували, що там були змушені висадити на берег двох хворих матросів з корабля, який прямує до Марселя, і просили дозволу взяти двох нових на їхнє місце. Сусіда приятелює зі мною і пообіцяв узяти мене. А йому я на прощання віддаю свого «сітроена». Коли ступлю на борт, в мене не залишиться нічого, крім одягу й кількох речей у валізі.

— Що ж, це ваші гроші. Ви вільний, білий і вам двадцять один.

— Вільний — саме те слово. Я ніколи ще не відчував себе щасливішим і незалежнішим. Повернувшись в Нью-Йорк, я матиму платню і на неї якось протягну, доки знайду роботу.

— А як ваша книжка?

— О, її закінчено й видруковано. Я склав список людей, яким хотів надіслати її, ви повинні одержати примірник за день-два.

— Дякую.

Більше не було про що говорити, і ми мовчки закінчили обід. Я попросив принести каву. Ларрі запалив люльку, я — сигару. В задумі дививсь я на нього. Він відчув на собі мій погляд і звів на мене очі, в них блимнув пустотливий вогник.

— Якщо вам кортить сказати, що я несусвітній дурень, то не вагайтесь. Я анітрохи не суперечитиму.

— Ні, не кортить. Я тільки хотів би знати, чи не вступило б ваше життя у ще вищу стадію досконалості, якби ви одружились і завели дітей, як кожен інший.

Він усміхнувся. Я вже разів, певне, з двадцять казав про красу його усмішки: такої доброї, довірливої і лагідної. У ній мовби віддзеркалювалась щирість, правдивість його чарівної натури, але зараз мушу знову нагадати про неї, бо в ту хвилину, крім всього іншого, у ній з'явилось іще й щось сумовите і ніжне.

— Тепер уже надто пізно. Єдина в моєму житті жінка, з якою я міг би одружитись, то бідна Софі.

Я подивився на нього вражений.

— Ви можете так говорити після всього, що сталося?

— Вона мала щиру душу: палку, натхненну й шляхетну. Її ідеали були ідеалами великого серця. Навіть у тому, як вона врешті прагнула згуби, була висока трагічність.

Я мовчав, не знаючи, як трактувати ті дивні твердження.

— Чому ж ви відразу не одружилися з нею?

— Вона була дитина. Правду кажучи, мені тоді, коли я ходив у дім її діда і ми разом з нею читали вірші під в'язом, ніколи й на думку не спадало, що в тому худющому дівчиськові криється насіння духовної краси.

Я не міг не визнати дивним те, що в таку хвилину він не згадав Ізабелли. Адже не міг він просто забути про заручини з нею. Я можу тільки гадати, що він розглядав епізод з нею, як звичайну собі забаву двох молодих істот, ще надто юних, щоб знати, чого їм хочеться. Я був готовий повірити, що в нього навіть і на коротку мить не виникала підозра про гризоти, які відтоді весь час точили Ізабеллине серце.

Час було рушати. Ми вийшли до скверика, де Ларрі залишив свою вже дуже пошарпану машину, і поїхали до моргу. Трунар був точний, як годинник. Діловитість, з якою провадилась церемонія, осяйне небо, міцний вітер, що колихав цвинтарні кипариси, долили останню краплю жаху до всього, що відбувалось. По закінченні трунар сердечно потис нам руки.

— Отже, панове, сподіваюся, ви задоволені. Все пройшло вельми добре.

— Вельми добре, — погодився я.

— Пан не забуде, що я завжди до його послуг, коли виникне в мені потреба. Відстань — не перешкода.

Я подякував йому. Коли ми підійшли до воріт цвинтаря, Ларрі запитав, чи потрібний він ще мені.

— Ні.

— Я хотів би якомога хутчій дістатися в Санар.

— Підвезіть мене, будь ласка, до готелю.

Більше ми не перемовились і словом. Коли під'їхали, я вийшов. Ми потисли один одному руки, і Ларрі рушив. Я оплатив рахунок, зібрав свої речі й поїхав таксі на вокзал. Я теж хотів швидше вибратися звідти.

III

Через кілька днів я вирушив до Англії. Спершу я мав намір їхати без зупинок, але після тих подій мені особливо захотілося побачити Ізабеллу, і я вирішив на добу зупинитися в Парижі. Я послав їй телеграму, прохаючи дозволу завітати до них. Прибувши в свій готель, я застав записку від неї, де вона сповіщала, що збирається сьогодні з Греєм у гості, але буде дуже рада бачити мене, якщо я прийду не раніше як о пів на шосту, бо у неї примірка в кравця.

Було досить холодно, падав дощ, часом дуже сильний, отож я гадав, що Грей не пішов в Мортфонтен грати в гольф. Це мене не дуже влаштовувало, оскільки я хотів бачити Ізабеллу саму, але коли я прийшов, вона відразу ж повідомила, що Грей грає у бридж у «Тревеллерз».

— Я казала йому не баритись, якщо він хоче вас побачити, але ж ми обідаємо о дев'ятій, тобто він має туди прибути за півгодини раніше. Отже, ми встигнемо поговорити. Я маю багато чого розповісти вам.

Свою квартиру вони віддали у найми, і за два тижні мав відбутися продаж Еліотового зібрання картин. Вони хотіли бути

при цьому, отже, на той час перебирались до «Ріца». Потім вони мали намір відплисти до Америки. Ізабелла спродала все, крім модерних картин з Еліотового будинку в Антібі. Не дуже дбаючи про них, вона, проте, цілком слушно міркувала, що вони придадуться для її майбутнього дому.

— Шкода, що бідний дядько Еліот не був передовіший. Знаєте, Пікассо, Матісс, Русо. Гадаю, його картини по-своєму гарні, але боюся, щоб вони не видались трохи старомодними.

— Я б не турбувався на вашому місці. З роками з'являться нові художники, і Пікассо, й Матісс теж здаватимуться не модернішими за ваших імпресіоністів.

Грей був на шляху завершення своїх переговорів і завдяки Ізабеллиному капіталу мав стати віце-президентом нафтової фірми. Вони мали оселитися в Далласі.

— Перше, що нам треба буде зробити, це знайти відповідне житло. Я хочу з гарним садочком, щоб Грей мав де попорпатись після роботи, а мені потрібна по-справжньому велика вітальня, щоб я могла приймати гостей.

— Я дивуюсь, чому ви не берете з собою Еліотові меблі.

— Не думаю, щоб вони нам підійшли. Я зроблю все по-новочасному, можливо, дещо з легким мексіканським відтінком для стилю. Як тільки приїду в Нью-Йорк, відразу довідаюсь, хто тепер із декораторів у моді.

Антуан, їхній слуга, приніс тацю з набором пляшок, і Ізабелла, завжди тактовна, знаючи, що кожні дев'ять із десяти чоловіків певні в своєму вмінні краще за жінку зготувати коктейль (і мають в цьому рацію), запропонувала мені збовтати дві склянки. Я налив джину й нуалі-пра, додав трошки абсенту, який перетворює сухе мартіні з невиразного напою у трунок, заради якого олімпійські боги безумовно кинули б свій саморобний нектар — пійло, що, за моїм твердим переконанням, мало б дуже скидатись на кока-колу. Подаючи Ізабеллі її склянку, я помітив на столі книжку.

— Послухайте, — вигукнув я, — чи це не твір Ларрі?

— Так, вона надійшла вранці, але я була така заклопотана, таку безліч всяких справ треба було переробити, потім їхати на ленч, а після обіду — до Моліне, що я й сама не знаю, коли виберу вільну хвилину для неї.

Я сумно подумав, як автор витрачає місяці на книжку, душу вкладає в неї, а вона потім лежить непрочитана, аж доки читачеві буде вже зовсім нічого робити. Я взяв том на триста гарно видрукуваних сторінок у красивій палітурці.

— Вам, певне, відомо, що Ларрі всю зиму був у Санарі. Чи вам не доводилося випадково з ним зустрічатись?

— Оце днями ми були разом у Тулоні.

— Справді? Що ви там робили?

— Ховали Софі.

— Невже вона померла? — скрикнула Ізабелла.

— Аби не померла, то чого б ми її ховали?

— Не бачу підстав для жартів, — Ізабелла на хвильку замовкла. — Я не збираюсь удавати, що дуже сумую. Наслідок алкоголю й опіуму, гадаю?

— Ні, їй перерізали горло й кинули в море зовсім голу.

Як і бригадирові із Сен-Жана, мені забаглося трохи перебільшити ступінь її роздягнутості.

— Який жах! Бідна душа. Звичайно, при тому житті вона неодмінно мусила зле скінчити.

— Саме так казав і комісар поліції в Тулоні.

— І відомо, чия то робота?

— Ні, але я знаю. Думаю, що це ви вбили її.

Ізабелла витріщилась на мене, вражена.

— Нема вам чого балакати! — А потім із ледь чутним сміхом додала: — Знову припущення. У мене залізне алібі.

— Я зустрічався з нею в Тулоні тим літом. Ми довго розмовляли.

— Софі була твереза?

— Достатньою мірою. Вона розповіла мені, як сталося, що вона з доброго дива зникла за кілька день до одруження з Ларрі.

Я помітив, що Ізабеллине обличчя застигло. Я заходився переповідати їй достоту все, що знав зі слів Софі. Ізабелла насторожено слухала.

— Я часто відтоді замислювався над її розповіддю, і що більше думав, то більше упевнювався. Тут не все гаразд. Я снідав у вас разів із двадцять, і ви ніколи не вживаєте за ленчем горілки. Того разу ви снідали самі. Чому ж тоді на таці опинилась пляшка зубрівки?

— Дядько Еліот прислав її для мене. Я хотіла перевірити, чи сподобається вона мені так само, як і в «Ріці».

— Так. Я пригадую, ви тоді дуже хвалили її. І здивувався, бо ви ніколи не п'єте горілки — надто оберігаєте фігуру. У мене вже в той час склалося враження, що ви хотіли подражнити Софі, я вважав те просто злістю.

— Дякую.

— Взагалі ви дуже ретельно дотримуєте слова. Чому ви пішли з дому, коли чекали Софі в такій важливій для неї — та й для

вас цікавій — справі, як примірка її весільної сукні?

— Софі сама вам це пояснила. Я просто місця не знаходила через ті зуби Джоан. Наш зубний лікар дуже зайнятий, і мені доводиться миритися з усіма його примхами.

— Коли йдуть до лікаря, то заздалегідь домовляються про прийом.

— Знаю. Але лікар уранці подзвонив, що змушений порушити домовленість і натомість прийме нас тільки о третій годині — то що мені лишалось робити?

— Невже гувернантка не могла відвести Джоан?

— Вона перелякалась, бідне дитятко. А зі мною їй було спокійніше.

— А коли ви, повернувшись, не застали Софі і побачили, що пляшка зубрівки на три чверті порожня, невже це не здивувало вас?

— Я подумала, що вона втомилась чекати і пішла до Моліне сама. Я не могла збагнути, в чому річ, коли там мені сказали, що її не було.

— А зубрівка?

— Я не помітила, що так багато випито. Подумала, що то Антуанова робота, і мало не вилаяла його за це, але за нього платив дядько Еліот і він був Джозефів приятель, отож я махнула на це рукою. Антуан дуже добрий служник, а якщо коли й хильне, то хто я, щоб ганити його?

— Яка ви вигадниця, Ізабелло.

— Ви мені не вірите?

— Анітрохи.

Ізабелла підвелась і перейшла до каміна В каміні палали дрова, і було приємно того похмурого дня відчувати живе тепло. Ізабелла стояла, спершись ліктем на поличку каміна, в граціозній позі, яку вона — це був найчарівніший у неї хист — вміла прибирати наче зовсім неумисне. Як і більшість француженок високого кола, вдень вона одягалася в чорне, що особливо пасувало їй, і зараз на ній була проста, але дорога сукня, яка вигідно підкреслювала її струнку постать. Якусь хвилю вона диміла сигаретою.

— Не бачу підстав приховувати щось од вас. То дуже прикро, що я мусила піти з дому, і, звичайно, Антуан не повинен був лишати там горілку і посуд на каву. Коли я повернулась і побачила майже порожню пляшку, то, певна річ, зрозуміла все, а коли Софі зникла, здогадалась, що вона взялася за старе. Я нічого нікому не казала, думаючи, що цим тільки засмучу Ларрі, — він і без того ходив сам не свій.

— Ви певні, що пляшка не була там залишена за вашою прямою вказівкою?

— Цілком.

— Я вам не вірю.

— Що ж, не вірте. — Вона сердито шпурнула сигарету у вогонь, а очі її потемніли з гніву. — Гаразд, коли хочете правди, нате її, і хай вам грець. Так, то я залишила її і зробила б те ще раз. Я ж казала вам, що не зупинюсь ні перед чим, аби тільки перешкодити їй одружитися з Ларрі. Ви не схотіли й пальцем поворухнути, ні ви, ні Грей. Ви тільки пересмикнули плечима і сказали, що то жахлива помилка. Вам було байдуже. А мені ні.

— Якби не ви, вона була б жива.

— Одружена з Ларрі, і він був би найнещасніший з нещасних. Він думав зробити з неї нову жінку. Які чоловіки дурні! Я знала, що рано чи пізно вона не витримає. Це було видно з першого погляду. Ви самі бачили, коли снідали в «Ріці», яка вона була знервована. Я помітила, як ви дивилися на неї, коли вона пила каву; в неї трусилися руки, вона боялася взяти чашку однією рукою, мусила брати обома, щоб піднести не розливши до рота. Я помітила, як вона дивилась на вино, коли офіціант наповнював наші келихи, як жадібно вона водила за пляшкою отими своїми жахливими вицвілими очима. Так дивиться змія на щойно опірене пташенятко. О, я знала: Софі тоді б душу віддала за чарку.

Ізабелла дивилась на мене очима, у яких спалахував жорстокий вогник, і голос її звучав різко. Слова застрягали їй в горлі.

— Я надумала, як діяти, коли дядько Еліот просторікував про оту кляту польську горілку. Як на мене, вона була гидюща, але я вдала, що то найдивовижніший напій, який я будь-коли куштувала. Тим-то я й повела Софі на виставку одягу. Тим-то й запропонувала їй у дарунок весільну сукню. Того дня, коли Софі збиралася на останню примірку, я звеліла Антуанові подати мені після ленчу зубрівки і ще сказала, що має прийти одна пані, то хай він попросить її почекати мене, подасть кави, а пляшку залишить, може, гості заманеться випити чарочку. Я повела Джоан до зубного лікаря, але, звичайно, ми не домовлялись, і він не зміг нас прийняти, отож я повела її в кіно. Я твердо вирішила, якщо Софі не торкнеться спиртного, — примиритись з усім і спробувати потоваришувати з нею. Це правда, я присяглася собі. Але коли я прийшла й побачила пляшку, то переконалась, що мала рацію. Вона пішла, і я знала, що пішла вона назавжди.

Ізабелла аж захекалась, випаливши це.

— Саме так, або приблизно так я й уявляв ті події, — озвався я. — Бачите, я не помилився: ви таки перерізали їй горло, байдуже, що не власноруч.

— Вона була погана, погана, погана. Я рада, що вона померла.

Ізабелла упала в крісло.

— Дайте мені коктейлю!

Я підійшов до столу і зготував їй ще склянку.

— Ви клятий чорт, — сказала вона, беручи коктейль, і улесливо усміхнулася. Мов розпещена дитина, яка знає, що вчинила гидко, але гадає обеззброїти вас наївною чарівністю. — Ви не скажете Ларрі, добре?

— І на думці не мав такого.

— Присягаєтесь? Чоловіки такі ненадійні.

— Обіцяю, що не скажу. Навіть якби й захотів, то не мав би такої змоги, бо вже навряд чи коли-небудь знову зустрінуся з ним.

Ізабелла випросталась.

— Що ви маєте на увазі?

— В цю мить він пливе до Нью-Йорка матросом або кочегаром на вантажному судні.

— Ви жартуєте. Який він дивак!

І я розповів їй, що зробив Ларрі і які в нього були наміри надалі. Вона слухала, розкривши рота. Інколи вона переривала мене вигуком: «Він збожеволів. Він збожеволів». Коли я закінчив, похнюпила голову, і я побачив, як дві блискучі сльозинки скотились по її щоках.

— Отепер я остаточно втратила його.

Вона одвернулась і заплакала, схилившись на спинку крісла. Її гарне обличчя спотворилось горем, і вона не ховалася з цим. Я нічим не міг їй зарадити. Не знаю, які марнославні і суперечливі плекала вона в душі надії, що їх я зруйнував назавжди своїми словами. Я неясно здогадувався, що бачити його вряди-годи, принаймні знати, що він є часткою її світу, було для неї запорукою зв'язку, хай дуже слабенького. Тепер же цей зв'язок остаточно обірвано його вчинком, і вона почуває себе назавжди знедоленою. Я подумав, що їй буде корисно виплакатись. Взявши книжку Ларрі, я подивився зміст. Коли я їхав з Рів'єри, мій примірник ще не надійшов, і я не міг тепер сподіватись, що дістану її найближчими днями. То була зовсім не та книжка, якої я сподівався від Ларрі. Вона складалася з нарисів приблизно однакового розміру про славетних людей, щось на зразок «Видатних вікторіанців» Літона Стречі. Вибір Ларрі збив мене з пантелику. Один нарис був про Суллу, римського диктатора, що, досягши необмеженої влади, несподівано зрікся її і повернувся до приватного життя, другий — про Акбара, завойовника і засновника імперії моголів, потім нариси про Рубенса, про Гете і про лорда Честерфілда, автора «Листів». Було очевидно, що для кожного з нарисів довелося перечитати силу-силенну літератури, і я перестав дивуватись, що праця над ними забрала в нього так багато часу; але мені було незрозуміло, чому він визнав вартим витратити на цю книжку стільки зусиль і чому дослідив життя саме цих людей. Потім я збагнув, що кожен з них досяг посвоєму найвищого успіху в житті, і саме ця обставина, гадаю, зацікавила Ларрі. Він поставив собі метою простежити, до якого остаточного наслідку це приводило.

Я пробіг сторінку, щоб скласти уявлення про його манеру письма. Стиль науковця, але зрозумілий і легкий. Без претензійності або педантизму, що надто часто характеризують манеру початківця. Від книжки мене відвернуло Ізабеллине зітхання. Вона випросталась і допила свій уже теплуватий коктейль.

— Якщо я не перестану плакати, у мене розпухнуть очі, а нам ще йти на вечір. — Вона витягла із сумочки люстерко і стурбовано оглянула себе. — Так, півгодини крижаного компресу на очі — ось що мені потрібно. — Ізабелла припудрила обличчя і підмалювала губи. Потім задумливо подивилась на мене. — Ви дуже погано про мене думаєте після цього мого вчинку?

— А вам хіба не байдуже?

— Це вам видасться дивним, але не байдуже. Я хочу, щоб ви були доброї думки про мене.

Я посміхнувся.

— Моя люба, я дуже неморальна особа, — відповів я. — Коли когось по-справжньому люблю, то хоч і осуджую його за лихі вчинки, проте не перестаю любити. Ви по-своєму непогана жінка, у вас є багато привабливого й чарівного, я захоплююсь вашою вродою нітрохи не менше через те, що знаю, як багато в ній від вдалого поєднання досконалого смаку і нещадного самообмеження. Для цілковитої чарівності вам бракує тільки одного...

Ізабелла очікувально посміхалась.

— Ніжності.

Посмішка згасла на її вустах, і вона позирнула на мене аж ніяк не приязно, але перш ніж вона встигла щось відповісти, в кімнату зайшов Грей. За три роки паризького життя він помітно набув ваги, обличчя його ще більш почервоніло, волосся порідшало, проте він був при міцному здоров'ї і в доброму гуморі. Він щиро зрадів мені і так і сипав заяложеними фразами. Та хоч які вони були заяложені, він вимовляв їх з твердою переконаністю людини, що вперше придумала їх. Він ніколи «не лягав спати», а «давав хропака, хоч гарматами коти», коли йшов дощ, то «періщило, як з-під ринви», і далекі околиці Парижа для нього були «веселим Парижем». Але він був

такий доброзичливий, такий безкорисливий, такий прямодушний і невибагливий, що неможливо було на нього сердитись. Я його по-справжньому любив. Близький від'їзд схвилював Грея.

— Хай йому чорт, це буде чудово знов упрягтись у роботу.

— Отже, все вже домовлено?

— Документи я ще не підписав, але справа залагоджена. Хлопець, з котрим я вступаю в спілку, був моїм сусідом по кімнаті в коледжі, він паруб'яга хоч куди, і, закладаюся головою, свині мені не підкладе. Але тільки-но ми дістанемось до Нью-Йорка, вилечу в Техас перевірити справи на місці, і, запевняю, я сім раз відміряю, перше ніж трусну Ізабеллин гаман.

— Грей справжній бізнесмен, щоб ви знали, — мовила Ізабелла.

— Я ж не в лісі виріс, — посміхнувся він.

Грей заходився, смакуючи деталі, оповідати мені про підприємство, в яке він вступав, але я мало знався на таких речах і зрозумів лише, що йому випадає гарна нагода заробити купу грошей. Він так захопився цією ідеєю, що незабаром обернувся до Ізабелли й сказав:

— Послухай, чому б нам не плюнути на ті паршиві запросини і не пообідати розкішно втрьох в «Тур д'Аржан»?

— О любий, не можна. Обід влаштовується заради нас.

— В усякому разі, і я не зміг би, — втрутився я. — Довідавшись, що ви ввечері зайняті, я зателефонував Сюзанні Рув'є і домовився з нею піти в ресторан.

— Хто така Сюзанна Рув'є? — запитала Ізабелла.

— О, одна з дівчаток Ларрі, — відповів я, щоб подражнити її.

— Я завжди підозрював, що Ларрі десь крутить фіглі-міглі з якоюсь любасею, — дурнувато засміявся Грей.

— Пусте, — огризнулась Ізабелла, — я все знаю про інтимне життя Ларрі: нікого в нього нема.

— Ну, то ще по чарочці на прощання, — запропонував Грей.

Ми випили, і я попрощався. Вони вийшли зі мною в хол, і поки я надягав пальто, Ізабелла підхопила Грея під руку і заглянула йому в вічі з виразом, що дуже добре імітував ніжність, у відсутності якої я її звинувачував.

— Скажи відверто, Грею, ти вважаєш мене черствою?

— Ні, люба, зовсім ні. А що, хтось тобі таке казав?

— Ні.

Вона одвернулася і крадькома показала мені язик — Еліот, безумовно, визнав би це не гожим для світської дами.

— Це далеко не одне й те саме, — буркнув я від порога, зачиняючи за собою двері.

IV

Коли я знов був проїздом у Парижі, Метюріни вже виїхали, і в Еліотовій квартирі жили інші люди. Я нудьгував за Ізабеллою. На неї було приємно глянути і приємно з нею поговорити. Вона зразу розуміла, що й до чого, і не була злопам'ятна. Більше я ніколи не зустрічав її. Сам я пишу листи нерегулярно і рідко, а з Ізабелли й зовсім кореспондент ніякий, підтримувати з вами зв'язок вона може тільки по телефону чи телеграфу. Я одержав від неї того року тільки різдвяну листівку з гарним видом на будинок з ганком, оточений могутніми дубами, і здогадався, що то була їхня садиба на плантації, яку вони не змогли продати, коли потребували грошей, і яку тепер, мабуть, вирішили залишити за собою. Поштовий штемпель свідчив, що листівку переслано з Далласа, з чого я зробив висновок, що Греєві справи йдуть непогано.

Я ніколи не бував у Далласі, але, гадаю, що, як і у інших знайомих мені американських містах, там є житловий район на порівняно недалекій відстані від ділового центру, а також позаміський район, де серед великих парків стоять будиночки багачів, за вікнами віталень яких відкриваються красиві краєвиди на пагорби й долини. В такому районі і в такому будинку, умебльованому найфешенебельнішим нью-йоркським декоратором, напевне, й мешкає Ізабелла. Можу тільки сподіватись, що її Ренуар, її натюрморт Мане, пейзаж Моне та її Гоген не виглядатимуть занадто по-старосвітському. Її їдальня, безперечно, має достатні розміри для жіночих сніданків, що їх вона регулярно влаштовує. І, безумовно, вино подають там дороге, а страви найвищого гатунку. Ізабелла чимало навчилася в Парижі. Вона не поселилася б у будинку, не переконавшись з першого погляду, що вітальня в ньому підійде для танців, організовувати які стане для неї приємним обов'язком, коли підростуть її дочки. Джоан і Прісцілла тепер вже, мабуть, на виданні. Я певен, що вони чудово виховані; їх послали в найкращі школи, а Ізабелла подбала, щоб вони набули тих якостей, які зроблять обох бажаними в очах путящих женихів. І хоч Грей, гадаю, ще більше почервонішав, погладшав і облисів, Ізабелла, безумовно, не змінилася. Вона й досі вродливіша за своїх дочок. Метюріни повинні бути знахідкою для тамтешньої громади, і я певен, що вони ті-

шаться популярністю, на яку й заслуговують. Ізабелла гостинна, добра, товариська й тактовна, а Грей, звісно, душа клубу «Славні хлопці».

V

Я й далі бачився з Сюзанною Рув'є, аж доки несподівана зміна в її становищі змусила її покинути Париж, і вона також випала з мого життя. Якось пополудні, приблизно за два роки після подій, які я щойно виклав, згаявши приємну годинку за переглядом книжок в галереях «Одеону» і не маючи поки що ніякої роботи, я вирішив навідатись до Сюзанни. Ми не бачились уже шість місяців. Вона відчинила двері, тримаючи в руці палітру, а в зубах пензля, сама в заляпаному фарбами халаті.

— Ah, c'est vous, cher ami. Entrez, je vous en prie [1].

Мене трохи здивувало таке офіційне звертання, бо звичайно ми розмовляли на ти, однак я зайшов у маленьку кімнату, що правила водночас і за вітальню і за майстерню. На мольберті стояло полотно.

— Я так зайнята, що не знаю, за що й хапатись, але ти сідай, а я працюватиму далі. Я не маю й хвилини вільного часу. Ти не повіриш, але в Мейєргайма відкривається виставка моїх картин, і мені треба підготувати тридцять полотен.

— В Мейєргайма? Чудово! Як це тобі вдалося?

Бо Мейєргайм не який-небудь вам занепалий торгівець з рю-ля-Сен, над крамничкою якого завжди висить загроза закриття за несплату оренди. У Мейєргайма чудова виставкова галерея з багатого боку Сени і міжнародна репутація. Художник, якого він береться виставляти, перебуває на певному шляху до багатства.

— Мсьє Ахілл привів його подивитись мої роботи, і він визнав, що я талановита художниця.

— A d'autres, ma vieille, — відповів я, що, гадаю, найточніше перекладається, як «кажи комусь баєчки, старенька».

Вона стрельнула в мене очима і зайшлася дрібненьким сміхом.

— Я виходжу заміж.

— За Мейєргайма?

— Не будь телепнем. — Вона поклала пензлі і палітру. — Я працювала весь день і заслуговую на відпочинок. Вип'ємо по маленькій чарочці портвейну, і я тобі все розповім.

Одна з найнеприємніших рис французького життя в тому, що вас завжди можуть присилувати випити якоїсь бурди у найневідповідніший момент. З цим мусиш миритись. Сюзанна взяла дві чарки, наповнила їх і сіла, полегшено зітхнувши.

— Я годинами вистоюю, і мої розширені судини ниють. Отже, справи такі: на початку цього року померла дружина мсьє Ахілла. Вона була добра жінка й добра католичка, але він оженився з нею не тому, що любив її, а тому, що того вимагали справи, і хоч він шанував і поважав її, було б перебільшенням сказати, що він тепер невтішний у горі. Син його вигідно одружився і посідає добре становище в фірмі, а його дочка скоро має побратися з одним графом — бельгійським, щоправда, але справжнім. Він має дуже гарний замок недалечко від Намюра. Мсьє Ахілл вважає, що його бідолашна дружина не захотіла б, аби щастя молодих відкладалося через неї, тому весілля, попри жалобу, має відбутись, тільки-но завершаться фінансові переговори. Очевидно, мсьє Ахілл почуває себе самотнім в тому своєму величезному будинкові в Ліллі і потребує жінку не лише аби створювати затишок, а й щоб вести дім на рівні, належному його становищу в суспільстві. Одне слово, він запропонував мені посісти місце його бідолашної дружини, бо, як він слушно зауважив: «Першого разу я одружився, щоб усунути конкуренцію між двома фірмами-суперниками, і не жалкую за цим, але не бачу, чому б мені не одружитись удруге собі на втіху».

— Поздоровляю тебе, — сказав я.

— Мабуть, я нудьгуватиму там, я звикла бути вільною. Але треба дбати й про майбутнє. Між нами кажучи, мені вже за сорок. Мсьє Ахілл у небезпечному віці, тож куди я прихилю голову, коли йому раптом заманеться позалицятись до двадцятилітки? Крім того, не слід забувати й про донечку. Їй тепер шістнадцять, вона обіцяє стати красунею, як і її татусь. Я дала їй добру освіту. Але який сенс заперечувати очевидні факти: у неї немає ані хисту, щоб стати актрисою, ні темпераменту, щоб бути повією, як її бідолашна мати. Отож я тебе питаю, чого їй сподіватись у житті? Бути секретаркою, або служити на пошті. Мсьє Ахілл великодушно погодився, щоб вона жила з нами, і пообіцяв дати за нею добрий посаг, аби вона могла вийти заміж. Повір, мій любий, хай люди кажуть, що завгодно, але заміжжя й досі найкращий фах для жінки. Ясно, коли йшлося про доччин добробут, я не могла вагатися над пропозицією мсьє Ахілла, хоч би це й позбавило мене певних утіх, заживати яких мені однаково з роками ставало б усе тяжче, бо, мушу сказати тобі, що в заміжжі я маю намір бути неприступно доброчесною. Тривалий досвід переконав мене, що єдина ос-

[1] А, це ви, любий друже. Заходьте, прошу вас *(франц.)*.

нова щасливого шлюбу — це обопільна вірність.

— Надзвичайно моральна думка, моє золотко, — приєднався я. — А мсьє Ахілл і далі наїжджатиме в справах до Парижа?

— О ля-ля, за кого ти мене маєш, мій маленький? Знаєш, що я заявила одразу мсьє Ахіллу, коли він попросив моєї руки? «Мій любий, коли ти їздитимеш у Париж на засідання управи, то, зрозуміло, їхатиму і я. Я не хочу кидати тебе тут напризволяще». — «Невже ти гадаєш, що я здатен на якісь дурниці в моєму віці?» — обурився він. «Мсьє Ахілл, — сказала я йому, — ти чоловік у розквіті сил, і ніхто краще за мене не знає, який жагучий твій темперамент. У тебе приваблива зовнішність, ти маєш усе, щоб задовольнити жінку. Коротше кажучи, я вважаю за краще не піддавати тебе спокусі». Врешті він погодився відмовитись від місця в управі на користь сина, котрий тепер їздитиме в Париж замість батька. Мсьє Ахілл удав, що вважає мене нерозважною, але насправді це йому страшенно полестило.

Сюзанна задоволено зітхнула.

— Для нас, бідних жінок, життя було б іще тяжче, якби не неймовірне марнославство чоловіків.

— Все це дуже добре, але яке це має відношення до твоєї виставки в Мейєргайма?

— Ти сьогодні якийсь забудькуватий, мій бідний. Чи не втовкмачувала я тобі роками, що мсьє Ахілл дуже тямуща людина? Він повинен думати про своє становище, адже люди в Ліллі строгі. Він хоче, щоб я посідала місце в суспільстві, яке мені, дружині такого чоловіка, власне, й належить. Знаєш, які ті провінціали: вони люблять сунути свої довгі носи в чужі справи і негайно запитають, хто ця Сюзанна Рув'є? Що ж, вони матимуть відповідь. Видатна художниця, недавня виставка картин якої в галереї Мейєргайма мала помітний і заслужений успіх. «Мадам Сюзанна Рув'є, вдова офіцера колоніальних військ, з мужністю, притаманною нашим французьким жінкам, завдяки своєму хистові годувала протягом ряду років себе і свою чарівну донечку, надто рано позбавлену батьківської ласки, і ми щасливі довідатись, що широка громадськість матиме незабаром нагоду оцінити витонченість її манери й силу техніки в залах завжди далекоглядного пана Мейєргайма».

— Що це за патякання? — запитав я, скубаючи себе за вухо.

— Це, мій любий, попередня реклама, яку публікує мсьє Ахілл. Вона з'явиться в кожній більш-менш значній газеті Франції. Мсьє Ахілл був чудовий. Мейєргайм поставив тяжкі умови, але він погодився на них, наче то якась дрібничка. На перегляді картин буде champagne d'honneur[1], і міністр культури, який чимось зобов'язаний мсьє Ахіллу, відкриє виставку красномовним вступом, де він зупиниться на моїх чеснотах жінки і на моєму таланті митця, а закінчить заявою, що держава, маючи за обов'язок і привілей винагороджувати заслуги, закупила одну з моїх картин для національної галереї. Там буде весь Париж, і Мейєргайм сам подбає про критику. Він гарантував, що всі рецензії будуть не тільки прихильні, але й поширені. Ті писаки — такі злидарі, що хоча б уже з доброчинницьких міркувань треба дати їм трохи підробити.

— Ти все це заслужила, моя люба. Ти завжди була добра душа.

— Et ta soeur[2], — додала вона. — Але це ще не все. Мсьє Ахілл купив для мене віллу на узбережжі Сен-Рафаель, отже, я посідатиму місце в Лілльському світі не тільки як видатна художниця, але як і заможна жінка. Через два-три роки він має намір відійти від справ, і ми заживемо на Рів'єрі, як вельможі. Він зможе бовтатись у морі і ловити креветки, а я присвячу весь час мистецтву. А зараз я покажу тобі мої картини.

Сюзанна малювала протягом кількох років і пройшла через усі стилі своїх коханців, доки виробила свою манеру. Рисунку вона й досі не навчилась, але досягла непоганого чуття кольору. Вона показала мені пейзажі, мальовані під час перебування в матері в Анжу, куточки парку у Версалі, ліс у Фонтенбло і вуличні сценки в передмістях Парижа. Її малювання було невиразне й малозмістовне, але в ньому була привабливість квітів і навіть певна недбала елегантність. Одна з картин сподобалася мені, і я, щоб зробити приємне Сюзанні, висловив бажання купити її. Не пригадую, чи вона називала її «Лісова галявина», чи «Білий шарф» — щодо цього я й досі в непевності. Я запитав ціну, яка виявилась помірною, і сказав, що беру ту річ.

— Ти янгол! — вигукнула Сюзанна. — Це вперше у мене купують картину! Звичайно, ти не одержиш її до закриття виставки, але я простежу, щоб газети сповістили про твою купівлю. Зрештою, маленька реклама тобі не завадить. Я рада, що ти вибрав саме цю, на мою думку, вона одна з кращих. — Сюзанна взяла люстерко і поглянула в нього на картину. — Зовсім непогано, — сказала вона, примруживши очі. — Цього від неї не забереш. А та зеленавість — яка вона соковита і разом з тим ніжна!

---

[1] Прийом з шампанським *(франц.)*.
[2] Твоя сестра *(франц.)*.

Я побачив, що Сюзанна вже далеко зайшла по шляху професіонального мистецтва.

— Ну, мій маленький, ми побазікали, а тепер я мушу повертатись до праці.

— А я іти, — приєднався я.

— До речі, бідолашний Ларрі й досі серед червоношкірих?

— Наскільки мені відомо.

— Такій милій і лагідній, як він, людині там, мабуть, тяжко. Якщо вірити кіно, там просто жити неможливо через отих гангстерів, ковбоїв та мексіканців. Не те, щоб ті ковбої були фізично непривабливі, ні. О ля-ля! Але, здається, там в Нью-Йорку надзвичайно небезпечно виходити на вулицю без револьвера в кишені.

Вона провела мене до дверей і розцілувала в обидві щоки.

— Ми непогано провели час. Згадуй мене інколи.

VI

Оце й кінець моєї повісті. Я нічого не чув про Ларрі і не сподіваюсь почути. Оскільки він завжди робить те, що задумає, то вважаю імовірним, що в Америці він знайшов роботу в гаражі, а потім водив вантажну машину, доки не познайомився ближче з країною, де не був так багато років. Після того він міг і здійснити свій фантастичний намір стати таксистом; щоправда, та думка виникла в нього випадково за розмовою в кав'ярні, але я б нітрохи не здивувався, якби він її здійснив. Відтоді завжди, беручи таксі в Нью-Йорку, я поглядаю на водія: а раптом побачу серйозні, лагідні, в глибоких западинах очі Ларрі. І ні разу не побачив. Почалася війна. Ларрі вже був би надто старий, щоб літати, але він, можливо, знову водить вантажну машину вдома чи за кордоном, або працює на заводі. Хотілося б вірити, що в години дозвілля він пише книжку, де намагається викласти те, чого навчило його життя, звертається до своїх співвітчизників з словами, з якими не може не звернутись. І якщо це так, то багато спливе днів, доки він завершить її. Часу він має доволі, бо роки мало позначились на ньому, і він, власне, ще молода людина.

Честолюбним він ніколи не був, за славою не гониться, йому глибоко огидне прагнення вискочити у громадські діячі, тож, може, він і задоволений своїм життям і тим, що залишився просто самим собою.

Але все це припущення. Я сам від землі і земний і можу тільки захоплюватись сяйвом, що йде від такої рідкісної істоти. Я не годен заглиблюватися в тайники її душі, як часом, здається мені, я здатний робити це з особами, ближчими до людей пересічного типу. Ларрі своєю волею розчинився в тому вируючому товпищі людей, що охоплені такими суперечливими інтересами, так поглинуті світовою колотнечею, так прагнуть добра; що такі самовпевнені зовні й соромливі в душі, що такі добрі, такі суворі, такі довірливі й такі ухильні у своїх відповідях, такі ниці й такі шляхетні — такі, яким є народ Сполучених Штатів. Оце все, що я можу сказати про Ларрі, бо знання мої про нього дуже недостатні, і нічого тут уже не вдієш. Але завершуючи цю книжку і турбуючись, що лишаю читача серед дороги, і не бачачи способу, як цього уникнути, я в думці окинув свою довгу розповідь, аби поглянути, чи немає якого шляху, щоб вимудрувати задовільніше закінчення, і на превеликий свій подив збагнув, що без всякого на те наміру я написав, ні більше, ні менше, щасливу історію. Адже всі, кого я змалював, дістали те, чого бажали: Еліот — визначне місце в суспільстві, Ізабелла — надійне, підкріплене солідним капіталом становище в діловому й культурному світі, Грей — воістину вигідну роботу з конторою, де він може щодня перебути від дев'ятої ранку до шостої вечора, Сюзанна Рув'є — забезпеченість, Софі — смерть, а Ларрі — щастя. І хоч би як пихато прискіпувалась учена людність, ми, публіка, в глибині душі всі любимо щасливі історії, отож, можливо, моє закінчення не таке вже й незадовільне.

З англійської переклав
Анатолій МУЛЯР

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРОФАНИ. Технічна обслуга третьої програми британського радіо надіслала такого листа керівництву музичним відділом Бі-бі-сі: «Незвичні й дивні перешкоди під час трансляції останнього концерту примусили нас перевірити стан передавальної апаратури. Проте, на наш подив, остання працювала цілком нормально і ми, таким чином, не змогли встановити причин цих звукових перешкод».

Як з'ясувалося, ніяких «перешкод» і не було: просто Бі-бі-сі передавало нові твори англійського модерністського композитора Джона Кейджа.

ОГОЛОШЕННЯ. В одній американській газеті якось з'явилося оголошення: «Пан, що втратив праву ногу, хоче познайомитися з паном, котрий не має лівої ноги, з метою вигідного для обох спілкування по придбанню черевиків 43 розміру».

Коментуючи це оголошення, французький журналіст написав: «Американці можуть втратити ногу, але вони ніколи не забувають про бізнес».

МІЛАНЦІ ЗАДИХАЮТЬСЯ. Виявляється, повітря в Мілані шкідливіше для людини навіть за страшний лондонський «смог». Хімічні аналізи проб повітря, взятих у центрі в годину «пік», показали, що воно насичене випарами бензину та іншими шкідливими речовинами набагато більше, ніж дозволяє припустима для здоров'я межа. Навіть дерева та інші рослини перебувають у Мілані під постійною загрозою загибелі.

Фредерік Майєр і тюлені

Полювання на тюленів — справа нелегка і небезпечна. На шляху мисливців часто трапляються отакі розколини.

Спочатку трохи арифметики. За шкуру вбитого новонародженого тюленяти платять один долар. Така ціна існує на північному узбережжі Канади. З восьми шкурок виходить одна модна дамська хутрянка. А ціна такої шубки у одного з найкрупніших голландських торговців хутром Фредерика Майєра становить дві тисячі доларів. Виходить, прибуток досягає 25 тисяч процентів. З цієї суми, звичайно, треба вирахувати видатки на транспорт, обробку, пошиття, податки, комерційні витрати тощо. Скільки вони складають — точно невідомо, але ясно, що Фредерік Майєр і йому подібні мають не збитки, а прибутки.

Хто постачає їм сировину? Тисячі канадських безробітних, котрих отакі майєри авансують невеликою сумою грошей, аби ті могли дістатися на місце полювання, забити максимальну кількість тюленів-немовлят, дістати свої кількасот доларів і потім чекати нового мисливського сезону, перебуваючись якимись іншими випадковими заробітками.

Підраховано, що за сезон канадські мисливці вбивають пересічно 250 тисяч тварин, і що незабаром тюлені можуть зникнути — так, як ще нещодавно вимирали морські котики, для охорони і регенерації яких нині вжито низку державних заходів, зокрема Радянським Союзом. Що ж до масового винищення тюленів — уряд Канади, на територіальних льодах котрої воно відбувається, не вживає жодних заходів заборони або хоч би обмеження — з тієї лише причини, що випадкові заробітки в якійсь мірі можуть замінити грошову допомогу, котру доводиться виплачувати безробітним.

Один мисливець за день може вбити до сотні тюленячого молодняка, сезон полювання триває чотирнадцять днів — отже, за цей короткий час можна заробити майже півтори тисячі доларів,

яких вистачить на чотири-п'ять місяців такого-сякого існування. Виходить, «немає рації» забороняти хижацьке винищення тварин.

Убивають не лише новонароджених тюленят. Убивають і вагітних самиць, щоб видобути з їхнього черева ще ненароджене маля — його хутро особливо пухнасте й ніжне, і йде «вищим сортом».

На початку березня кожного року відбувається загальна міграція самиць від берегів Гренландії, де вони зимують, до канадських берегів, де народжують малят. Протягом чотирнадцяти днів після народження хутро тюленя зберігає біло-жовтий колір і пухнастість, яких вимагають умови прийому сировини на скупних пунктах. Протягом цих чотирнадцяти днів тюленята залишаються практично беззахисні від нападу мисливця, озброєного палицею, якою він наносить їм смертельний удар по голові: адже вони ще не вміють плавати, а від мисливця і не тікають, бо не уявляють собі, з якими намірами він до них наближається.

Канадський кінодокументаліст Уве Кенеман поїхав цієї весни на місце полювання й зняв повнометражний фільм, окремі кадри з якого ми тут вміщуємо. Західнонімецький журнал «Штерн», вміщуючи ці знімки, пише так: «Людям із чутливими нервами ми радимо обминути ці жахливі фотографії».

Треба сказати, що і цей фільм, і низка виступів західнонімецького журналіста Петера Луста, котрий в своїх статтях повідомив, що 70 процентів шкур скуповують комерсанти із ФРН, привернули до себе на Заході загальну увагу.

Почалася кампанія протестів. Англійська манекенниця Гаммонд, наприклад, демонстративно спалила своє манто з тюленячого хутра, запросивши на цю операцію представників кінохроніки й телебачення. Хоча хто його знає, чого більше було в цьому акті: правдивого протесту чи самореклами.

Зовсім по-іншому поставив питання відомий зоолог, про роботи якого ми не раз писали у «Всесвіті», директор зоосаду в Франкфурті-на-Майні доктор Гржимек. Він вимагав обмеження промислу на тюленят до норми, котра забезпечувала б регенерацію цього зоологічного виду. Справа дійшла до боннського бундестагу, з трибуни якого тодішній статс-секретар Шюц (нині він — західноберлінський бургомістр) поспішив офіційно заявити, що відомості про масове винищення тюленят, мовляв, «не відповідають дійсності». Журнал «Штерн» написав, що цим статс-секретар «значно зміцнив позиції торговців хутром». Почалися судові процеси: посилаючися на офіційний виступ Шюца, західнонімецькі комерсанти вимагали заборонити пресі друкувати заклики не купувати їхніх виробів. Прихильники Гржимека, навпаки, посилалися на закон про «свободу друку». Однак вони не змогли довести справи до кінця — в них не вистачило грошей на судові витрати, тоді як торговці хутром мали їх у необмеженій кількості і наймали для свого захисту найкращих адвокатів.

Про людське око канадський уряд вжив деяких заходів: звелів озброїти мисливців більш важкими палицями, щоб убивати малят з першого удару, обмежив кількість здобичі п'ятдесятьма тисячами. Та, незважаючи на це, кількість добутих шкір знову вп'ятеро перевищила контрольну цифру. Зроблено це було дуже просто: по-перше, промисел частково перенесли в нейтральні води, а по-друге, 17 державних контролерів не в змозі прослідкувати за 600—700 мисливцями, озброєними не лише палицями, а й моторними човнами та вертольотами.

Хижацьке полювання на тюленят триває. Його назвали «найбільшим винищенням звірів у XX сторіччі». Природі може бути завдано великої шкоди, — та що до того панам майєрам?!

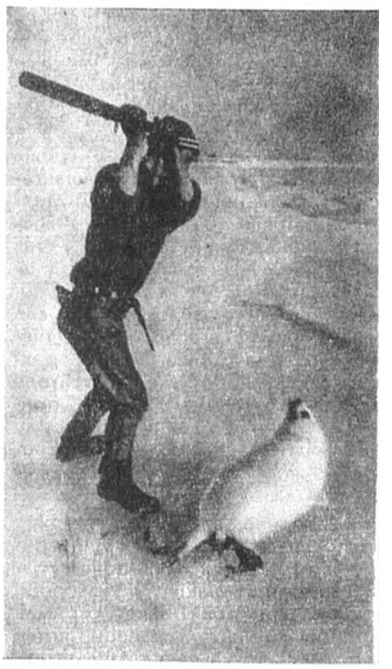

Маля й не здогадується, що з ним зараз станеться.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПЕРШИЙ ГРАМОФОННИЙ ГОЛОС. У віці 104 років померла американка Гаррієт Етвуд, чий голос уперше записав на грамофонну платівку в 1887 році винахідник фонографа Томас Альва Едісон.

НАЙДЕШЕВША КОСМІЧНА ПОДОРОЖ. На афішних стовпах Нью-Йорка з'явилися плакати: «Подорож на Місяць занадто дорога. Ми пропонуємо значно дешевший маршрут: подорож з Землі на небо усього за 1000 доларів». Як з'ясувалося, реклама належала похоронній компанії.

КОРИСНИЙ ВИНАХІД. В одному з ресторанів у Дебрецені (Угорщина) на столиках поставлено піскові годинники з тривалістю дії 10 хвилин. Коли за цей час клієнта не буде обслужено, він одержить обід безкоштовно.

ПРАВДА ОЧІ КОЛЕ. Іспанські власті віддали до суду священика з Барселони Касіана Гюста за те, що той заявив: «Єдиним виборчим правом, яке збереглося ще в іспанців, — є право обирати собі дружину».

НЕБЕЗПЕКА В БАРАХ. За наказом південнов'єтнамських правителів поліція Сайгона провела операцію по перевірці репертуару музичних автоматів у нічних барах міста. Конфісковані всі пластинки, на яких записані пісні з словами про мир на землі. «Пацифістська музика деморалізує нашу армію, — заявив генерал Као Кі.

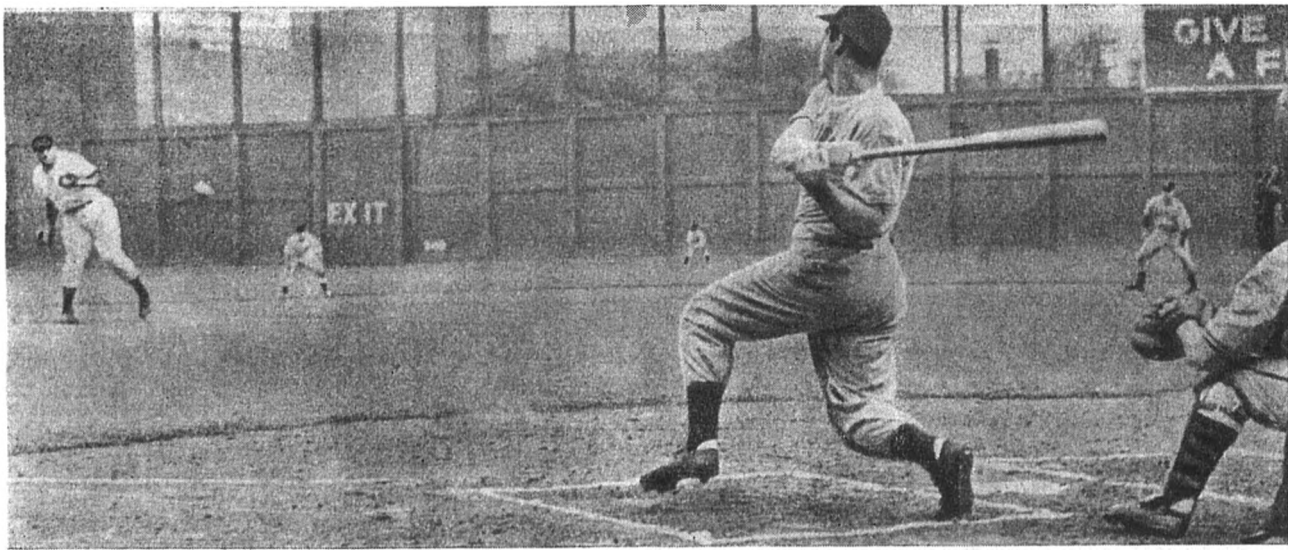

Джо Ді Маджіо розпочинає останній — 91-й перебіг свого рекордного «марафону».

ВЕЛИКИЙ ДІ МАДЖІО

Мабуть, важко знайти на світі такого шанувальника творчості Ернеста Хемінгуея, котрому б не запам'яталося ім'я «великого Ді Маджіо», що його раз у раз згадує один з найпривабливіших хемінгуеєвих героїв—рибалка Сантьяго з повісті «Старий і море».

Хлопчик Манолін просить старого розповісти йому про бейсбол:

«— В Американській лізі виграють «Янкі», як я й казав, — із задоволеним виглядом почав старий.

— Так, але сьогодні їх побили.

— Це нічого. Адже великий Ді Маджіо знов у формі.

— Він не один в команді.

— Вірно. Але він вирішує долю гри».

Старий Сантьяго мріє про те, щоб коли-небудь взяти з собою в море Ді Маджіо. Адже розповідають, ніби він і сам син рибалки. А коли двобій Сантьяго з величезною рибою сягає кульмінації, старий підбадьорює себе думкою, що мусить «вірити в свої сили і бути гідним великого Ді Маджіо, який все робить чудово, до чого б не став...»

На протязі всієї повісті думка про великого бейсболіста допомагає старому рибалці витримати іспит, котрий влаштувало йому життя. «Невже ти гадаєш, що великий Ді Маджіо тримався б за рибу так само вперто, як ти? — спитав він себе. — Авжеж, я певен цього, він зробив би так само, а можливо, і краще, бо він молодший і сильніший за мене».

Хто ж він такий, цей уславлений спортсмен? Американський читач не потребував з цього приводу ніяких пояснень, а от нашому читачеві, котрий не так добре знається на правилах бейсболу і ще менше цікавиться іменами бейсбольних зірок, варто розповісти історію «великого Ді Маджіо».

На початку п'ятдесятих років знаменитий гравець Американської бейсбольної ліги Джо Ді Маджіо розірвав контракт з нью-йоркською командою «Янкі» і став працювати комівояжером однієї філателістичної фірми. Джо Ді Маджіо було тоді 35 років, але слава його не згасла і через півтора десятка років. У 1961 році журнал «Спортс-ілластрейтед» опублікував велику статтю, присвячену двадцятій річниці рекорду Ді Маджіо, а ім'я його і посьогодні з'являється на сторінках американських видань.

Бейсбольна слава Ді Маджіо розпочалася ще напередодні другої світової війни. Він почав грати в команді «Янкі» у 1936 році, а через три роки вже отримав приз «Найцінніший гравець ліги», а потім і титул «найрезультативнішого забійника» (batting Champion) Американської бейсбольної ліги. Втім епітет «великий» почали ставити перед ім'ям Ді Маджіо тільки в середині бейсбольного сезону 1941 року.

Як це не парадоксально, а трагічний для мільйонів людей 1941 рік для молодого американського бейсболіста став роком його найвищого тріумфу. Європа вже захлиналася кров'ю під п'ятою Гітлера, а головною подією тогорічного спортивного сезону в США був своєрідний «марафон» Джо Ді Маджіо.

«Президент Рузвельт повідомив по радіо, що Гітлер планує захопити під свою владу всю західну півкулю, — пише американський журналіст Дейв Андерсон. — А у американців, як завжди, на думці було чимало інших речей. Багато з них мугикали наймоднішу пісеньку сезону, і майже щодня протягом кількох тижнів літа 1941 року нетерпляче чекали повідомлення про нові результати Джо Ді Маджіо». «Диктор повідомляв по радіо про страшні, але якісь нереальні події війни в Європі, — пише він далі, — а потім сповіщав: «...Джо Ді Маджіо має на своєму рахунку...»

«Марафон» Джо Ді Маджіо розпочався 15 травня 1941 року на стадіоні «Янкі» в матчі з чікагською командою «Білі панчохи». Цей матч нью-йоркські «Янкі» програли, але ним Джо Маджіо відкрив свій рекорд, хоча

Джо Ді Маджіо після матчу 17 липня 1941 року.

про те, що це буде рекорд, в перші дні ще ніхто не думав.

Бейсбол розвинувся в США із старовинної англійської гри, яка трохи нагадує російську гилку або гру в квача. Правила бейсболу були офіційно затверджені ще 1858 року, а перша професійна команда «Червоні панчохи з Цінціннаті» виграла першість США в 1869 році. У бейсбол грають на рівному полі, посередині якого є площадка у вигляді ромба з довжиною сторін 27,3 метра. В кутах ромба містяться «бази», одна з яких зветься «базою дому». Команда складається з дев'яти гравців, кожен з яких має свої обов'язки. Для гри використовується битка, напханий волоссям шкіряний м'яч та рукавиці. Одна команда «атакує», друга — «захищається». Гравець «атакуючої» команди мусить від «бази дому» відбити биткою м'яч і під час його льоту перебігти від однієї «бази» до другої. Повний перебіг по площадці приносить одне очко. Гравці команди, що «захищається», намагаються перехопити м'яч і «мажуть» ним супротивника під час перебігу. Якщо їм пощастить це зробити тричі, команди міняються місцями. Мета кожної команди — зробити якомога більше перебігів. Останній вважається здійсненим, якщо гравець оббіг увесь ромб, побувавши на кожній з «баз». Однак зовсім не обов'язково, щоб гравець встиг оббігти всі «бази» після свого власного удару.

Бейсбол — гра атлетична, професіонали грають в ній віртуозно і тому зробити повний перебіг після власного удару тут напрочуд важко. Рекорд Ді Маджіо і полягав у тому, що в період між 15 травня і 16 липня 1941 року він у п'ятдесяти шести матчах підряд жодного разу не дозволив зупинити себе, зробивши загалом 91 перебіг після власного удару.

Наприкінці червня Ді Маджіо побив рекорд своєї команди, який до того належав Ерлу Коумсу і Роджеру Пекінпо. Кожного з них не змогли зупинити супротивники у 29 матчах. Відтоді вся країна і розпочала слідкувати за результатами Джо Ді Маджіо.

Знавці бейсболу згадали, що у 1897 році Віллі Кіллера не змогли зупинити у 44 матчах, а в 1922 році Джордж Сіслер досяг такого результату в 41 матчі. Коли Ді Маджіо побив рекорд Сіслера, болільники були вже в такому захваті, що хтось навіть викрав його улюблену битку. Гравці команди Американської ліги (в США є дві професійні бейсбольні ліги — Американська і Національна) мріяли взяти участь у тому матчі, коли закінчиться переможний «марафон» Джо Ді Маджіо.

Це сталося 17 липня в Клівленді в грі з командою «Клівлендські індіянці». Ді Маджіо зупинили бейсболісти Сміт, Бегбі та Келтнер, чиї фото наступного дня з'явилися на перших сторінках мало не всіх газет США.

Після цього рекорду Ді Маджіо виступав у складі нью-йоркських «Янкі» ще понад десять років, але свого рекорду більше не зміг повторити. Цей результат і досі залишається неперевершений.

Хемінгуей завжди цінував у людині мужність, витримку і силу. Саме ці якості, очевидно, найбільше імпонували йому в особі уславленого бейсболіста Джо Ді Маджіо, ім'я якого письменник залишив у віках, згадавши в повісті «Старий і море».

Обкладинка популярної в США пластинки з піснею про Ді Маджіо.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЛІКАРІ ПОПРАЦЮВАЛИ НЕ ЗА ФАХОМ. Вірус гонконгського грипу, як з'ясувалося, був перевезений із США до Європи не ким іншим, як ...американськими лікарями, що брали участь у Тегеранському конгресі з питань тропічної медицини. Із 844 учасників конгресу 372 захворіли на грип, коли конгрес ще не закінчився. А далі пішло...

ЯК У СТАРІ ДОБРІ ЧАСИ! Одна з головних радіостанцій ФРН — «Німецька хвиля» починає нині свої передачі виконанням гімну «Німеччина над усе», використовуючи пластинку з тим самим записом, що був обов'язковий для німецького радіо часів гітлерівського райху. Керівники «Німецької хвилі» заявили, що вибрали саме отой запис, бо він, на їхню думку, є найкращим...

ЗАБУТИЙ ПАМ'ЯТНИК. Японський дантист Тосітака Кавагара спорудив перший у світі пам'ятник стоматологам. Це — витесані з каменю щелепи, поставлені на п'єдесталі, зробленому з 54 тисяч зубів, які Кавагара видалив у пацієнтів за 20 років своєї практики.

СВЯТИЙ ГЕОРГІЙ НА САНТИМЕТРИ. Картину Ван-Ейка «Святий Георгій у битві з драконом», розміром з поштову листівку, нещодавно було продано на аукціоні в Лондоні за 600 тисяч доларів. Це найвища ціна, яку досі платили за квадратний сантиметр художнього твору.

СПАДЩИНА ЛЮДСТВА

Художник і знавець. Гравюра.

ПІТЕР БРЕЙГЕЛЬ МУЖИЦЬКИЙ

Хто не бачив зображення пучка світла, який проходить крізь сильну лінзу! Ось такою напрочуд сильною лінзою, яка увібрала в себе десятки променів, творчих імпульсів, що йшли від майстрів-попередників і сучасників, і сконцентрувала їх у фокусі надзвичайної яскравості, бачу я творчість великого нідерландського художника Пітера Брейгеля на прізвисько Мужицький. І так само, як лінза відкидає яскраве віяло променів, те, що знайшов, відкрив, створив Брейгель, освітило весь подальший розвиток фламандського і голландського живопису з кінця XVI і протягом XVII століть. В десятках картин різних митців спалахують промені брейгелівських ідей, брейгелівських художніх прийомів.

Звичайно, Брейгель не будував на пустирі. Його мистецтво глибоко вкорінилося в грунт художніх відкриттів і досягнень попередньої доби. Серед тих, у кого вчився, кого наслідував Брейгель, називають Босха і Патініра, Массейса і Ієроніма Кока. Не була для нього марна і подорож до Італії, знайомство з митцями, мислителями-гуманістами цієї країни. Але Брейгель великий тим, що попри всю схожість з яскравими майстрами свого часу, попри все спільне з провідними течіями мистецтва своєї епохи (що обов'язково притаманне кожному художнику і робить його сином своєї доби, своєї країни), він був неповторний, своєрідний. У пейзажі, жанровій сцені, алегоричній картині чи гравюрі він зумів сказати своє слово, внести в кожний з жанрів глибоке філософське сприйняття світу, мудру іронію, любов до людини і скорботу, викликану її недосконалістю, недосконалістю створеного людиною суспільства. Варто порівняти пейзажі Патініра, цікавого художника, засновника пейзажного жанру в малярстві Нідерландів, і ландшафти Пітера Брейгеля для того, щоб побачити своєрідність останнього, найсуттєвіше в його мистецтві. Це передусім реалістичний в цілому і в деталях підхід до зображуваного, коли ідеальний пейзаж набуває більшої переконливості, ніж малюнок з натури, і це той гармонійний, цілісний погляд на світ, коли окрема картина (як це влучно визначив один з мистецтвознавців) стає частиною більшого цілого, що його просто не може охопити наш погляд.

Важко назвати митця, живопис якого знайшов би таке багатогранне відбиття в художній літературі, як творчість Брейгеля. У різних письменників XIX і XX століття ми зустрічаємо згадки про його полотна, роздуми про них (не кажучи вже про «Тіля Уленшпігеля» — знаменитий роман бельгійця де Костера, який, на нашу думку, написано цілком у дусі брейгелівських картин). «Падіння Ікара», «Будівництво Вавілонської вежі», «Віфлеємське винищення немовлят», «Мисливці на снігу», «Сліпі» та інші картини майстра викликали роздуми, пробуджували

сильні почуття у зовсім різних, не схожих між собою літераторів. І мабуть, не лише тому, що в творчості Брейгеля дуже сильний епічний, оповідний, сюжетний елемент, а й тому, що його твори — це згусток думки і почуття, спроба найглибшого, філософського осмислення сутності явищ. В них і тонкі спостереження над побутом і мораллю суспільства, і прагнення до всеосяжного відтворення багатства земних форм та кольорів, вони чарують своєю неув'ядною барвистістю і завжди цікаво, завжди по-новому вирішеною побудовою. Син свого часу, пристрасний патріот, гуманіст і народолюбець, Брейгель був наскрізь актуальний, політично злободенний.

З усіх цих компонентів народжується універсальність мистецтва художника, та велика сила, з якою його картини промовляють до кожного.

Про Брейгеля — людину і мислителя — ми дізнаємось передусім з його творів, біографічні ж відомості про нього дуже скупі. Не встановлено, в якому році він народився (десь між 1525 і 1530 роками). Припускають, що місце його народження — село Брейгель, розташоване на шляху з Бреди в Амстердам. Не збереглося нічого вірогідного про те, ким були його батьки, як пройшла його юність. Відомо лише, що майстерності живописця і гравера він навчався в Антверпені до 1551 року, бо саме того року він одержав звання самостійного майстра. Багато творів Брейгеля — і зокрема його ранні роботи, до нас не дійшли. Про них ми знаємо з першої біогра-

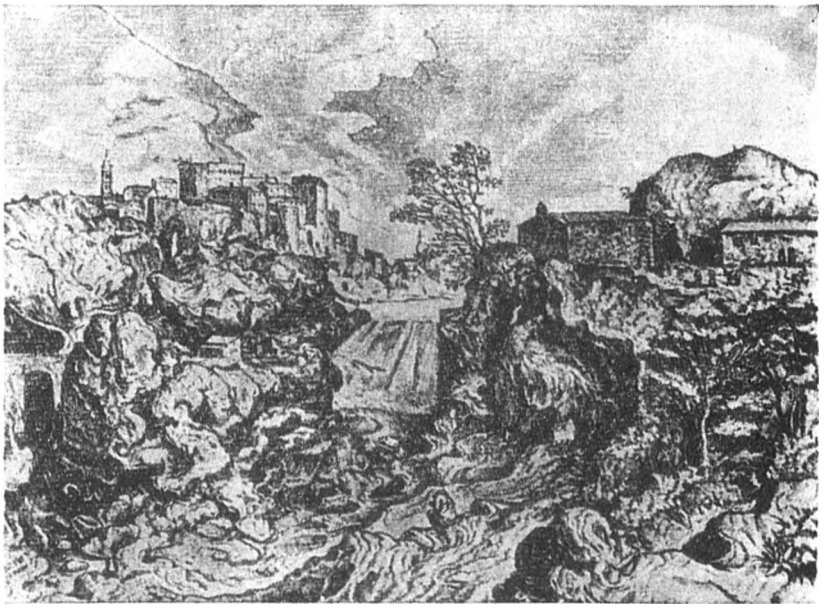

Гірський пейзаж. Гравюра. 1555—56.

Селянський танок. Олія. 1568.

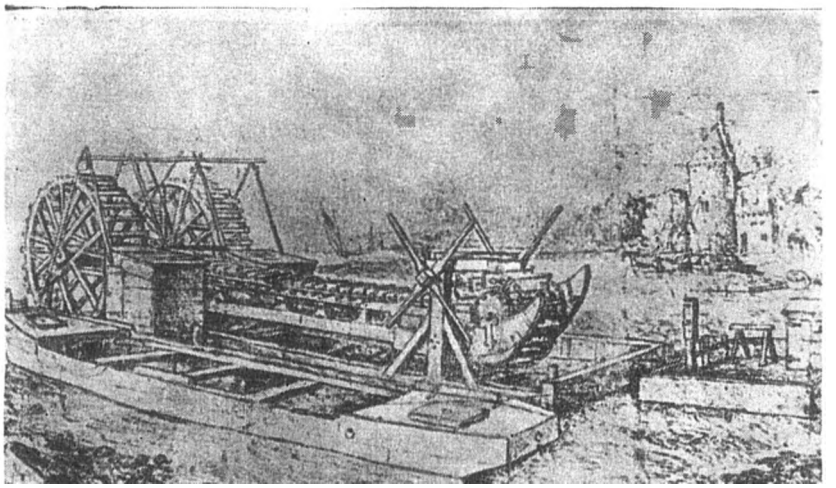

Землечерпалка. Гравюра. 1556.

фії художника, написаної Карелом ван Мандером через 47 років після смерті Брейгеля. Біографія ця вельми приблизна, в ній більше від анекдоту, ніж від твердого знання фактів. Відомі праці художників, що наслідували Брейгеля, переспівували його теми. З цих картин можна скласти приблизне уявлення про полотна Брейгеля, які загинули або загубилися у вирі бурхливих подій часу.

Того ж таки 1551 року, коли ім'я Пітера Брейгеля записали до книги антверпенського цеху художників, він за звичаєм братів по фаху вирушив у подорож до Італії. Звичайно, на той час молодий майстер уже знав твори багатьох зарубіжних живописців.

Антверпен був тоді великим і дуже багатим містом, найбільшим північним портом, що мав широкі торговельні й культурні зв'язки з усією Європою. Патриціат Антверпена, його заможна торговельна буржуазія жили в розкоші, прикрашали свої будинки чудовими витворами ренесансного мистецтва, охоче замовляли художникам картини. Живопис, гравюра розквітали в цьому місті. В середині XVI століття в Антверпені жило понад 300 художників (в той час, як пекарів було тільки 169, а різників — 78). Велику кількість мистецьких творів привозили з-за кордону. Таким чином, Брейгель мав на що подивитись, з чого вчитися. Слід згадати, що серед його друзів були видатні вчені-гуманісти, які мали великий вплив на духовний розвиток митця, на становлення його передового гуманістичного і демократичного світогляду.

Брейгель був підготовлений до італійської подорожі, та все одно те, що він побачив, справило на нього величезне враження, саме як на живописця, людину, що особливо тонко сприймає лінії, форми, барви. Можна уявити собі захоплення сина плоскої, низинної країни, коли він уперше побачив гори. Альпи ввійшли в його свідомість як щось величне, могутнє, одвічне. Мабуть, це був той естетичний шок, який залишає незгладимий слід у душі, коли через роки навіть уві сні постають мальовничі гігантські скелі, безмежні простори, дивні будівлі, що здіймаються у височінь. Збереглися брейгелівські малюнки італійської і швейцарської природи, портів, міст — своєрідний щоденник подорожі. Вони і розкривають перед нами схвильовану душу молодого митця, що сприйняв природу південних країн в якихось космічних масштабах. Ландшафти, що їх Брейгель малював під час італійської подорожі і набагато пізніше, мають одну характерну рису. Здається, що художник дивиться на світ з якоїсь високої точки, як подорожній, що піднявся на верхівку гори і озирається довкола. Брейгель — художник-реаліст, що навіть в алегоричних, містико-фантастичних творах не втрачав зв'язку із світом дійсності в усій його конкретності і повноті. І можна собі уявити, що ця особливість в зображених ним пейзажах — цей погляд згори, цей далекий обрій — виникла не як наслідок італійських художніх впливів, модного «романізму», а саме від цього широкого кругозору з альпійської вершини, від нескінченності світу, що так вразила його під час подорожі.

Після повернення на батьківщину Брейгель живе і працює в Амстердамі. На багатьох його полотнах ми бачимо гостроверхі дахи цього міста, його вузькі вулички, канали і мости над ними. Картини митця дають найповніше уявлення про голландське чи фламандське місто XVI століття. Десятки точно зафіксованих подробиць, деталей свідчать про його велику спостережливість, точне знання законів архітектури. Не тільки дивні механізми, що їх він зобразив у «Вавілонській вежі», але й малюнок землечерпалки, детальне зображення морських суден чи хімічних приладів у майстерні алхіміка свідчать про

Лінощі. Гравюра.

ренесансну широчінь інтересів художника. Йому не чужа була і інженерна справа, відомо ж бо, що магістрат доручив Брейгелеві керувати поглибленням антверпенського каналу. Ця широчінь інтересів не обмежувалась справами суто живописними або технічними. Картини Брейгеля свідчать про те, що художник глибоко знав фольклор своєї країни, передові ідеї часу і, звичайно, як усі люди тієї епохи, грунтовно знав біблію. Біблію він сприймав вельми своєрідно, саме як людина епохи Ренесансу. Вона не була для нього мертвою догмою. Він застосовував її максими, її легенди та притчи до характерів, подій, колізій своєї доби, іноді відходячи так далеко від первотвору, що від нього залишалася тільки оболонка, схема, натяк.

Певний час Брейгель особливо захоплюється алегоричними, символічними темами. Він створює багато гравюр (частина з них збереглася до наших днів) із узагальненими образами, що уособлюють людські чесноти і вади, такі, як працьовитість і лінощі, щедрість і скупість тощо. В живописних картинах він також звертається до алегорії, фантастики, навіть містики. Саме ці полотна багато в чому нагадують нам манеру одного з найзагадковіших майстрів світового мистецтва Ієроніма Босха. Пітер Брейгель вчився у Босха. Його відома гравюра «Великі риби поглинають малих» — це копія картини старого майстра. У фантастичних видіннях, таких, як «Божевільна Грета», «Падіння ангелів», «Тріумф смерті», дуже багато від художньої манери Босха, збігаються навіть окремі деталі. І все одно Брейгель і тут своєрідний, вносить оригінальне, непідробне. Складність символіки Босха така, що й до нашого часу більшість його картин залишаються нерозшифровані. У Брейгеля ж крізь жахливу чи дивну символіку прозирає реальність, як-от у «Тріумфі смерті» (1568). Рік створення картини — один з найтяжчих і найкривавіших в історії Фландрії. Іспанські війська плюндрували країну. Палали села, жахлива пожежа зруйнувала майже весь Антверпен. В країні лютували голод і пошесті. І тому червоно-чорні заграви на полотні Брейгеля, жахливі силуети шибениць на обрії, спотворені трупи і купи черепів, кістяки в чернечих рясах навколо хреста — все це елементи реальної історії, з величезною експресією об'єднані митцем.

Перша датована картина Брейгеля, що збереглася до нашого часу, була намальована у 1558 році. Остання — в рік смерті митця — 1569. По суті, ми знайомі лише з десятирічним доробком його зрілої творчості. Тому дуже важко вирізнити в ній якісь чіткі тематичні чи художні етапи. Тим-то краще, мабуть, розглядати цей останній період життя майстра як єдиний великий, сповнений динамічного розвитку етап, обірваний наглою смертю. Нас вражає у ньому складне переплетіння різних, надзвичайно багатих у жанровому й тематичному відношенні творів. Ми вже згадували про картини алегоричного чи символічного характеру. Цікаво розглянути полотна, так чи інакше пов'язані з біблійними оповідями або міфологічними сюжетами. Одна з перших відомих нам картин Брейгеля має назву «Падіння Ікара». Саме про цю картину дуже часто згадують мистецтвознавці, щоразу по-різному витлумачуючи ідею, вкладену в неї художником. Перед нами чудовий пейзаж. Теплий весняний день, смарагдова блакить моря, золотаві скелі на обрії,

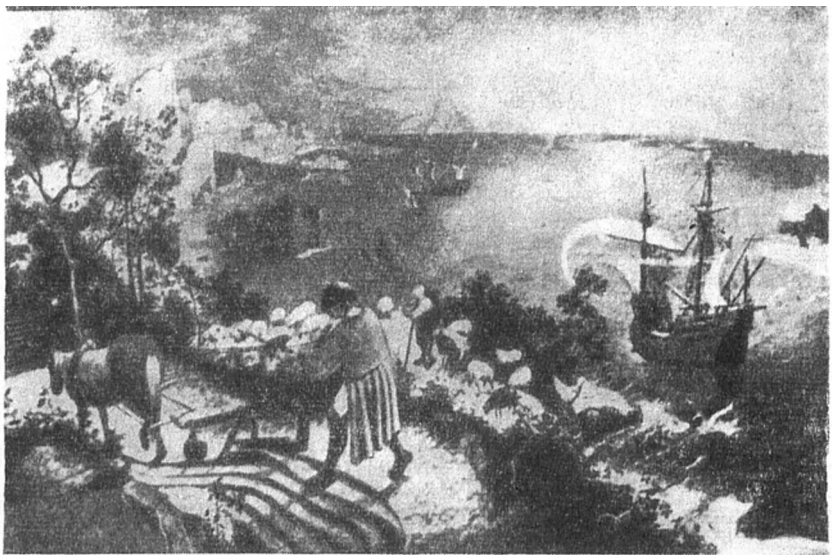

Падіння Ікара. Олія.

Будівництво Вавілонської вежі. Олія. 1563.

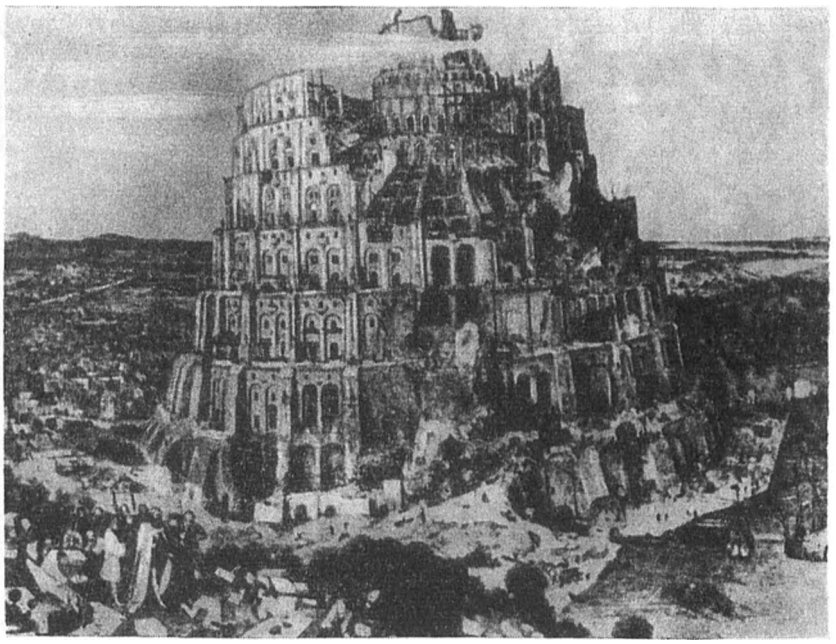

далекі будинки якогось міста. На прозорій морській площині — кораблі з круто випнутими вітрилами. На березі ми бачимо вівчара, який замріяно задивився в небо, рибалку, що втупився очима у воду. На передньому плані селянин оре землю. Яскрава червона пляма його сорочки гарно вирізняється на зеленому тлі. Всі фігури повернені в лівий бік. У правому кутку картини за їхніми спинами око глядача не зразу помічає ноги людини, що зникає під водою — ноги Ікара. Саме так іронічно змалював Брейгель загибель героя стародавньої легенди, який мріяв на саморобних крилах злетіти до сонця. Художник немовби каже, що оспівувати треба не романтичні поривання замріяних, відірваних од життя ідеалістів, а буденний подвиг людини праці, оцього селянина в червоній сорочці, що в поті чола свого здобуває насушний хліб. Ікар загинув, і ніхто не помітив його героїчного вчинку. Не короткий порив, а подвиг усього життя, яким є важка праця селянина, високо оцінюється митцем.

Полотна Брейгеля складні й багатопланові. Їх неможливо зрозуміти у першому наближенні. Кожну картину митця треба розглядати безліч разів, уважно і скрупульозно, а деякі з них із лупою в руці. І не тому, що з першого погляду на твір Брейгеля неможливо відчути його красу. Ні, ця краса вражає зразу, зупиняє і примушує вдивлятися уважніше. Але ретельне вивчення картини майстра дарує насолоду постійних відкриттів. Брейгель долає двомірність полотна не лише тим, що передає перспективу, створює ілюзію глибини. Це робили й інші художники до нього, і деякі краще за нього. В його картинах є відчуття руху в часі.

Ось перед нами величезний мурашник недобудованої Вавілонської вежі. Страхітлива споруда — плід людського марнославства і одночасно символ обмеженості людських сил перед безмежністю всесвіту. Гігантський жовто-брунатний конус пригнічує все довколо себе. Вежа витіснила з картини повітря, над нею майже немає неба, її фундамент відсунув на самий край і будинки міста, і порт з десятками кораблів. Похмура, важка, вона немовби підкреслює мізерність людини-мурашки, майже невидимої в порівнянні з грандіозним громаддям вежі. Та вдивімося пильніше, і перед нами розкриється велич людського духу, що долає слабкість і мізерність плоті. Це людський розум створив хитромудрі машини, які підіймають вгору важкі кам'яні брили. Це людська воля уперто зводить усе нові й нові поверхи Вавi-

Віфлеємське винищення немовлят. Фрагмент. Олія. 1565.

Мисливці на снігу. З циклу «Місяці року». 1565.

лонської вежі. Людські зусилля, праця людини постають перед нами в десятках фігур, починаючи зі сцени на передньому плані, де ми бачимо рудого каменяра і напружені тіла робітників, і кінчаючи дрібними фігурками будівничих на самій верхівці споруди, що здіймається вже понад хмарами. Погляд переходить від групи переднього плану вглиб і вгору. Велетенське будівництво немовби втягує глядача в свій ритм і рух. Живописне полотно, статичне вже по самій своїй суті, з рухом одержує й часовий вимір.

Ще своєрідніше використані біблійні сюжети в таких картинах, як «Поклоніння волхвів», «Навернення Савла» і особливо «Віфлеємське винищення немовлят». «Поклоніння волхвів» — один з найкращих зимових пейзажів, будь-коли створених у світовому живописі. Щоправда, на передньому плані в лівому кутку картини ми бачимо хлів, фігуру Марії з немовлям і королів, які прийшли поклонитися новонародженому богові. Та не вони становлять суть картини. Головне в ній — це жваво й соковито змальований людський натовп, жанрові сценки з зимового побуту селян, а сама богоматір дуже скидається на фламандську селянку.

В «Наверненні Савла», безумовно, є цілком прозорий натяк на актуальну політичну ситуацію. А саме, замість біблійних фігур ми бачимо солдатів та офіцерів в іспанській уніформі, які долають крутий гірський перевал. Якщо згадати, що саме в час створення картини іспанське військо перейшло Альпи, щоб приборкати непокірну Фландрію, пограбувати її — умовність біблійного сюжету в цьому полотні стає очевидною. «Віфлеємське винищення немовлят» — одна з найвідоміших картин Брейгеля. Та не треба, мабуть, пояснювати що зображене на картині страшне видовище відбувається не в біблійному Віфлеємі, а в нідерландському селі, куди вдерлися розлючені солдати короля Філіппа II Іспанського. Характерні для батьківщини Брейгеля будиночки з гостроверхими дахами оточили засніжену площу, на якій ми бачимо десятки трагічних сцен. Матері і батьки, що схилилися над мертвими дітьми, чи намагаються захистити ще живих, сп'янілі від крові загарбники, бундючні командири на конях, а в глибині похмурі вершники із списами в руках, які наступають на натовп, бездушні, як механічні ляльки. За ними не видно жодної живої істоти, немов безжалісна коса смерті знищила все: залишилися тільки спустошені оселі та потоптаний кінськими копитами сніг. Особливий емоційний ефект викликає контраст між спокійною, ясною красою природи і страшними людськими вчинками, брутальністю загарбників. Тематично близька до цієї картини інша, також умовно пов'язана з біблійним сюжетом — «Перепис у Віфлеємі».

Навіть у полотні, що зображує шлях Христа на Голгофу, страждання Ісуса — не основний образ картини, а лише привід для зображення величезної маси людей на тлі гірського краєвиду, причому кожна окрема група, з якої складається натовп, дуже драматична, із своєю психологічною проблемою, із своїм напруженим рухом.

Саме тут, мабуть, слід пояс-

Сліпі. Олія. 1569.

нити, чому в історії живопису Пітер Брейгель Старший має назву Мужицького. Цю назву йому дали після смерті, коли з незрозумілою для нас короткозорістю почали вважати великого майстра грубуватим жартівником, автором веселих жанрових картин на вульгарні, мужицькі смаки. Пізніше зневажлива назва набула нового змісту. І дійсно, Пітер Брейгель, художник-демократ, перший у світовому мистецтві з такою великою правдою і знанням зобразив селянина, мужика, простого трудівника. Митець опоетизував життя трудящої людини у циклі, який умовно називають «Місяці року». Ці картини були намальовані на замовлення близького друга художника, антверпенського гуманіста Ніколаса Йонсхелінка. Збереглося лише п'ять картин циклу. Скільки їх було насправді, не вдалося встановити. Кожна з них по-своєму гарна, колористично довершена, насичена рухом. Особливо виразна «Мисливці на снігу» (або, як її називають, «Грудень») і «Череда» (або «Листопад»). Літературний елемент у цих творах відходить на другий план, їх загальний зміст можна було б коротко передати як гармонію природи і людської праці. Ці картини — втілення ідеї автора про доцільність людського життя, про необхідність підкоряти його постійному і доброму порядку природи. Ритм, у якому щороку за весною йде літо, за осінню — зима, змінює і характер людської діяльності. В цьому ритмі митець вбачає філософську основу буття, її позитивне творче начало. Він поетизує працю косарів, що на початку літа косять соковиті луки, і гарячий полудень напруженого дня жнив, і ранні присмерки осені, коли пастухи женуть череду, поспішаючи до теплих домівок. Шедевром навіть у багатій на видатні досягнення творчості Брейгеля є картина «Мисливці на снігу». Все в ній прекрасне: і стриманий зеленкувато-білий колорит, чіткий, витончений ритм людських фігур, і високі чорні силуети голих дерев, що викликають певний емоційний настрій, і нове застосування типової для Брейгеля діагональної побудови. Дуже гарно й виразно намальовані хорти, що йдуть за мисливцями. Брейгель був чудовий художник-анімаліст.

Творчий доробок майстра в цілому свідчить про те, що він ішов від оптимістичного, хоч і не позбавленого іронічних акцентів світосприймання («Дитячі ігри», «Прислів'я», «Бій посту і масляниці», 1559—1560) до похмурішого і трагічнішого бачення світу («Сліпі», «Мізантроп», «Сорока на шибениці», 1568—1569). Але ця еволюція була обумовлена передусім причинами політичного, суспільного характеру. Саме в роки розквіту його таланту, в роки нестримного зростання його художньої майстерності в особистому і громадському житті митця відбувалися дуже тяжкі події. Посилення політичних і релігійних утисків з боку іспанської корони, яка в той час володіла Нідерландами, привели до утворення опозиції спочатку дворянської, а потім ремісничо-селянської. Брейгель всім серцем належав до табору ворогів іспанського режиму. Але йому довелося переконатися в безсиллі дворянської опозиції, побачити на власні очі каральні експедиції проти бунтівних селян.

Католицька церква переслідувала мислителів-гуманістів, з якими художник був зв'язаний дружніми стосунками, духовними узами. Більшість дослідників вважають, що він не випадково покинув Антверпен і переселився до Брюсселя за кілька місяців по тому, як були розгромлені прогресивні гуртки столиці Фландрії. І хоч Брейгель умотивував своє прохання про дозвіл на переїзд родинними причинами, слід гадати, що він тікав від переслідувань.

Той, хто читав Тіля Уленшпігеля Шарля де Костера, добре уявляє собі атмосферу, в якій жив і творив Брейгель в останні роки свого життя. Попіл Клааса, попіл жертв іспанського терору стукав і в його серце. Про це переконливо свідчать останні його полотна. Але митець не тільки кон-

статував факти, не тільки розповідав про народну трагедію. Він обвинувачував, застерігав від повторення помилок, попереджав розгублених у власному таборі. Саме так слід тлумачити його алегоричну картину «Сліпі».

Та навіть у найтяжчі години художник не втрачав віри в сили народу. Величезної енергії, життєрадісності сповнені написані ним незадовго до смерті картини «Селянське весілля», «Селянський танок». В цих картинах з'являється щось нове для митця. Він ніколи не малював великих полотен. Картини майстра можна було б назвати, хоч як парадоксально це звучить, грандіозними мініатюрами. Особливістю саме брейгелівською є те, що в картинах його деталі виписано надзвичайно старанно, як у мініатюрах, але сприймаються вони як органічне ціле, увага глядача не розпорошується. Що ж до вищезгаданих селянських картин, то в них постаті героїв немовби наближені до глядача, кожна з них більша за розміром, більш індивідуалізована і пластично виразна. Концентрація уваги на небагатьох крупномасштабних фігурах свідчила про початок якогось нового етапу в творчості Брейгеля. На жаль, він був надто короткий. Але навіть те, що було зроблено, розкривало нові перспективи перед тими митцями, які вчились у майстра і йшли його слідом.

Може, саме останні селянські картини й малюнки Брейгеля дають йому високе право називатись Мужицьким. Вони свідчать про те, що митець добре знав життя селян, їхні радощі й страждання, про те, що він відчував себе зв'язаним родинними, духовними узами з простими людьми. Цей великий митець і глибокий мислитель сам був людина праці, в ній бачив красу і сенс життя. Він був співець могутніх м'язів, сповнених сили рухів людини, що працює, благородної втоми, яку приносить чесний труд, радості відпочинку після важкого трудового дня.

Невідомо, яким було обличчя Пітера Брейгеля Старшого. Він не малював портретів і автопортретів. А два його сини, які стали уславленими художниками, багато чого навчились від свого батька, але майже не знали його. Він помер, коли молодшому — Яну — ще не було й року, а старшому — Пітеру — було лише п'ять. Мабуть, тому й вони не створили портрета свого батька.

Але всім тим, хто вивчав творчість великого майстра, або просто любить його, хочеться думати, що вони все ж таки знають його обличчя. Є у Брейгеля малюнок, єдиний у своєму роді, що має назву «Художник і знавець». Зображену на ньому постать художника схильні вважати автопортретом митця. Може, воно й не так, але в обличчі художника так багато неповторно індивідуального, воно таке розумне і скорботне, таке вдумливе, що віриш — це і є сам Пітер Брейгель Мужицький — великий і неповторний майстер-реаліст, автор художньої енциклопедії життя свого народу.

К. ШАХОВА

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПИВНИЙ РЕНЕСАНС. Споживання пива у ФРН побило нині всі мислимі рекорди. Якщо в 1950 році на душу населення тут припадало 35 літрів пива, то тепер ця цифра сягнула до 128 літрів і є найвищою в цілому світі. Останнім часом сталим споживачем цього напою зробилася й жіноча половина населення ФРН.

ЯК СТАТИ МІЛЬЙОНЕРОМ? Ось одна з порад, яку дає книжка «Як розбагатіти», видана в США: «На околиці новозбудованого міста ви купуєте земельну ділянку й створюєте на ній макет цвинтаря з усіма атрибутами, такими, як каплиці, склепи, надгробки тощо. Ціни на сусідні земельні ділянки після цього починають різко падати. Ви швидко скуповуєте їх, знімаєте всю кладовищенську бутафорію і засновуєте акціонерне будівельне товариство. Тепер ціни на закуплені ділянки знову різко підвищуються й ви стаєте багатієм».

ДОЖИЛИСЯ. У студентському гуртожитку в Берклі (Каліфорнія, США) над млинком для кави на спільній кухні висить об'ява: «Тільки для кави! Не вживати для подрібнення наркотиків!»

ЛІВШАМ НА ДОПОМОГУ. Американські торговельні фірми почали виробляти товари, призначені спеціально для людей, що краще володіють лівою рукою, ніж правою. Таких у цілому світі існує набагато більше, ніж можна було б подумати: чверть мільярда. Вони потребують безлічі речей, спеціально пристосованих для їхньої фізичної особливості, починаючи від автомобіля із спеціальним розташуванням приладів. Одна з американських газет пише з цього приводу: «Лівшам немає чого соромитися. Досить нагадати, що лівшами були Леонардо да Вінчі й Мікеланджело, Александр Македонський і Макнамара, лівшами є Чарлі Чаплін і один із бітлсів, Рінго Старр».

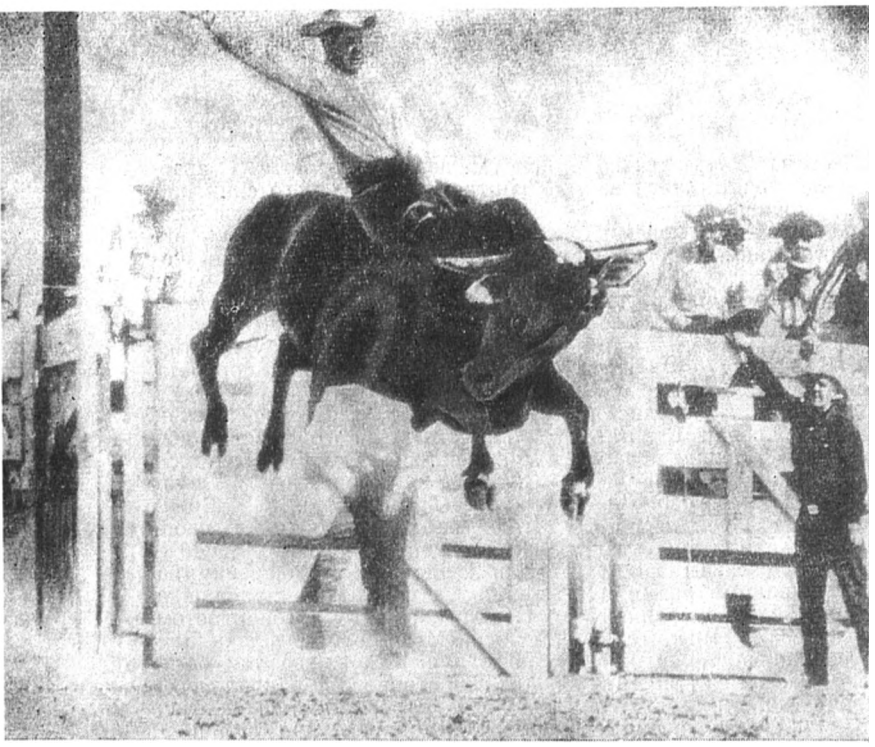

Спробуйте всидіти!

ХТО СИЛЬНІШИЙ?

Ніколи не треба поспішати з висновками з приводу достоїнств тієї чи іншої гри, бо ігри виникають не з примхи людини, а народжуються за певних умов життя, відповідно до звичаїв, характеру народу, його побуту.

Коли б зібрати разом розповіді про традиційні спортивні змагання різних народів і народностей, то, мабуть, вийшло б досить цікаве багатотомне видання.

Хіба корида, це уславлене іспанське видовище, що привертає увагу і цікавість багатьох тисяч людей, що примушує шаленіти пристрасних прихильників з різних верств населення, не викликає в нас здивування і навіть осуду через свою жорстокість? Часом важко збагнути, щó саме в кориді приносить радість глядачам: перемога чи поразка тореадора?

«В міру того, — писав Е. Хемінгуей у своїй книзі «Смерть після полудня», — як бій биків розвивався,— чи приходив до занепаду, — все більше уваги приділялося прийомам виконання різних рухів тореро і все менше — кінцевій меті, і тепер підготовка бика до останнього смертельного удару, яку раніше брав на себе матадор, значною мірою покладається на бандерильєрів: коли ж убивство становить хоча б найменшу трудність, то матадор, що не відзначається ні винахідливістю, ні знанням, а лише грацією та віртуозністю, виходить проти бика, вже знесиленого, зломленого і хіба що тільки не забитого на смерть майстерною роботою досвідченого бандерильєра».

Як бачимо, матадору залишається зробити вже останнє, ненайважче в кориді — добити бика. Отже, функції його досить обмежені, тим більше, що часом добити тварину легше, ніж зробити її лагідною і слухняною, зломити її норов, вперте небажання підкоритися людині.

На цих фотографіях самі люди здаються зломленими, не здатними протистояти розлюченій тварині. Так, іноді переможцями виходять саме бики, бо не кожному канадському ковбоєві під силу осідлати оскаженілу тварину, саме осідлати, а не вбити, бо тут показано не іспанську кориду, а родео — захоплююче і подеколи жорстоке змагання канадських ковбоїв. Воно вимагає від кожного не тільки мужності й сили, але і справжньої майстерності та спритності. Можна стати першокласним вершником, об'їздити навіть дикого мустанга, але подолати норов бика щастить далеко не всім.

Родео починається з найлегшої вправи: вершник, що мчить на коні, має певної миті накинути ласо на роги бика. Далі ідуть змагання на осідланих конях і биках. Та найважче — заключна фаза — перегони на неосідланих тваринах. Вісім секунд, які потрібно втриматися на хребті в бика, здаються глядачам єдиною миттю, але для ковбоя — то ціла вічність.

Родео — змагання з чітко визначеними правилами, бо небезпека чатує тут на кожному кроці. Адже бик намагається не тільки скинути ненависного вершника, а й підняти його на роги, розшматувати.

Вміщені тут фотографії наочно підтверджують, що переможцем у такому двобої не завжди виходить людина. 476 вершників з 482-х скинув з себе бик Аут, не давши їм протриматися 8 секунд. На протязі семи років лише чотири ковбої зуміли всидіти на бику Міднайт під час цих незвичайних верхогонів. Та гомінливих глядачів гра захоплює тим більше, чим більше трапляється прикрих несподіванок, чим жорстокіше видовище постає перед ними.

Буває й таке!

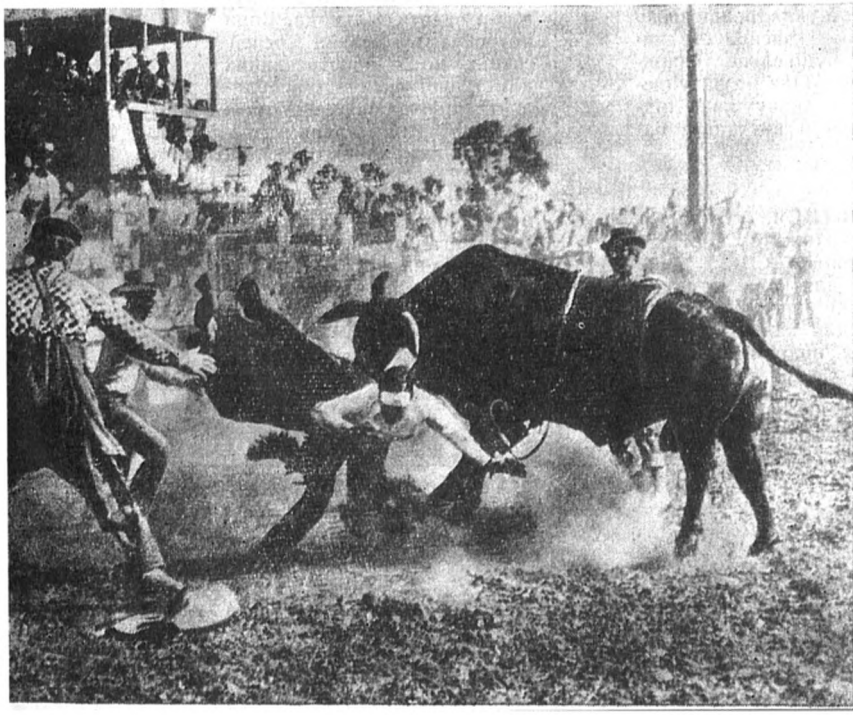

„ВСЕСВІТ" ЗГАДУЄ НАГАДУЄ

ГЮНТЕР ПРОДЕЛЬ

ВКРАДЕНИЙ ГЕРЦОГ

Чотири роки Скотланд-Ярд безуспішно шукав цей портрет герцога Веллінгтонського.

Пізно ввечері 27 серпня 1961 року з Національної галереї у Лондоні зник портрет герцога Веллінгтонського роботи Гойї. Цей твір не належить до шедеврів великого майстра. Але викрадення картини викликало в Англії хвилю обурення, бо йшлося про портрет національного героя, свого роду святиню. Ця подія наробила багато галасу і стала предметом дебатів не тільки в уряді та палаті громад, а набула всесвітнього розголосу.

Своєю перемогою над Наполеоном у вирішальній битві під Ватерлоо 18 червня 1815 р. і здобуттям Парижа герцог Веллінгтонський зажив майже легендарної слави. А перед тим англійський корпус під його командуванням брав участь у народній війні іспанців і португальців проти наполеонівських військ. Цьому революційному народному рухові присвячені картини Гойї. Художник, за його власними словами, прагнув «увічнити видатні героїчні діяння і сцени славного повстання проти тирана Європи». Війська Наполеона змушені були залишити Мадрід, а незабаром населення іспанської столиці палко вітало герцога Веллінгтонського. Гойя ще раніше поспішив йому назустріч, перейшов лінію фронту і вже тоді зробив малюнок полководця. А згодом, вже в Мадріді, він написав і портрет розміром 64×52 см. Герцог на ньому зображений у червоному мундирі із золотими галунами, при медалях і орденських знаках. На загорілому під іспанським сонцем обличчі вирізнялися лоб з великими надбровними дугами, худорляві щоки, лінії яких, переходячи у вугласту щелепу, завершувались енергійним підборіддям. Ніс гачкуватий, тонкі губи злегка розтулені. Великі очі трохи затуманені. Це портрет звитяжного полководця, непохитного й владного. Однак це не традиційний портрет можновладця; він ніби промовляє до глядача.

Картина Гойї згодом пройшла через руки багатьох осіб і зрештою стала власністю герцога Лідського, який колекціонував старих майстрів. У травні 1961 р. лондонська фірма аукціонерів «Сатбі і К°» повідомила через пресу, що 14 червня вона продаватиме визначні картини старих майстрів з колекцій герцога Лідського, кінозірки Елізабет Тейлор та інших осіб. Серед творів, призначених на продаж, було названо полотна Рубенса, Брейгеля, Кранаха Старшого, Каналетто і картину Гойї «Герцог Веллінгтонський».

Зранку 14 червня, десь близько 11-ої години, перед будинком на Нью-Бонд-стріт 34/35 зібралося вишукане товариство. В цьому маленькому будинку, резиденції заснованої 1744 року відомої лондонської фірми, міститься центр міжнародної торгівлі творами образотворчого мистецтва. В розпалі сезону аукціони «Сатбі» відбуваються двічі на тиждень.

Репортери занотовували імена перших го-

стей, що займали нумеровані місця на хистких визолочених стільцях, — багатих місцевих та іноземних колекціонерів, відомих торговців образотворчою продукцією, директорів музеїв. Численні відвідувачі, для яких не знайшлося місця в залі, стали свідками аукціону, зібравшись біля телевізорів у сусідніх приміщеннях: «Сатбі і К°» має власну телевізійну мережу. Речі, призначені на продаж, були перелічені в ілюстрованих каталогах. Крім того, зацікавлені особи мали змогу оглянути їх на попередній експозиції, що тривала три дні.

Привезені на аукціон 124 картини старих майстрів, серед яких були 32 із зібрання герцога Лідського, коштували близько двох млн. фунтів. Але така цифра — не дивовижна для фірми «Сатбі». В її бухгалтерських книгах зазначені й куди більші суми. Обороти «Сатбі» являють своєрідні світові рекорди. Серед пропонованих того дня картин самий лише портрет роботи Гойї оцінювався в 140 000 фунтів стерлінгів: такої високої ціни не правили доти за жоден твір Гойї. За цю сенсаційну суму і придбав портрет американський мільярдер і колекціонер творів мистецтва Чарлз Б. Райтсмен, колишній президент «Тексас-ойл». Наступного дня газети, як завжди, повідомили про результати аукціону. Продаж портрета англійського національного героя американському нафтовому магнатові привернув до себе загальну увагу й зняв хвилю протестів. Англійців обурювала думка про те, що картину буде вивезено за океан, де вона зникне назавжди в приватній колекції. В листах і петиціях люди вимагали, щоб уряд скасував дозвіл на вивезення картини й викупив її. У палаті громад було зроблено запит урядові, чи збирається він врятувати для Великобританії скарб англійської нації. Зробили заяву й американські експерти. Чи знаєте ви, до чого може призвести практика скасування ліцензій на експорт? — багатозначно запитували вони. І далі єхидно додавали: — Якщо Великобританія не спроможна зберегти свої мистецькі скарби, то зовсім незрозуміло, чому англійські державні музеї витрачають великі суми на придбання творів мистецтва у Швейцарії й Франції.

Та громадськість не заспокоювалася — і нарешті новий власник картини погодився продати її Лондонській Національній галереї. Але бюджет цього музею не дозволяв йому витратити таку суму. Тільки після того, як приватний фонд Айзека Вулфсона надав для цього 100 000 фунтів, уряд погодився із запропонованим планом і вніс решту 40 000 фунтів. Картину було передано Національній галереї, де з 3 серпня її було виставлено на почесному місці в залі прийомів.

Щодня картину оглядали приблизно 5000 відвідувачів. За словами представника галереї, цей портрет був найпопулярнішим експонатом музею. Жителі Лондона й навколишніх місцевостей прямували на Трафальгар-сквер, щоб помилуватися новим музейним скарбом, про який гомоніла вся Англія.

Того дня, 27 серпня, галерею відвідали 5690 чоловік. Один з них, мабуть, залишився всередині, коли ввечері зачинили двері будинку. Музей закрився о 18 годині. Після цього службовці, як звичайно, почали прибирати: в приміщенні залишалися 17 осіб, в тому числі електрики. Сигнальну систему, як завжди, ввімкнули о 21 годині, коли всі вони пішли.

Національна галерея вважалася одним з «найбезпечніших» музеїв світу. Всі вікна її були загратовані й підключені до електричної сигнальної системи. Електричний сторож пильнував також усі двері й виходи на горище. Сигнальна система й після крадіжки функціонувала нормально, ніде не можна було помітити слідів злочинного проникнення. Лише незадовго перед цим у музеї встановили систему фотоелементів. Розташована над підлогою, ця мережа невидимих променів негайно сигналізувала про появу в приміщенні людини.

О 19 год. 40 хв. один з наглядачів обійшов усю галерею. У виставочних залах усе було гаразд. На своєму почесному місці висів і портрет герцога Веллінгтонського. А через три години наглядач раптом помітив, що портрет зник. Адміністрація музею негайно повідомила поліцію. Та навіть найкращі криміналісти Скотланд-Ярду не могли дати собі ради в цьому випадку. Кілька груп детективів негайно прибули до галереї. Вісім фахівців з дактилоскопії зафіксували всі можливі сліди. За їхніми висновками, крадіжку здійснили троє осіб. А що ніяких ознак злочинного проникнення в приміщення не було, залишалося припустити, що злодії залишилися в галереї після того, як її зачинили.

Детективи негайно опитали всіх торговців образотворчою продукцією, які в червні брали участь в аукціоні «Сатбі», хто б міг бути найбільш зацікавленим у цій картині. На аеродромах і в портах працівники карного розшуку систематично оглядали багаж. Однак поліції нічого не пощастило знайти. Лише згодом було висловлене припущення, що злодій проник у приміщення або вибрався з нього через вікно туалету. Скотланд-Ярд стояв перед загадкою. Злочинець або злочинці не залишили слідів. Де шукати?

В Лондоні це було перше велике викрадення твору мистецтва. Але відомо було,

що за кілька тижнів перед тим злодійські банди вкрали у Франції та США картини на суму близько чотирьох мільйонів фунтів. Чи був якийсь зв'язок між усіма цими злочинами?

А що сталося там?

СЕН-ТРОПЕЗ— ПІТСБУРГ— ЕКС-О-ПРОВАНС

Вночі 16 липня 1961 року над південною Францією гудів сухий холодний вітер. Завсідники Сен-Тропеза, модного курорту на Рів'єрі, веселилися на літньому святі. Вітер заглушав музику й співи. Того вечора ніхто не згадував про столітню каплицю, що стоїть у прилеглій місцевості, в сосновому гаю, — невеличкий музей, в якому було зібрано одну з найпрекрасніших французьких колекцій творів XIX—XX ст.ст. О 2-й годині ночі маленький ваговоз під'їхав до музею, при якому не було навіть сторожа. Троє чоловіків перелізли через грати огорожі і відчинили двері. З 91 картини зібрання вони із знанням справи відібрали 57 цінних полотен — твори Матісса, Утрілло, Сіньяка, Боннара та інших, вартість яких становила 20 млн. франків, — і зникли. Сигнальної системи музей не мав. Однак саме в ті дні муніципальна рада Сен-Тропеза розглядала питання про встановлення таких систем в аптеках і парфюмерних крамницях...

За повідомленнями преси, злодії потім зажадали викуп у 700 000 франків, але, поторгувавшись протягом 16 місяців, задовольнилися сумою, в десять разів меншою, що її зібрали місцеві художники й аматори мистецтва. У середині листопада 1962 р. на підставі відомостей, що містилися в анонімному листі на ім'я французького міністра культури Андре Мальро, картини було знайдено в повітці під сіном поблизу Вільє-Сен-Жорж, за 80 км. на південь від Парижа.

Та не встиг ще Інтерпол розповсюдити опис украдених у Сен-Тропезі картин, як загальну увагу громадськості привернуло нове пограбування, що сталося за океаном. 29 липня в США, в Пітсбургу, з вілли промисловця і відомого колекціонера Девіда Томпсона було викрадено десятки надзвичайно цінних сучасних картин. Повернувшись з дружиною додому після вечірки, він знайшов самі лише потрощені рами й голі стіни. Злодії по-варварському вирізали чи вирвали з рам шість картин Пікассо, одну — Міро, одну — Дюфі і дві — Леже. Ультрасучасна вілла Томпсона мала сигнальну систему, але того вечора власник забув її ввімкнути.

Томпсон не став очікувати пропозицій щодо викупу. Він негайно оголосив, що сплатить 15 000 доларів за повернення картин і пообіцяв «ні про що не запитувати» в разі коли їх йому повернуть. Однак поліція знайшла картини, перш ніж злодії встигли висунути свої умови.

А незабаром викрадачі картин знову з'явилися на Рів'єрі. 13 серпня 1961 року вони викрали в Екс-о-Провансі, батьківщині Поля Сезанна, вісім шедеврів цього видатного художника. Серед 48 найкращих творів Сезанна, зібраних тут, були картини, надіслані на виставку з різних країн. Злочинцям і цього разу не довелося докладати особливих зусиль. Вони перелізли через садову огорожу музею по залізних штабах грат, що захищали вікна нижнього поверху, видерлися на балкон і, легко відчинивши скляні двері, проникли досередини. Ні куратор, який спав у цьому будинку, ні сторожі в сусідньому приміщенні нічого не помітили.

Вищеназвані картини були застраховані. Злодії навіть завбачливо вибрали саме ті з них, що були застраховані на великі суми. Вони мали на думці запропонувати свою здобич страховому товариству за якусь частину страхової премії.

Знайшлися картини несподівано. В квітні 1962 року хтось подзвонив до паризької поліції: «У центрі Марселя стоїть покинутий автомобіль. Може, варто його оглянути». Незабаром детективи знайшли машину, на задньому сидінні якої лежали кілька загорнутих у газету пакунків: ті самі вісім картин Сезанна!

Що б це мало означати, хто подзвонив у поліцію? Страхове товариство заявило, що нічого про це не знає. Але люди обізнані твердили, що, перш ніж картини знову повернулися на місце, власники товариства довго торгувалися із злодіями...

Отже, більшість творів мистецтва, викрадених на Рів'єрі в період між січнем 1960 і серпнем 1961 рр., знайшлася. Але про тих, хто стояв за цими пограбуваннями, і про мотиви крадіжок нічого певного не було відомо. З'являлися картини здебільшого після того, як у поліцію надходили певні сигнали. Цілком можливо, що злодії здирали з власників або страхових товариств великий викуп, а заразом і обіцянку мовчати. Злодії ж після цього «допомагали» поліції знайти картини.

АНОНІМНІ ЛИСТИ

Викрадачі портрета герцога Веллінгтонського теж зажадали викупу. Через десять днів після крадіжки агентство Рейтер одержало листа. Анонімний автор великими літерами, написаними олівцем, повідомляв, що полотно перебуває в нього. «Продавати картину я не збираюся й поверну її тільки за викуп у сумі 140 000 фунтів стерлінгів, які будуть використані на благодійні цілі». Він запевняв: «Ніхто в групі, причетній до цієї пригоди, не має злочинницьких схильностей... Йдеться тільки про спробу видобути гроші з гамана тих, хто цінує мистецтво більше, ніж благодійність». Анонім повідомляв, що картина, «якщо не зважати на кілька подряпин збоку», неушкоджена, й повторював, що поверне її тільки в тому разі, якщо йому гарантуватимуть цілковиту безкарність і вручать бажану суму. А що сума була висока, то він радив зібрати пожертвування в громадськості.

Розшуки поліції не давали жодних наслідків. Зрештою було обіцяно винагороду в 10 000 фунтів за відомості, що дадуть змогу спіймати злодія і знайти картину Гойї.

Тільки через рік несподівано знову надійшли три анонімні листи. На першому, адресованому інформаційному агентству «Ікс-чейндж телеграф», стояв штемпель міста Ланкастера від 4 липня 1962 року. В ньому, між іншим, зазначалося: «Герцог зберігається в надійному місці. Про його температуру дбають. Ми вимагаємо звільнення від покарання або права безперешкодно залишити Англію. Слід зібрати фонд у півтора мільйона марок». За два дні надійшли ще два листи. Один знову був адресований агентству і, мабуть, написаний жартівником. Наводимо його курйозний текст: «Орфографічні помилки в попередньому листі ненавмисні. Річ у тім, що один з наших друзів неписьменний». Третій лист — до редакції «Ланкашір івнінг пост» — був переданий через посильного: «Ми вимагаємо гарантії безкарності протягом двох тижнів — інакше бозна-що станеться з Гойєю. Я не божевільний, але картина перебуває в одного мого ексцентричного родича». То була неприхована погроза.

Листи негайно передали в Лондон, Скотланд-Ярду, де вже зібралося чимало подібних послань. Були застосовані звичайні методи розслідування: вивчали відбитки пальців, почерки, папір, робили хімічні аналізи. Але вони не дали нічого нового. Зміст листів наводив на думку, що йдеться про ненормального шанувальника мистецтва. Але дедалі сильніша ставала й підозра, що анонімні кореспонденти водять за ніс криміналістів Скотланд-Ярду.

А тим часом Лондон був приголомшений новим викраденням картин, що затьмарило всі попередні.

В ніч на 11 липня 1962 року злодії проникли в галерею Джека О'Ганна, розташовану в центрі Лондона, і викрали звідти 35 картин загальною вартістю в 750 тис. фунтів, серед них 10 полотен Ренуара, твори Моне, Тулуз-Лотрека, Боннара й Пікассо. Картини були зібрані на виставці творів французьких імпресіоністів і сучасних художників. Скориставшись з пожежної драбини, викрадачі вибралися на дах і звідти проникли у виставочні зали. Дбайливість, з якою вони вийняли полотна з рам, свідчила про те, що це були справжні знавці, професіональні грабіжники творів мистецтва. Але злочинці як у воду пірнули.

Того самого дня одне лондонське страхове товариство оголосило велику винагороду за інформацію, що допомогла б знайти картини. Якби злодіям пощастило одержати цей викуп, то це стало б небезпечним прецедентом...

Лише за кілька днів перед пограбуванням галереї О'Ганна викрадач або викрадачі картини Гойї вимагали викуп. Чи хотіли вони цією новою крадіжкою підтвердити серйозність своїх вимог? Чи існував таємний зв'язок між цим шантажем і новим пограбуванням?

О'Ганна, який торгував творами живопису, художніми виробами, був відома в мистецькому світі особа. Його вважали одним з найкращих знавців французьких імпресіоністів. На початку 1962 року О'Ганна допоміг французькій поліції ліквідувати банду, яка заробила понад 750 000 фунтів на підробках картин. Дуже популярне було його ім'я також 1960 року, коли він організував кампанію протесту проти продажу в Лондоні двох акварелей... Гітлера. Пограбування його галереї могло бути актом помсти з боку тих міжнародних банд, що підробляли й викрадали картини.

Але цього разу все було з'ясовано швидко. Вже 28 липня англійські газети повідомили, що поліції вдалося розкрити обставини злочину. Потрібні відомості було одержано через платних інформаторів. Троє агентів поліції знайшли всі картини на горищі складського приміщення у східному районі Лондона. Власник будинку й один службовець були заарештовані як переховувачі.

Скотланд-Ярд цього разу не повідомляв про методи й перебіг розслідування. Неспо-

дівано швидке розкриття такого великого злочину справило неабияке враження на публіку і, мабуть, налякало злодія, що викрав картину Гойї.

Лише через рік і три місяці надійшов ще один анонімний лист, цього разу — на ім'я дирекції Національної галереї. В ньому повідомлялося: «Якщо протягом тижня ми не дійдемо згоди, то станеться неминуче». Це, очевидно, мало означати, що картину можуть знищити.

За тиждень голова опікунської ради Національної галереї лорд Роббінс знову одержав анонімного листа. Він містив «останнє слово» викрадача: «Минув тиждень, а нам не запропонували ніякого компромісу. Шансів на те, що ми повернемо Гойю, тепер не залишилось». Лорд Роббінс безуспішно звернувся по радіо й телебаченню до злочинців із закликом добровільно повернути картину. 20 листопада 1963 року він ще раз пояснив, що державна установа, як-от Національна галерея, не може вести фінансових переговорів із злодіями: це означало б офіційно санкціонувати й заохочувати інших до подібних вчинків. Він ще раз закликав викрадачів добровільно повернути картину нації.

Напередодні Нового року якийсь кремезний молодий чоловік здав у камеру схову на вокзалі Вікторії в Лондоні маленьку картонову коробку. Потім він подзвонив до залізничної поліції й заявив, що в тій коробці міститься попіл вкраденої картини Гойї. Коли поліцейські відкрили пакунок, звідти й справді посипався попіл. Але ретельний хімічний аналіз довів, що це рештки не картини, а старого паперу.

Директор Національної галереї плекав велику надію на повернення портрета герцога Веллінгтонського. Він заявив представникам преси: «Я й досі вірю, що твір Гойї одного дня знайдеться, що той, хто взяв картину, зрештою скаже собі: «Годі, я натішився...», — і в нього вистачить здорового глузду повернути Гойю». І ця надія справдилася.

Через рік, у березні 1965 року, телеграфне агентство «Іксчейндж» одержало нового листа. Автор пропонував виставити картину в Національній галереї і протягом одного місяця стягувати по 5 шилінгів з кожного відвідувача, який хотів би її оглянути — знову ж таки для благодійних цілей, — а також вимагав гарантувати безкарність тому, хто «вчинив цей страшний злочин».

Дирекція галереї відхилила цю пропозицію. А через два місяці, 22 травня 1965 року, картину Гойї було знайдено на вокзалі в Бірмінгамі. Напередодні «Дейлі міррор» одержала листа з повідомленням про те, що портрет лежить там у камері схову. В конверті лежала й багажна квитанція. Картину було загорнуто в коричневий пакувальний папір і захищено прокладками від пошкоджень. Пакунок ще 5 травня 1965 р. здав чоловік років 20—25, який, за словами приймальника, розмовляв як дуже освічена людина і скидався на студента-художника.

А незабаром, у серпні 1965 р., було з'ясовано й особу злодія: картину вкрав літній дивак.

61-річний безробітний водій ваговоза Кемптон Бентон з Ньюкасла вважав несправедливим, що бідняки мусять щороку сплачувати корпорації Бі-бі-сі гроші навіть тоді, коли воліють дивитися тільки безплатні передачі «незалежного» телебачення Ай-ті-ві. Бетон переобладнав свій телевізор так, щоб він не приймав передач Бі-бі-сі, і перестав сплачувати абонементну плату, бо дивився тільки програми Ай-ті-ві, фінансовані за рахунок прибутків від рекламних передач. За це Бентон тричі побував у в'язниці. І от, вирішивши помститися, він викрав «Герцога Веллінгтонського».

Розгніваний Бентон переліз через кам'яну огорожу, пропхнувся крізь вікно туалету, зняв картину й вийшов через головний вхід. Все це він зробив так спритно й обережно, що фахівці із Скотланд-Ярду не знайшли жодних слідів, а керівництво музею навіть приписало цей неймовірний вчинок треноваиому десантникові з військ особливого призначення. Поки поліція шукала «банду» по всій країні, «Герцог Веллінгтонський» спокійнісінько спочивав собі в комоді у Бентона. Не дивно, що Скотланд-Ярд не повірив старому і, коли той у перший раз добровільно прийшов туди, відіслав його додому. Про те, що Бентон — ексцентричний дивак, свідчила й причина, що спонукала його зізнатися: у розмові з друзями старий прохопився якимсь натяком щодо картини — і відразу подався до поліцейського відділка, щоб отим друзям не дісталася винагорода...

На попередньому слідстві захисник зачитав таке пояснення Бентона: «Я зробив це не з користолюбних міркувань. Моя єдина мета була заснувати фонд, з якого сплачувалася б телевізійна абонементна плата за бідних і старих, про яких наше заможне суспільство зовсім не дбає».

Отже, обставини й мотиви викрадання картини Гойї було з'ясовано. В цій історії — багато елементів фарсу. Але таємницею оповиті, як і раніше, справжні трагедії, пов'язані з крадіжками творів мистецтва: поліція й досі не знає, як здійснюють свої операції організовані банди злодіїв, як не знає, хто стоїть у них за спиною.

Переклад з німецької

АВСТРІЯ

У Відні створено новий літературний фонд імені видатного австрійського драматурга Едена фон Горвата. Мета його — сприяти розвиткові драматургії й театрального мистецтва. Кожні три роки фонд присуджуватиме премії імені Горвата за кращі п'єси й кращі театральні постановки.

●

У Відні знято великий документальний фільм «Шляхами Франца Шуберта». Ця кінострічка не тільки розповідатиме про життя великого композитора, а й знайомитиме глядача з кращими виконавцями його творів. Автор і режисер фільму Курт Діман залучив до участі в ньому відомих співаків і музикантів, кращі симфонічні оркестри.

БОЛГАРІЯ

Нещодавно в Софії було відкрито другу виставку художника-портретиста Стефана Сталева. Його герої —

С. Сталев. «Біля вікна».

ЩЕДРИЙ ВРОЖАЙ ПОЕТИЧНОГО РОКУ

Спілка румунських письменників відзначила щорічними преміями трьох талановитих поетів.

Премію одержав Штефан Аугустін Дойнаш, автор поетичної збірки «Іпостасі». Вміщені в ній поезії — це кількарічний доробок Дойнаща. Вони свідчать про дальше зростання майстерності цього цікавого поета старшого покоління румунських літераторів.

Другий лауреат, на відміну від Дойнаша, репрезентує молоде покоління митців. Це Андріан Пеунеску, автор збірки «Сонна криниця». Громадянські мотиви в ній сполучаються з м'якою ліричністю, досконалістю форми. Відзначений премією і Йожеф Меліуш, поет, що пише угорською мовою. Визначний митець подарував читачам прекрасні вірші.

Письменники Вірджіл Георгіу, Іон Караїон і зовсім молоді поети Габріела Мелінеску, Вірджіл Мазилеску, Флорин Міхай Петреску та інші стали лауреатами премій журналів «Роминія лібере», «Лучаферул», «Вяця роминяське», «Утунк».

«РОДИНА МАТУСІ БАЙ»

Нещодавно у південнов'єтнамському видавництві «Зайфонг» («Визволення») вийшов друком роман Фан Ти «Родина матусі Бай». Молодий південнов'єтнамський письменник Фан Ти відомий як автор збірки новел «Повернення в село» (див. «Всесвіт» № 11, 1967 р.).

Як і в першій книжці, автор майстерно змальовує життя селян Середнього Чунгбо (Центральний В'єтнам). Дія роману розгортається в 1960—61 рр. — в період всенародного повстання, перемоги якого завершилися створенням національного фронту визволення Південного В'єтнаму.

Автор показує, якими шляхами всі члени родини матусі Бай прийшли в партію, в революцію. Коли спалахнуло загальне повстання — вся родина зі зброєю в руках вийшла на боротьбу за народну владу.

Доля кожної окремої людини, окремої сім'ї тісно пов'язана з долею всього народу — така головна думка твору.

«ТИСЯЧА РОКІВ КАЇРА»

Театралізоване ревю за участю танцюристів, хору, оркестру, сольних виконавців — жанр новий для мистецтва ОАР. Саме таким ревю є перша програма, підготовлена недавно створеним у Каїрі народним ансамблем. Як свідчить назва першої програми — «Тисяча років Каїра», її присвячено ювілею єгипетської столиці.

Митці з Німецької Демократичної Республіки — режисер Ервін Лейстер і балетмейстер Дітмар Зейферт разом із своїми єгипетськими асистентами вдало відтворили в цій програмі характерні риси національного мистецтва ОАР.

На репетиції програми «Тисяча років Каїра».

Як відзначає газета «Аль-Гумхурія», виставою «Тисяча років Каїра» покладено вдалий початок новому різновиду сценічного мистецтва в ОАР, що органічно поєднує давні національні традиції з найкращими мистецькими здобутками різних народів Європи.

ВСЕ РОЗПОЧАЛОСЬ З БУТСІ

Відомий американський карикатурист Олівер Харрінгтон розповів кореспондентові газети «Дейлі уорлд» про свій творчий шлях.

Художник народився й зростав у Гарлемі, і сцени з життя трудящих негрів назавжди лишилися в його пам'яті. Олі Харрінгтон успішно закінчив Йєльську художню школу.

«Це була гарна школа, — каже Харрінгтон. — Але закінчити її було нелегко. На кожному кроці я стикався з расовою дискримінацією. Вхід до гімнастичного залу та басейну був заборонений для студентів з чорною шкірою».

Навчаючись у школі, художник заробляв на хліб миттям посуду в ресторанах, працював гардеробником.

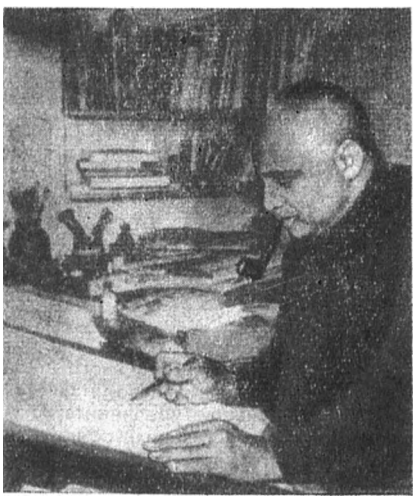

О. Харрінгтон за роботою.

В цей час і народився образ Бутсі — героя майбутніх малюнків

громадяни сучасної Болгарії, будівники нового світу. Художник яскраво й колоритно передає характери людей.

ДРВ

В Ханої відкрито виставку дереворитів, виконаних студентами і викладачами художнього інституту під час поїздок на фронт. Як зазначає ханойська преса, ці твори відзначаються яскравим національним колоритом, правдиво відтворюють життя і працю народу Півночі, його боротьбу проти американської агресії.

ІТАЛІЯ

В містечку Ардеа, поблизу Рима, відкриється музей відомого художника і скульптора Джакомо Манцу. В ньому буде зібрано понад 70 скульптур, 250 малюнків роботи Манцу. В дальших планах організаторів музею — створення при ньому виставочного залу, де експонуватимуться твори молодих італійських художників і скульпторів.

НДР

Архів Герґарта Гауптмана при Німецькій Академії мистецтв поповнився новими цінними документами — літературною спадщиною брата письменника Карла Гауптмана, яка зберігалася у фондах Державної бібліотеки у Вроцлаві. Уряд Польської Народної Республіки передав усі ці документи в столицю НДР. Як зазначає тижневик «Зонтаг», цей акт є ще одним виявом дружніх культурних взаємин між соціалістичними країнами.

●

Дрезденське зібрання мистецьких шедеврів збагатилося унікальним експонатом — зробленим із слонової кістки зображенням придворного блазня саксонського короля Августа. Оздоблена діамантами й рубінами скульптура належить до кращих зразків дрезденського барокко. Цей шедевр безслідно зник десь у XVIII столітті і лише нещодавно був знайдений в одного лондонського антиквара. Нині, через двісті років, скульптура повернулася до Дрездена.

●

В Німецькій Академії мистецтв утворено дослідницьку групу «Німецький емігрантський театр». Її завдання — збирати матеріали й вивча-

ти діяльність окремих митців і цілих груп, які, залишивши гітлерівську Німеччину, створювали в різних країнах світу антифашистські театри й театральні колективи. Чимало цінних матеріалів надходить з Радянського Союзу, Швеції, Мексіки, Аргентіни та інших країн. Група вже зібрала цікаві матеріали про діяльність в еміграції трьох тисяч німецьких акторів, режисерів, театральних критиків.

США

Премією «Золотий глобус», яку щороку присуджує Спілка журналістів США кращим акторам кіно і театру, відзначено цього року популярних кіноакторів Грегорі Пека та Барбару Стрейсанд.

Грегорі Пек і Барбара Стрейсанд після вручення премії «Золотий глобус».

ЯПОНІЯ

Як повідомляє преса країни, серйозне занепокоєння викликає у прогресивної громадськості тематика сучасної кінопродукції. Більше ніж половина фільмів, що виходять на екрани Японії, зображають різні види насильства або мають одверто порнографічний зміст. Якщо в 1960 році кількість фільмів з позначкою «тільки для дорослих» дорівнювала 2,3 відсотка, то в 1968 році їх було знято вже понад 55 відсотків.

На порнографії й садизмі спеціалізувалися передусім так звані «п'ять великих кінокомпаній», що репрезентують крупний капітал.

На замовлення міністерства оборони Японії випускаються також мілітаристські фільми.

На противагу цій повені низькопробних, антихудожніх картин прогресивні митці Японії в минулому році зняли такі значні кінотвори як «Фабрика рабів» і «Молоді», в яких яскраво зобразили класову боротьбу, гнівні виступи молоді проти капіталістичної експлуатації.

художника. Бутсі — це бідний, завжди заклопотаний негр з Гарлему. Відомий американський письменник Ленгстон Х'юз писав: «Злигодні й поневіряння Бутсі типові для середнього негра — від Гарлема в Нью-Йорку чи Хастингс-стріт в Детройті до Сентрал-авеню в Лос-Анджелесі чи Рампарта в Нью-Орлеані».

Бутсі каже сам про себе: «Я сміюся тільки для того, щоб не заплакати».

В роки другої світової війни Харрінгтон служив в авіації, після війни працював директором прес-бюро Національної асоціації за прогрес кольорового населення США. Його малюнки та карикатури широко відомі читачам газет «Дейлі уорлд», «Чікаго Дефендер», «Фрідомуейз» в США, журналів «Ойленшпігель» і «Дас магазін» в НДР, «Крокодила» в СРСР.

Буржуазна преса неодноразово відмовлялась публікувати карикатури Харрінгтона, бо вони влучно викривають американську дійсність.

О. Харрінгтон. «В'ючна тварина білого колонізатора».

САРА ЛІДМАН РОЗВІЮЄ МІФ...

Шведська письменниця Сара Лідман у своїх творах завжди звертається до соціально значущих тем. Вона багато подорожує, побувала, зокрема, у В'єтнамі, після чого написала хвилюючу книгу про мужність і страждання в'єтнамського народу. (Сара Лідман — один з провідних діячів шведського руху за припинення американської агресії). Внаслідок поїздки письменниці до Південно-Африканської Республіки з'явився роман «Я й мій син», що гнівно таврує апартеїд. Тему для її нової книжки «Копальня» підказала подорож письменниці на північ Швеції, в район Кіруни.

За жанром «Копальня» — це збірка репортажів, де слово часто надається гірникам. Ілюстрував її фотографіями відомий шведський фотомайстер Одд Урбом.

Як зазначає критика, своєю книгою Сара Лідман завдала нищівного удару міфу про Швецію, як про край «загального добробуту». Життя гірників на півночі країни постає перед читачем без будь-яких прикрас, таке, яким воно є насправді, і від байки про «загальний добробут» не залишається нічого. Сара Лідман робить сміливі й переконливі узагальнення: життя гірників на Півночі — це тільки фрагмент загальної картини безправ'я шведських робітників. Дехто з критиків твердить, ніби книга Сари Лідман підриває авторитет Швеції. Але, як пише газета «Ню даг», треба дивитися правді в очі.

НА ГРАНІ КРАХУ

Офіційна турецька преса широко рекламує «успіхи національного кіномистецтва». На доказ наводяться такі факти, як участь Туреччини в міжнародних кінофестивалях, поява нових талановитих акторів і режисерів тощо. Але преса замовчує труднощі, які насправді переживає турецьке кіномистецтво.

Минулого року збанкрутували й припинили свою діяльність майже двадцять кінофірм. І навіть такі великі й відомі фірми, як «Кемаль фільм» і «Санер фільм», опинилися в тяжкому становищі й перебувають на грані краху. Чимало відомих акторів залишили кіно, серед них і такі популярні кінозірки, як Кенан Парс і Хусейн Пейда.

Причина цього полягає насамперед у засиллі в Туреччині іноземних, головним чином американських, кінофірм. Їхня продукція панує на місцевому кіноринку, витісняючи твори національної кінематографії. Щороку до Туреччини ввозять з-за кордону до 250 фільмів.

В конкурентній боротьбі місцеві фірми змушені вдаватися до різних вивертів. Так виник турецький варіант стрічок про супершпигуна, на зразок фільмів про Бонда. Все більше місця в фільмах місцевого виробництва надається сексуальним, еротичним сценам.

ФЕРНАНДЕЛЬ ПРО САМОГО СЕБЕ

Фернандель — Фернан-Жозеф-Дезіре Константен.

Фернан-Жозеф-Дезіре Константен, або просто Фернандель, нещодавно відсвяткував своє 65-річчя. Актор, на рахунку якого — участь у 143 кінокомедіях, після двадцятирічної перерви повернувся на театральну сцену — до паризького театру «Вар'єте».

Семирічним хлопчиком привів його батько на сцену провінціального театру, а в двадцять років прийшов великий успіх. Директор «Фолі-Бержер» запропонував йому провідну роль у великій естрадній виставі. Через півроку Фернандель став зіркою першої величини.

— Людина народилася коміком, — каже про себе Фернандель. — Всевишній дав мені особливу зовнішність. Я завжди примушував людей сміятись. Завжди. Це — доля. Хто народився коміком, коміком і помирає.

Чому люди сміються, коли бачать мене на екрані? А тому, що кожен глядач, мабуть, вважає, що він вродливіший і розумніший за мене. Кожен думає: «Тепер моя дружина (або наречена) бачить, що є хтось потворніший і дурніший за мене. Це — Фернандель»...

Але це, певна річ, жарти. А якщо говорити серйозно, то комедійний талант, на думку Фернанделя, полягає передусім в умінні перевтілюватися. Обличчя комедійного актора повинне завжди відбивати цілу гаму почуттів.

Гра Фернанделя багато в чому відрізняється від гри, скажімо, Бурвілля і де Фюнеса, і пояснюється це тим, що Фернандель не тільки комедійний актор. Його персонажі завжди глибоко людяні, правдиві. На запитання, як йому вдалося створити такий психологічно точний образ типового італійця — дона Камілло, — Фернандель, усміхаючись, відповів:

«Мабуть, тут мені допомогло те, що я народився в Марселі, а там люди розмовляють і співають, як неаполітанці. Це південне місто, жителі якого вдачею близькі до італійців — жваві, з почуттям гу-

мору. Для француза з Парижа було б куди важче відтворити деякі тонкощі. А я зумів — бо я марселець. Образ дона Камілло привабив мене передусім своєю незвичайністю...

Найдорожче для мене — тісний зв'язок з публікою, — каже Фернандель. — Як актор я повинен уміти все — уміти примушувати своїх глядачів і сміятися, і плакати.

У приватному житті я вірний своєму комедійному темпераменту, але це не означає, що я поганий чоловік і батько. Сорок п'ять років я одружений, маю трьох дітей: Жанін, Жозетт і Франка. У житті мій характер такий самий, як на екрані: я завжди схильний до комічного але є й певна відмінність: на екрані я граю роль, а вдома — ні.

Вперше Фернандель знявся у невеличкій ролі у фільмі Марі Аллегре «Чорне та біле». Відтоді він знімається у кіно безперестанку — по чотири фільми щороку. Ось тільки деякі з них: «Жіночий портрет», «Закон є закон», «Казімір», «Диявол і десять заповідей» та багато інших.

Кілька років тому він разом з своїм другом, також ветераном французького кіно, Жаном Габеном організували свою фірму. В першому фільмі, в якому Фернандель і Жан Габен виступають як продюсери і актори, зніматиметься також син Фернанделя Франк.

Жан Габен і Фернандель.

В ролі туриста-мандрівника.

Фернандель у фільмі «Боніфас».

У кінострічці «Алі Баба».

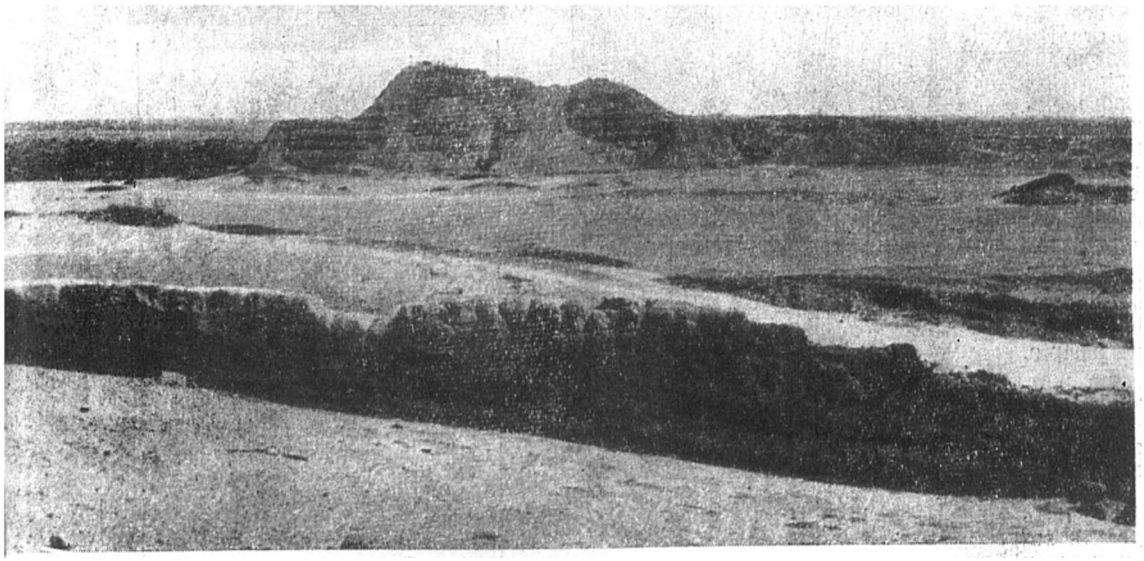

Піраміда Сонця.

КРАЇНА БОГІВ І МЕРТВИХ

Колись дуже давно, багато століть тому, вишукуючи дорогу поміж крутими скелями перуанських Кордільєр, повільно йшли каравани довгошерстих лам. Червоношкірі люди в накидках зі шкур ягуарів поганяли важко нав'ючених тварин. Вони простували на захід, до океану, залишивши зручні зелені долини гір заради сухої, безплідної, спаленої сонцем пустелі. Вони несли мертвих. І мертві саме в цій безплідній пустелі повинні були знайти вічний спокій вічного життя перед Сонцем, Океаном та Піском. Там вони ставали напівбогами, і, щоб їхнє нове існування сповнилося вічної благодаті, одноплемінники повинні були спорудити для них величні святилища і принести в жертву те, що вважалося неоціненним по той бік життя.

Нині ми не маємо критерію, хоч трохи обгрунтованого, щоб оцінити важливість тієї чи іншої події, що відбувалась майже два тисячоліття тому, для життя американського індіянця, корінного жителя сучасного Перу. Але грандіозність розкиданих по величезній території тихоокеанського узбережжя архітектурних комплексів свідчить про те, що в сиву давнину їм надавали якоїсь особливої ваги.

Донедавна всі споруди на території Перу вважали геніальною творчістю інків. Але інтенсивні археологічні розкопки показали, що насправді це не так. Інкська імперія існувала досить недавно (1440—1533 рр.), тоді як культурна еволюція народів, що населяли західну частину Південної Америки (території Перу, частково Чілі, Болівії, Еквадору, північно-західної Аргентіни) тривала понад два тисячоліття. І поруч з інкськими пам'ятниками зустрічаються монументи набагато давніших епох — пам'ятки єдиної й неповторної давньоперуанської цивілізації.

...На північному узбережжі Перу міститься одна з найцікавіших стародавніх споруд — Піраміда Сонця, присвячена, очевидно, божественним силам життєдайного світила. На південному кінці п'ятиступінчастої тераси завдовжки 228 м. стоїть піраміда заввишки 23 м. На ній збереглися сліди приміщень з фрагментами поліхромних малюнків. Загальна висота тераси і піраміди, збудованих, можливо, на природному пагорбі, становить 41 м. Споруджено їх з кількох мільйонів адобе — висушених на сонці, невипалених цеглин. Піраміду відносять до кінця першого тисячоліття нашої ери і зараз, незважаючи на сильну ерозію, руйнування, викликане силами природи, Піраміда Сонця справляє на кожного сильне враження.

Понад 60 пірамід відкрили археологи тільки на північному узбережжі Перу. Структура, конструкції, принципи будування пірамід Ель Кастільйо у Віру, Уака Чотуна недалеко від Лабаєке, Ель Брухо біля Етена свідчать про їхнє одне і те саме призначення. Хто їх будував? Це питання важко з'ясувати навіть сучасній археології. Нема сумніву, що в порівняно пізніші епохи, включаючи інкську, на узбережжі існували високі цивілізації з досить розвиненою агрикультурою, із застосуванням штучного зрошення — відкриті залишки каналів, що тяглися на сотні кілометрів, а від цих каналів ішли відгалуження для іригації невеликих ділянок землі. Ці стародавні племена створили величезні міста-держави, такі як Чан-Чан

у країні Чіму,— щось подібне, можливо, до давньогрецьких полісів. Вони були досить розвинені в соціально-економічному відношенні і мали, очевидно, високу культуру. Але все це відноситься до XI—XVI століть, тоді як від будівників пірамід і храмів, таких як Піраміда Сонця, не залишилося ні поселень, ні будь-яких інших ознак їхнього тривалого перебування в цих місцях. Купи сміття, що їх знаходять археологи, не можуть служити доказом осілості — вони могли назбиратися під час спорудження пірамід або протягом багатьох століть під час ритуальних свят і похоронних церемоній, на які сходилися маси паломників з районів нагір'я.

Можна припустити, що житлові приміщення в той ранній період будувалися з недовговічного матеріалу — дерева, очерету, глини, і тому гинули безслідно; але важко уявити, щоб народ, будівельна майстерність якого перебувала на досить високому рівні, який споруджував такі величні піраміди, міг жити в будинках, схожих на житла первісних людей. Тому цілком імовірно, що в давні часи, в першому тисячолітті нашої ери, узбережжя Перу було «країною богів і мертвих» — тут нагірні племена ховали мертвих і біля місця поховання споруджували піраміди та святилища.

В одній з приватних колекцій зберігається посудина, відома під назвою «Флореро» — на жовтавому тлі темно-коричневою фарбою зображений мертвий воїн, душа якого перетворилася на демона-пташку і летить з військовими атрибутами — щитом і списом. Цю вазу було знайдено в піраміді де ла Кампана (долина Чікама), вона датується 400—600 рр. і чудово ілюструє загальні релігійні концепції, пов'язані з культом мертвих, що відігравав таку важливу роль у житті багатьох стародавніх народів. Подібні керамічні вироби, а також зразки тканин, знайдені в похованнях Паракаса, Наски тощо, дають уявлення про побут та світосприймання стародавніх жителів Перу.

Фрагмент піраміди Ель Брухо.

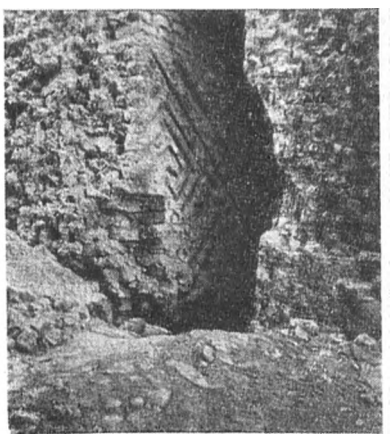

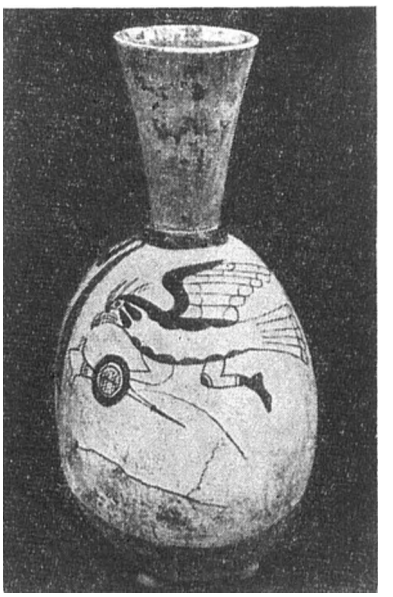

Ваза з піраміди де ла Кампана.

Високий рівень технічної майстерності, витонченість смаку, незрівняна оригінальність, властиві мистецтву згаданих культур, передбачають високий соціально-економічний розвиток суспільства з диференційованою соціальною ієрархією і всеосяжною теократичною системою. Пам'яток такого суспільства, що існувало б на узбережжі в середині першого тисячоліття нашої ери, не виявлено. Що ж до племен Андського нагір'я, то вони досягли такого ступеня розвитку задовго до нашої ери, про що можна судити з монументів епохи Чавіна (IX—VI століття до н. е.). Отже, можна припустити, що будівниками численних пірамід узбережжя могли бути народи, які постійно жили в горах, і для яких узбережжя й справді було «країною мертвих». Є багато даних і за, і проти такої теорії. Але ким би не були майстри, що створили величні храми або витончені тканини Некрополя Паракаса й посудини Наски, вони залишили по собі шедеври, що ввійшли в культурну скарбницю людства.

В. ГОГОЛЬ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ГУВЕР ОПИРАЄТЬСЯ. У Сполучених Штатах відзначили 74-річчя одного з найзловісніших реакціонерів і мракобісів цієї країни, шефа Федерального бюро розслідувань Едгара Гувера. Протягом 45 років Гувер є незмінним керівником цієї установи. На урочистому бенкеті він заявив: «У мене є багато планів і намірів на майбутнє, але жоден із них не пов'язаний із переходом на пенсію. Поки бог дарує мені здоров'я й енергію, я не маю іншого бажання, як залишитися на своїй посаді». За законами США федеральні службовці мають переходити на пенсію після 70 років.

НА «СОТОМУ ДИХАННІ». Нещодавно в Сан-Франціско відбулися змагання з бігу на дистанцію в 100 ярдів (91,4 метра), в яких брали участь виключно особи віком від ста років і вище. Переможцем став колишній офіціант, 104-річний Ларрі Льюїс, який показав рекордний час — 17,8 секунди.

ОЦЕ ОДВЕРТІСТЬ! Англійський прем'єр-міністр Гарольд Вільсон нещодавно заявив: «Англійський фунт стерлінгів за останній час стільки разів зазнавав смертельної небезпеки, що я починаю вірити в загробне життя!»

У МІНІ-ДЕРЖАВІ. За статистичними даними в Ватікані нині мешкає 733 особи, із яких тільки 419 — підданці папи римського. Серед них — 27 кардиналів, 27 архієпископів, єпископів і прелатів, 12 ченців, 54 швейцарських гвардійця і 151 жандарм.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

ЦЕ ВЖЕ БУДЕ ЗАНАДТО!

До відомого німецького художника Лібермана прийшов якось один молодий чоловік й попросив митця дати йому кілька уроків малювання.

— Пане професор, — звернувся він до Лібермана, — я певний, що маю неабиякий хист художника!

Макс Ліберман запропонував молодому чоловікові намалювати щось з натури, уважно роздивився його малюнок й запитав:

— Скажіть, молодий чоловіче, чи вмієте ви грати у футбол?

— О, — похвалився гість, — я ж кращий гравець у нашій команді!

— А боксом ви займаєтеся? — розпитував далі Ліберман.

— Бокс? Та я чемпіон нашого міста!

— Ви, напевне, любите й важку атлетику? — все перепитував художник.

— Аякже! — знову похвалився молодий чоловік. — Маю кілька призів!

— Послухайте, голубе, — розвів руками Макс Ліберман, — ви мене дивуєте! Мати такі різноманітні хисти й звертатися ще до такого нікчемного заняття як малювання — це ж просто безглуздя!

ВІДШКОДУВАННЯ

Один початкуючий драматург надіслав Бернардові Шоу свою першу п'єсу. Шоу прочитав рукопис й пересвідчився в тому, що це не більше як звичайне графоманство. Через деякий час той автор завітав до Шоу й попросив повернути йому п'єсу. Великий письменник довго й марно розшукував рукопис по шухлядах свого робочого столу, а потім безпорадно розвів руками й винувато промовив:

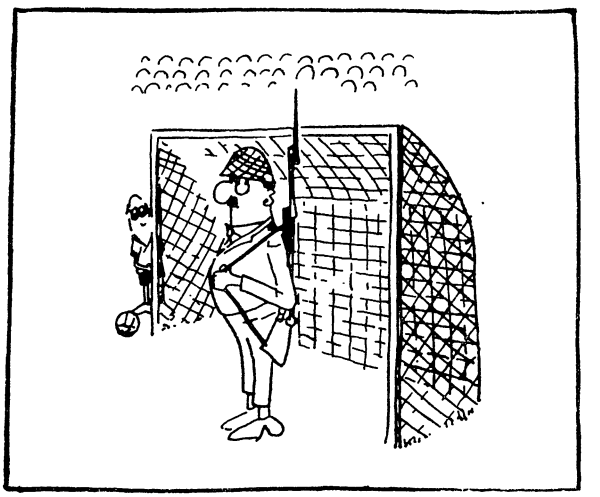

Надійний воротар.

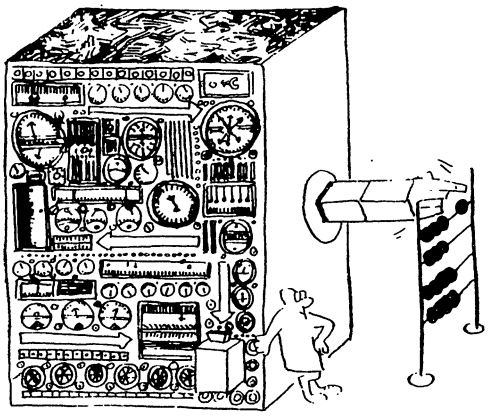

Техніка і життя.

Випадок із скульптором.

— Даруйте вже мені, але я десь загубив ваш рукопис!

— Загубили? — закричав відвідувач. — Як ви могли, це ж така цікава п'єса, така п'єса! Я вимагаю відшкодування!

— Відшкодування? — перепитав Шоу. — Будь ласка! — Він розкрив перед гостем шафу, набиту рукописами, що їх йому також надіслали на відзив, й промовив:

— Беріть замість свого будь-який рукопис. Запевняю вас, що він буде не гірший за вашу п'єсу!

ВТІХА

Ференцу Легару довгий час дуже надокучав один горе-композитор, що приносив йому на відзив різні свої твори — і пісні, і симфонії, і навіть цілі опери й оперети. Все це було однаково бездарно, і Легар не знав, як йому позбавитися цього надокучливого автора.

І от раптом той зник й довго не показувався в будинку Легара. Та одного дня знову прийшов.

— Ви ще пишете музику? — запитав Легар нежданого гостя.

— Тепер дуже мало, — відповів гість, — зовсім мало і рідко!

— О, це вже мені більше подобається! — зрадів Легар. — Схвалюю, дуже схвалюю, правильно робите!

РІЗНОМАНІТНІСТЬ

Був у Мопассана давній друг, ще з років дитинства. Письменник часто дивувався, як може цей його приятель, людина весела й дотепна, займатися своїм нудним фахом — працювати якимсь чиновником на пошті.

— Друже мій, — запитав його якось Мопассан, — невже тобі не набридає щодня робити одне й те саме, штемпелювати листи одним й тим самим штемпелем?

— Як це так — одним й тим самим штемпелем? — з непідробною здивованістю перепитав письменника його друг. — Хіба ж ти не знаєш, що кожного дня на тому штемпелі змінюється дата?!

ТАКТОВНІСТЬ

Відома французька журналістка д'Анжевіль була невтомним репортером. Навіть у віці понад вісімдесят років вона не кидала своєї неспокійної професії. Одного разу вона прийшла до популярного драматурга Саша́ Ґітрі, щоб взяти в нього інтерв'ю.

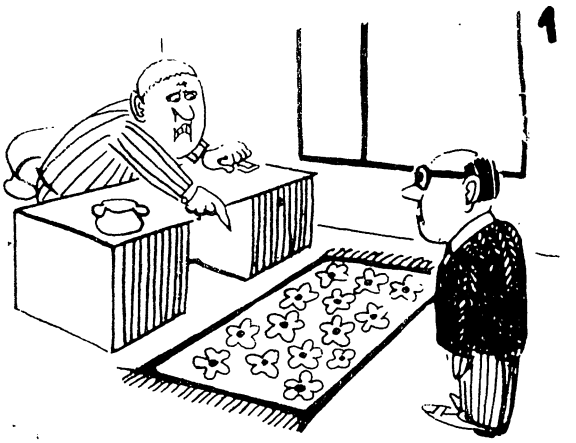

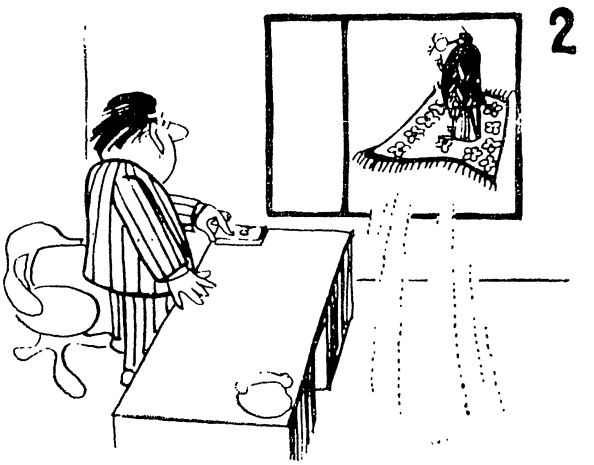

Винахідливий директор.

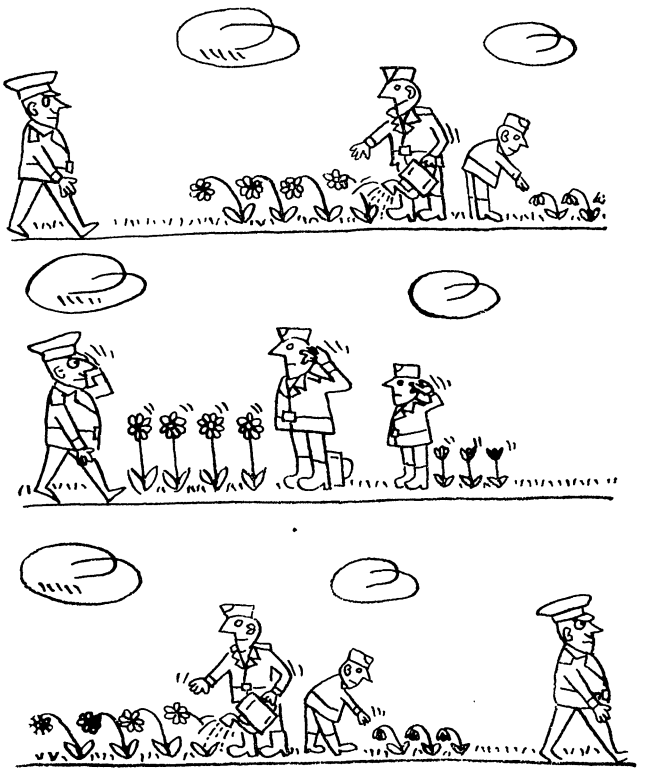

Дисципліновані квіти.

Господар зустрів гостю біля входу до свого будинку. Коли журналістка побачила стрімкі сходи, що вели до вітальні й кабінета драматурга, вона трохи розгубилася. Але Саша Гітрі швидко підхопив її під руку й промовив з винуватою посмішкою:

— Мадам, ви пробачите мені, якщо ми будемо дуже повільно підніматися цими клятими сходами. Я просто задихаюся, коли мені доводиться їх долати!

ДОВІР'Я

Дружина Альберта Ейнштейна із захопленням розповідала в одному товаристві про теорію відносності, відкриту її знаменитим чоловіком.

— Пані Ейнштейн, — запитав її хтось з присутніх, — невже ви справді розумієте цю складну теорію?

— Анітрохи! — щиросердо призналася дружина великого вченого. — Але я добре знаю свого чоловіка й певна, що на нього можна покластися!

ВИГАДЛИВИЙ МЕНЦЕЛЬ

Німецький художник Адольф Менцель був людиною оригінальною й своїми вигадками й витівками дуже забавляв друзів і знайомих. Одного разу портьє готелю в Мюнхені, де завжди зупинявся Менцель, побачив, що художник привіз із собою великого залізного гака.

— Навіщо це вам, пане Менцелю? — здивовано запитав його портьє.

— О, — відповів художник, — я завжди маю його з собою, коли їду до вас. Розумієте, — продовжував Менцель з цілком серйозним виглядом, — у вас гак для одягу прибитий занадто високо як на мій зріст. Щоб не тягнутися до нього, я завжди прибиваю трохи нижче цей свій гак, а коли виїжджаю звідси — забираю його з собою...

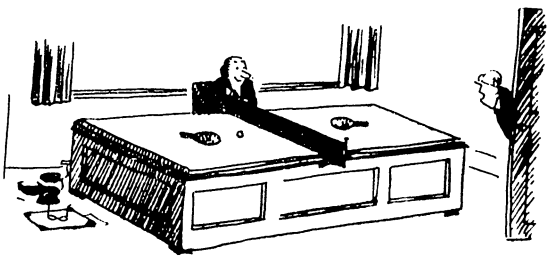

— Пане директор викликав мене?

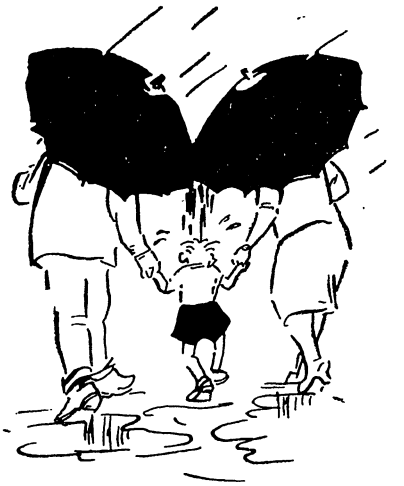

Дбайливі батьки.

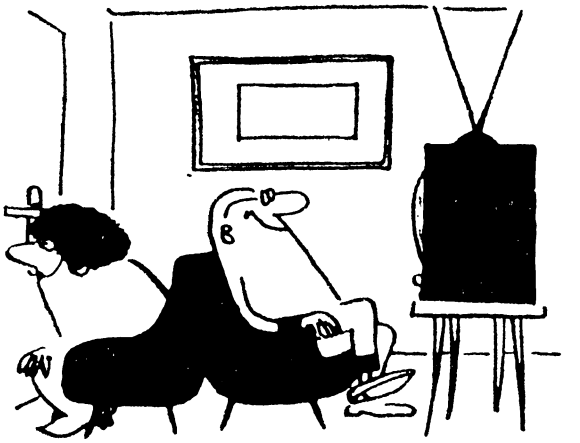

Різні інтереси.

— Пане пожежнику, якщо вам нудно, я можу для вас щось влаштувати. Ось у мене сірники, а вдома у нас нікого зараз немає!

МАЛЮНКИ МОРІСА АНРІ

Моріс Анрі (народ. в 1907 р.) — один з найпопулярніших сучасних французьких карикатуристів. Починаючи з 1928 року, коли на сторінках французької преси вперше з'явився його твір, Моріс Анрі опублікував загалом понад 25 тисяч малюнків і карикатур. Вони друкувалися у багатьох виданнях, в тому числі й в «Юманіте».

Вміщуємо добірку малюнків Моріса Анрі.

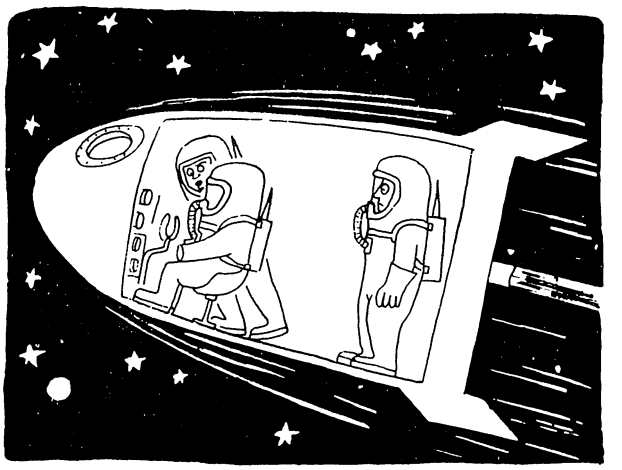

— У цьому скафандрі мав же бути третій член нашого екіпажу!

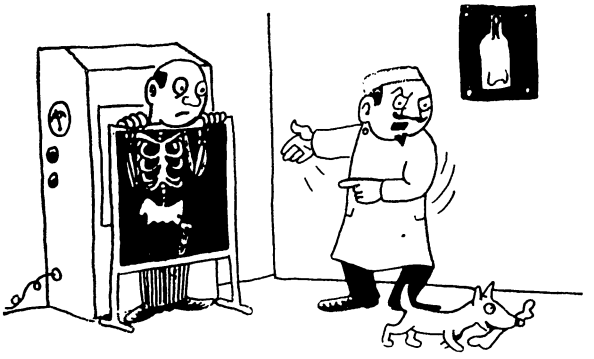

Без слів.

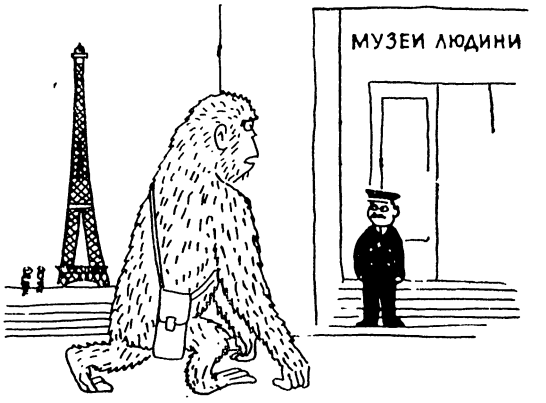

Без слів.

З натури.

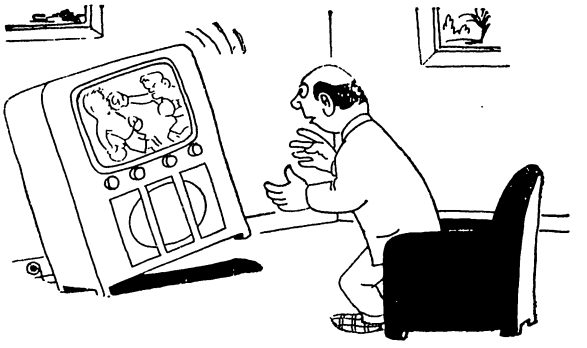

Без слів.

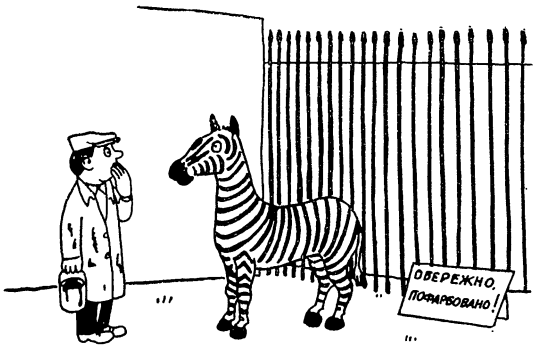

Без слів.

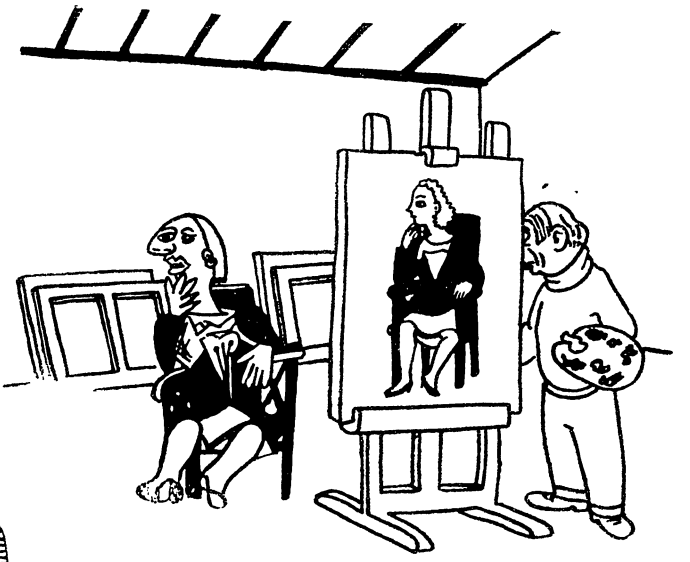

Сила мистецтва.

На згадку перед втечею.

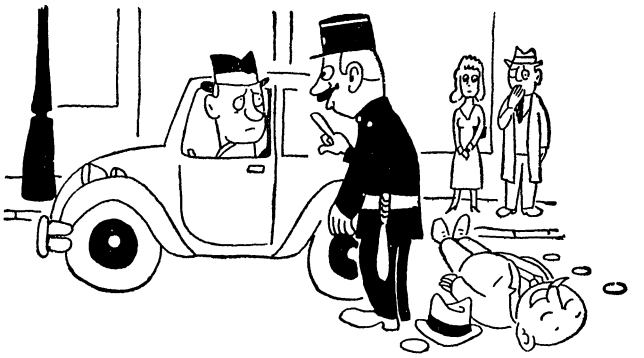

— Попереджаю, надалі будьте обережнішим!

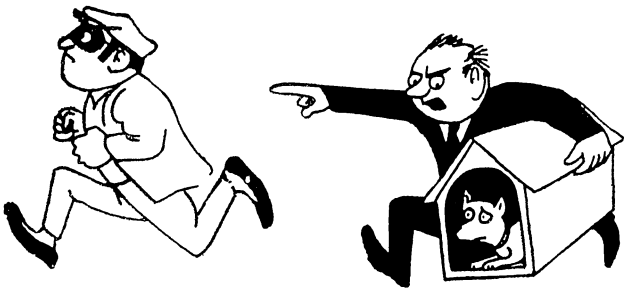

Без слів.

— Дивись, кого я привів до нас!

— Де ж той втікач?..

— Не треба говорити «а»!

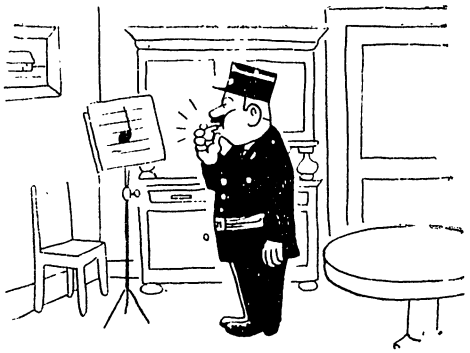

На репетиції.

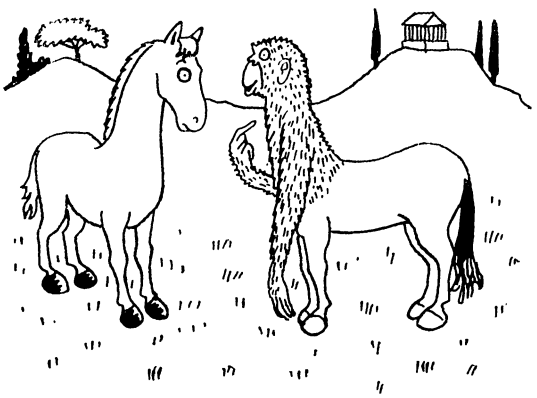

— Я ж предок кентавра!

За звичкою.

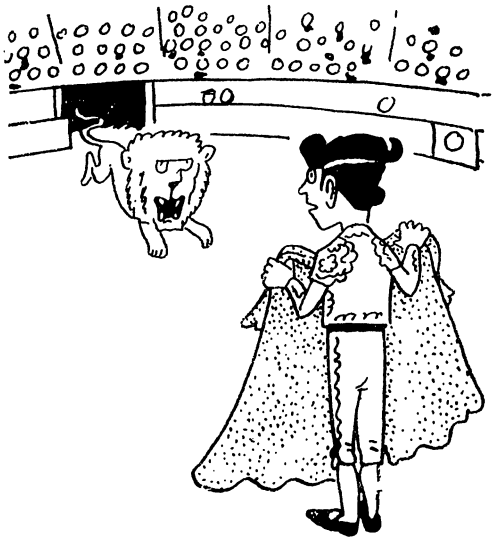

Помилка в цирку.

Без слів.

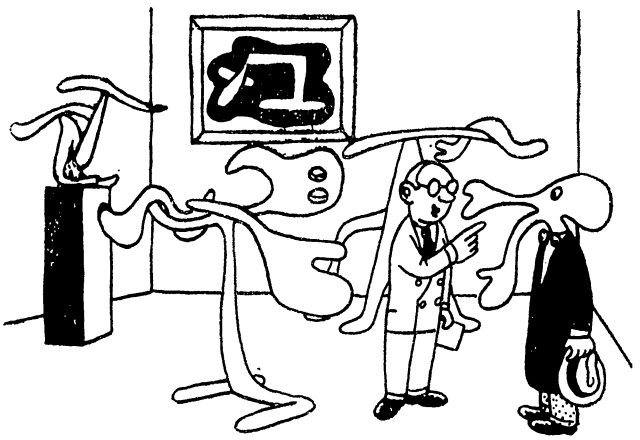

— О, на вас вже впливає це мистецтво!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ „ВСЕСВІТ" НА 1970 РІК

O MUNDO

عالم

UNIVERSUL

세계 | 世界

VÄRLDEN

TOÀN THẾ GIỚI

ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ

MAAILMA

СВЯТ

DÜNIA

ԱՇԽԱՐՀ

VERDEN

DÜNYA

DE WERELD

BOTA

SWIAT

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.